

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Hukuku Anabilim Dalı

**FEODAL ÜRETİM TARZI KAVRAMI BAĞLAMINDA SELÇUKLU
HUKUKUNU YENİDEN DÜŞÜNMEK**

Kaan İBA

Yüksek Lisans Tezi

Ankara 2023

FEODAL ÜRETİM TARZI KAVRAMI BAĞLAMINDA SELÇUKLU HUKUKUNU
YENİDEN DÜŞÜNMEK

Kaan İBA

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Kaan İBA tarafından hazırlanan "Feodal Üretim Tarzı Kavramı Bağlamında Selçuklu Hukukunu Yeninden Düşünmek" başlıklı bu çalışma, 30.12.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Hamdi Gökçe ZABUNOĞLU (Başkan)

Prof. Dr. Ali Murat ÖZDEMİR (Danışman)

Dr. Öğretim Üyesi Muammer KETİZMEN (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN
Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Kaan İBA

I “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

(1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*

(2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*

(3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

** Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.*

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Prof. Dr. Ali Murat ÖZDEMİR danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Kaan İBA

ÖZET

İBA, Kaan. Feodal Üretim Tarzı Kavramı Bağlamında Selçuklu Hukukunu Yeniden Düşünmek, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2023.

Selçuklu devlet örgütlenmesi ve hukukunun analizine yönelmiş bu çalışma, hukuk ve devletin toplumsal ilişkilerin özgün formları olarak incelenebileceği anlayışından hareket etmektedir. Selçuklu devletlerinin kurulmalarıyla yaşanan dönüşümler, göçebe üretim tarzına sahip Oğuzların yerleşik İnan ve İslam toplumlarıyla etkileşimine sahne olarak toplumsal ve ekonomik yapıda büyük kırılmalara sebebiyet vermiştir. Bu süreçte Selçuklu devletlerinin askeri, yönetsel ve ekonomik örgütlenmesinin dayanağını oluşturan iktâ kurumu, toplumsal yapılarla karşılıklı etkileşim içerisinde bulunmuştur. İktâ sistemi, Selçuklu devlet örgütlenmesinin feodal üretim ilişkileri bağlamında teşekkülünün düğüm noktasını oluşturmuştur. Bu bağlamda çalışmada iktâ sistemi incelenerek Selçuklu devlet ve hukuk sistemlerinin dayanağı olan toplumsal ilişkiler ele alınmış, böylelikle sosyo-ekonomik ilişkilerin devlet yapısı ve hukuk düzeni üzerine etkileri irdelenmiştir. Bir başka deyişle Osmanlı devletinin de mirasçısı olacağı Türk feodal sisteminin kuruluş sürecine yoğunlaşan bu çalışma, üretim tarzlarının feodal üretim tarzı egemenliğinde eklemlenmesine iktâ kurumu üzerinden odaklanmayı amaçlamıştır. Birinci bölümde üretim tarzı kavramı, Avrupa-merkezci yaklaşımlar, Asya tipi üretim tarzı kavramı ve feodal üretim tarzı kavramı ele alınmıştır. İkinci bölüm, Büyük Selçuklu devletini kurmuş olan Oğuzların, devletin kuruluşu öncesi toplumsal formasyonun incelenmesi ile başlamıştır. Büyük Selçuklu devletinin toprak üzerinde örgütlenme biçiminin tarihsel sebeplerinin tartışıldığı bu bölümde, miri toprak rejimi ve iktâ sistemi üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Üçüncü bölümde, Anadolu Selçuklu devletinin toprak ve hukuk sistemi analiz edilmiş, sonuç olarak iktâ sistemi dolayısıyla hukukun feodal üretim ilişkileriyle karşılıklı etkileşimi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Feodal Üretim Tarzı, Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi, İktâ Sistemi, Mirî Rejim

ABSTRACT

İBA, Kaan. Rethinking the Seljuk Law in the Context of the Feudal Mode of Production, Master Thesis, Ankara, 2023.

This study focuses on the analysis of the Seljuk state organization and law, by utilizing the understanding that law and the state as original forms of social relations. The transformations that occurred during the establishment of the Seljuk States stemmed from the interaction between the Oghuzs who had a nomadic mode of production and the settled Iranian and Islamic societies and caused major changes in the social and economic structure. Within this period, the institution of iqta, which formed the basis of the Seljuk States' military, administrative and economic organization, interacted with social structures. The iqta system was the backbone of the formation of the Seljuk state organization in the context of feudal relations of production. Therefore, this study discussed the social relations which form the basis of the Seljuk state and legal system by means of examining the iqta system. Thus, the effects of socio-economic relations on the state structure and legal order were analyzed. In other words, this study aims to examine the articulation of the modes of production under the domination of the feudal mode of production and discussed the establishment process of the Turkish feudal system, which subsequently the Ottoman State inherited. The first chapter explained the concept of the mode of production, Eurocentric approaches, the concept of Asiatic mode of production, and the feudal mode of production. The second chapter examined the social formation of Oghuzs prior to the Great Seljuk State's foundation. Moreover, the historical grounds of the territorial organization of the Great Seljuk State, the miri land regime, and the iqta system are discussed in detail. The third chapter addresses the territorial organization and the legal system of the Anatolian Seljuk State, and as a conclusion, reveals the interaction between law and feudal relations of production through analyzing iqta system.

Keywords

Feudal Mode of Production, Articulation of the Modes of Production, Iqta System, Miri Regime

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: FEODAL ÜRETİM TARZI KAVRAMI	3
1.1. ÜRETİM TARZI KAVRAMI	3
1.2. AVRUPA-MERKEZCİ TARİH YAKLAŞIMLARI.....	9
1.3. ASYA ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI	14
1.3.1. Asya Tipi Üretim Tarzının Oluşum Süreci ve Özellikleri.....	15
1.4. FEODAL ÜRETİM TARZINI TANIMLAMA SORUNU	23
1.4.1. Endemik Feodalite Yaklaşımları	24
1.4.2. Evrensel Feodalite Yaklaşımları.....	31
1.4.3. Çizgisel Tarih Yaklaşımları	37
1.4.4. Siyasi ve Hukuki Form olarak Feodalite Yaklaşımları.....	38
1.5. BÖLÜM SONUSUCU YERİNE: FEODAL ÜRETİM TARZININ TANIMLANMASI	40
2. BÖLÜM: BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ, TÜRK FEODALİTESİNİN GELİŞİMİ.....	46
2.1. OĞUZLAR	46
2.1.1. Oğuz İsminin Etimolojik Kökeni.....	47
2.1.2. Oğuzlar ve Göçebe Üretim Tarzı.....	48
2.1.3. Şamanizm ve İslamiyet'in Kabulü.....	54
2.2. BÜYÜK OĞUZ GÖÇÜ VE SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞU.....	57
2.2.1. Selçuklu-Göçebe Türk geleneği bağlantısı	59
2.3. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE TOPRAK HUKUKU VE MİRÎ REJİM	63
2.4. İKTÂ SİSTEMİ.....	67
2.4.1. İktâ'nın Etimolojik Kökeni.....	67
2.4.2. Selçuklularda İktâ Sistemi	68
2.4.3. İktâ ve Özellikleri	71
2.4.4. Sıradan Askerlere Ait İktâlar ve Serfler	72
2.4.5. İktâ ve Askeri Sınıf İçi İlişkiler	77
3. BÖLÜM: ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ, DEVLET VE HUKUK SİSTEMİ	91
3.1. ANADOLU'NUN TÜRK VATANI HALİNE GETİRİLME SÜRECİ	91
3.1.1. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Dönemi Mücadeleleri.....	93
3.2. ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNDE ASKERİ SINIF ARASI İLİŞKİLER.....	98
3.3. ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNDE ASKERİ SOYLULUK VE MERKEZİLEŞME	103
3.4. GÖÇEBE TÜRKMENLER VE ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ	109

3.5. ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNDE FEODAL RANT	113
3.6. İKTÂ SİSTEMİNİN ÖZELLİKLERİ	116
3.7. TOPRAK REJİMİNİN BOZULMASI	117
3.7.1. Babaî İsyanı	118
3.7.2. Moğolların gelişi iç savaş ve iktidar mücadelesi	120
SONUÇ	122
KAYNAKÇA	139
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU	151
EK 2. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU	152

GİRİŞ

Selçuklu hukuk ve devlet sistemleri, selevi oldukları Oğuz yönetim geleneğinin ve göçebe üretim ilişkilerinin izlerini taşımakla birlikte bunları içine girdikleri İran ve Anadolu coğrafyasında karşılaştıkları yeni üretim ilişkilerinin egemenliği altında dönüştürerek özgün bir sentez oluşturmuş, halefi olan Osmanlı örfi hukuk ve devlet sistemini de etkilemiştir. Selçuklu devletinin kuruluş dönemi, göçebe üretim ilişkilerinden gelen Oğuzların, feodal İran-İslam medeniyetlerinin bulunduğu geniş coğrafyada yerleşik hayata geçişine sahne olarak toplumsal ve ekonomik yapıda büyük kırılmalara yol açmıştır. Bu süreçte Selçuklu devletinin askeri ve ekonomik örgütlenmesinin dayanağını oluşturan iktâ sistemi, döneminin toplum yapısını yeni ilişkilere göre biçimlendirmiş, bu yeni yapı hukuk sistemi üzerinden perçinlenmiştir. İktâ sistemi, tarımsal üretim temelli ekonomide köylülerin ürettiği fazlanın, hukuksal ve siyasi olarak birleşmiş zor ile köylüler üzerinde konumlanmış olan askeri sınıfça ele geçirilmesi sürecinde özgül bir yer edinmiş, Selçuklu devlet örgütlenmesinin toplumsal dayanağını oluşturmuştur. İktâ sisteminin detaylı tetkiki, Selçuklu devlet ve hukuk sistemlerinin dayanağı olan toplumsal ilişkileri gün yüzüne çıkarabilecek, böylece sosyo-ekonomik ilişkilerin devlet yapısı ve hukuk düzeni üzerine etkileri gözler önüne serilebilecektir. Bu bağlamda Selçuklu toplumlarının analizleri üretim ilişkilerindeki değişikliklerin hukuk ve devlet sistemlerine etkilerini açığa vurabileceği gibi üretim ilişkilerinin hukuk ve devlet sistemiyle karşılıklı ilişkisinin tetkikine dair de önemli bir örnek teşkil edebilecektir.

Selçuklu devleti ve hukukunun analizine yönelmiş bu çalışma, toplumsal ilişkilerin özgün formları olarak hukuk ve devletin, iktisadi, siyasi ve ideolojik sistemin bir parçası olarak kavranabileceği anlayışından hareket etmektedir. Bu doğrultuda, Selçuklu devlet sistemi hakkında “neydi?” sorusunun yöneltilmesiyle yetinilmeyecek, “neden böyleydi?” ve “nasıl oluştu?” sorularının üzerinde ayrıca durulacaktır. Böylece Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinin hukukları ve örgütlenmeleri bağlantılı oldukları sosyo-ekonomik ilişkilerle karşılıklı etkileşim içerisinde analiz edilmeye çalışılacaktır.

Modern devletin ve kapitalizmin doğuşuna ilişkin hem ana akım hem de eleştirel çalışmalarda Batı Avrupa’ya özgü iç dinamikler silsilesi ile bütünleşmiş bir feodalite

tanımlaması üzerinden kapitalizmin kökeni açıklanmakta; kendi iç dinamikleriyle kapitalistleşmemiş toplumların feodal nitelikleri haiz olmayışı geri kalmışlıklarının temel sebeplerinden biri olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda Avrupa'ya has bir üretim tarzıymış gibi sunulan feodalite bu kıtada mevcut kültürel formlara dayanarak açıklanmakta ve Avrupa-merkezci esintiler içeren söz konusu yaklaşımla Avrupa'nın diğer toplumlar üzerinde kurduğu iddia edilen üstünlüğünün tarih boyunca geriye doğru meşrulaştırılması sağlanmaktadır. Böylece diğer toplumların modernleşme serüveninde geri kalmışlığının ancak Batı kurumlarını ve geleneklerini takip etmeye bağlı olarak değişebileceği bir söylem kurgulanarak kapitalizmin tarihselliği ve sömürgeci kökenleri gizlenmektedir. Bu bağlamda Avrupa-merkezci tarih anlatısının karşısında konumlanma amacı bulunan bu çalışma, feodal üretim tarzının evrensel mevcudiyetini Selçuklu Devletleri bazında inceleyerek, feodal üretim ilişkileri belirleyiciliğinde şekillenen Selçuklu toplumsal formasyonlarında hukuk ve devlet yapısı ile bu toplumsal formasyon içerisindeki üretim ilişkilerinin girdiği karşılıklı etkileşimi odağına almaktadır.

Feodal üretim tarzının genel özellikleri birinci bölümde tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda özellikle Batı Avrupa ve Selçuklu toplum yapısında oluşan farklılıkların özgün tarihi sebepleri incelenerek, Batı Avrupa feodalitesinin feodalitenin bir örneği olarak neden feodalitenin yegâne ölçütü ya da ideal biçimi olmadığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Tezin temel amacına ulaşmak üzere kullanılacak ekonomi-politik yöntemin temel kalıpları olan üretim tarzı ve toplumsal formasyon kavramlarının açıklanması ile başlayacak olan birinci bölüm, feodalite üzerine yapılan çalışmaların geneline yayılmış olan Avrupa-merkezçiliğin ele alınmasıyla devam edecek, feodal üretim tarzı tanımlamasına ulaşmadan önceki son iki basamakta ise Asya üretim tarzı ve feodalite üzerine farklı yaklaşımlar incelenecektir. İkinci bölümde iktâ sistemi ve mirî toprak rejimi üzerinden yapılacak analizlerle birlikte ilk bölümde tanıtılan feodal üretim tarzının Selçuklu toplumundaki özgül görünümü ele alınacaktır. Devam eden üçüncü bölümde ise Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süredeki dönüşümü tetkik edilecek, iktâ ve mirî toprak rejiminin Anadolu Selçuklularındaki özellikleri analiz edilecektir. Böylece hukuk ve devlet yapılarının ekonomik ve toplumsal düzenle karşılıklı etkileşimi Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu dönemi iktâ kurumu üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

1. BÖLÜM: FEODAL ÜRETİM TARZI KAVRAMI

Bu bölümde Selçuklu devlet ve hukuk sistemlerini incelerken kullanılan temel kavramlar incelenmiştir. İlk olarak, toplumsal ilişkilerinin özgün formları olarak hukuk ve devletin, iktisadi, siyasi ve ideolojik sistemin bir parçası olarak ve bunlarla karşılıklı etkileşim içerisinde değerlendirilmesine olanak sağlayan üretim tarzı kavramı ele alınmıştır. Tarihi dönemselleştirme metodu olarak kullanılan üretim tarzı kavramının incelendiği birinci alt bölümün ardından, sosyal bilimlerde hem ana akım hem de eleştirel yaklaşımlara derinden tesirleri bulunan Avrupa-merkezci anlayışlar ele alınmaktadır. Temel kavramların ele alınmasını takiben feodalite üzerine öğretilerdeki farklı yaklaşımlar aktarılmıştır. Selçuklu devlet ve hukuk sistemlerini, üretim tarzlarının eklemelenmesiyle etkileşim içerisinde inceleme çabasındaki okumakta olduğunuz tez, feodal üretim tarzını ele alış biçimini bölüm sonunda ortaya koymaktadır.

1.1. ÜRETİM TARZI KAVRAMI

Okumakta olduğunuz çalışma tarihi, insanların üretim araçlarıyla ve birbirleriyle girdiği -biri diğerinden oldukça farklılaşan- egemenlik ve mülkiyet dolayimleri üzerinden evrelerine ayırarak kavramsallaştıran üretim tarzı soyutlamasını kullanmaktadır. Üretim tarzı ve ilgili diğer kavramların tarihi -tarihin dönemselleştirmesinde kullanılan rastlantısal ve ideolojik kıstasların aksine- gerçekliğe en yakın haliyle soyut ve teorik bir bilimsellik içerisinde aktardığı ileri sürülebilecektir (Balibar, 2017, s. 453). Bir başka ifadeyle üretim tarzı kavramı, tarihin dönemselleştirmesinde kullanılan yalıtılmış ve keyfi ölçütler yerine nesnel ölçütlerin kullanılmasını olası kılmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızın dönemselleştirme yöntemi olarak kullanacağı üretim tarzı tanımlanmasına geçmeden önce ilgili kavramlar olan; üretim, üretim araçları, üretici güçler ve üretim ilişkileri kavramları incelenerek neden bu kavramsallaştırmanın tarihi gerçekliğin bilimsel ifadesi olduğuna açıklık kazandırılmaya çalışılacaktır. Hemen devamında ise üretim tarzlarının eklemelenmesi ve toplumsal formasyon kavramlarının tetkikiyle birlikte, aynı üretim tarzına sahip farklı toplumların kurumlarının -belirleyici temel mekanizmalara sahip olmakla beraber- tarihsel özgüllükleriyle birebir eşdeğer olmayışının nedenleri değerlendirilecektir.

İnsanlar tarih öncesi zamanlardan itibaren parçası oldukları doğada yaşamlarını devam ettirebilmek için çalışmak zorunda kalmış, emek güçlerini kullanarak bu etkinlik içerisinde doğanın sunduklarını kendilerini yeniden üretmelerini sağlayacak biçime dönüştürmek üzere -düşünsel ve fiziksel varlıklarıyla- doğayı etkilemiş ve biryandan da doğadan etkilenmiştir (Marx, 2020a, s. 181-182). Doğa karşısında tek başına savunmasız olan insanoğlu yiyecek, barınma, güvenlik gibi temel gereksinimlerini ancak toplu bir emek etkinliği sonucu karşılayabilmiştir. İşte karanlık çağlardan itibaren insanların emeği ile katılmak zorunda olduğu bu etkinlikler insan toplumsallığının kaynağını oluşturmuştur. İnsanların karşılıklı etkileşim içerisinde doğayı kendilerine mal ediş faaliyeti, zorunlu bir birlikteliğe ihtiyaç duyduğu kadar devamında da insan toplumsallığının yeniden üretiminde de etkin olmuştur (Buhr & Kosing, 1978, s. 272-273). İnsanın toplumsal olarak örgütlenmek zorunda olan emeği yoluyla, parçası olduğu doğa ile arasında kurduğu karmaşık ilişkiler bütünü içerisindeki bu temel etkinliği üretim terimi ile ifade edilebilecektir (Wolf, 2019, s. 97-99).

Üretimin vurgulanması gereken önemli bir özelliği, doğanın belirli bir toplum tipi içerisinde mülk edinilmesi süreci olmasıdır (Marx, 1993, s. 224). Bu süreç içerisinde insanlar ile üretim araçları arasında olduğu kadar insanların kendi arasında da çeşitli egemenlik ve mülkiyet bağları gelişmiş ve tarih içerisinde değişmiş (Özdemir, ve diğerleri, 2019, s. 43), üretim güçlerinin belirli bir gelişim seviyesine denk düşen ve insanların içinde doğdukları iradi olmayan ilişkilerle biçimlenmiş olan insan yaşamının toplumsal yeniden üretimi süreci, kendisine uygun toplum ve devlet yapısını biçimlendirmiştir (Marx, 1993, s. 23-24). Bir başka ifadeyle insan toplumsallığının kaynağı olan üretim, büründüğü biçime göre de insan toplumsallığını biçimlendirmektedir.

Üretim faaliyetinin nihai olarak yöneldiği malları oluşturmak için kullanılan, emek yoluyla üretilmiş nesnelere ile üretim aletlerinin tümüne üretim araçları adı verilmektedir (Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2019, s. 22). Üretim araçları ve hammadde ile bu cansız nesnelere harekete geçiricisi olan emek gücünün -üretim ajanının üretici kabiliyetleri-bileşimi ise “üretici güçleri” oluşturmaktadır (Cohen, 2001, s. 32). Ne var ki üretici güçler

kavramı, kullanılan üretim araçları ve hammaddenin, emek gücüyle eklemeli biçimi olan özgün bir çalışma etkinliğine de işaret etmektedir (Hindess & Hirst, 1975, s. 10-11). Üretim güçleri, gelişimi ile insanın doğa üzerindeki hakimiyetinin güçlenmesini sağlayan; aynı zamanda yakinen etkileşim içerisinde bulunduğu üretim ilişkileri ile kurdukları özgün birliktelik ile üretim tarzının özgün yapısını ortaya çıkaran kilit önemi haiz bir kavramdır (Buhr & Kosing, 1999, s. 447-451). Bu öneme binaen Üretici güçlerin gelişme ve değişme eğilimi göstermesi, uygun düştüğü ve karşılıklı olarak tesirde bulunmakta olduğu partneri olan üretim ilişkilerinin kalıplarını zorlayarak onu yeni ilişkiler yaratmaya zorlayabilmektedir (Baby, 1975, s. 9-11). Ancak üretici güçlerle üretim ilişkilerinin münasebetini, tarihin doğrudan üretici güçlerin gelişimi ve değişimi ile belirlendiği ya da tarihin teknolojinin peşinden sürüklenmekte olduğu indirgemeci bir yaklaşıma sebebiyet verecek şekilde okumak yanıltıcı olmaktadır (Berkatay, 1983, s. 35-36). İlerleyen sayfalarda toplumsal formasyon kavramı bağlamında irdelenecek olsa da yeri gelmişken ayrıca belirtmek gerekir ki; üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki etkileşimi, farklı üretim tarzlarının üretici güçleri ile egemen üretim tarzının çelişkili birliği içerisindeki etkileşimi de kapsayacak şekilde okumak toplumsal formasyonların devriminin anlaşılmasında faydalı bir ölçüt olabilecektir (Althusser, 2005, s. 43-44).

Üretim tarzı birleşiminin bir diğer temel kavramı ise üretim ilişkileridir. Üretim ilişkileri kavramı üzerine yaygın anlayış, üretimin toplumsallığa ihtiyaç duyan karakteri ile bağlantılı olarak üretim, tüketim, dağılım ve değişim süreci içerisinde insanlar arasında kurulmuş tüm sosyal ilişkileri üretim ilişkileri olarak tanımlamaktadır (Zagalov, ve diğerleri, 1976, s. 38). Üretim sürecinin -yukarıda açıklandığı üzere- toplumsallık üzerinde sahip olduğu tayin edici etkisi sebebiyle toplum incelemelerinde önemli bir yeri olmakla birlikte, sömürünün tek başına insanlar arası ilişkilerin tamamını oluşturmadığı unutulmamalıdır (Özdemir, ve diğerleri, 2019, s. 44).

Belirli bir üretim tarzının içerisinde gelişen ve üretim sürecinin tarihsel ve özgül toplumsal biçimi olan muayyen bir bölüşüm ilişkisi, üretim ilişkilerinin arka yüzünü oluşturmaktadır (Marx, 2020b, s. 858-864). Zira toplumsal yapının ve egemenlik-bağımlılık ilişkisinin temelini oluşturan ilişki, üretim koşullarının sahipleri ile doğrudan üretici arasındaki dolaysız ilişkidir (Marx, 2020b, s. 777). Diğer bir deyişle sınıflı

toplumların üretim ilişkileri, sömürü ilişkileriyle iç içe geçmektedir (Althusser, 2005, s. 53-57). Bu bağlamda bölüşüm ilişkilerinin özündeki sınıf çatışmasına odaklı bir perspektiften yaklaşarak üretim ilişkilerini; artık yaratan ve sınıfların oluştuğu toplumlarda¹ dolaysız üreticinin artı emeğini gasp etmenin özel biçimleri olarak tanımlamak daha doğru olacaktır (Boratav, 2018).

Bir üretim tarzı, üretimin gerçekleştiği yer olmanın yanında sömürünün ve buna bağlı olarak sınıf mücadelesinin gerçekleştiği zemini oluşturmaktadır. (Althusser, 2005, s. 75-76). Dolayısıyla da toplumsal formasyonların ve devlet biçimlerinin irdelenmesi ve benzerlerinden ayrılması uğraşı sırasında bu oluşumların etrafında biçimlendiği üretim ilişkileri mercek altına alınacaktır (Özdemir, ve diğerleri, 2019, s. 45). Nihayetinde doğrudan üreticinin üretim araçları üzerindeki egemenlik türü ve bunun hukuki ifadesiyle, üreticilerin ürettiği fazlanın sömüren sınıfça iktisabı sırasında kullanılan zorun aldığı ekonomik, siyasi, askeri ya da hukuki biçimlerin -tek veya bir arada- oluşturduğu yapı birlikte değerlendirilerek üretim ilişkileri benzerlerinden ayrıştırılabilecektir (Boratav, 2018, s. 30-33).

Belirli bir üretim tarzı, insan-insan ile insan-üretim aracı arasındaki mülkiyet ve egemenlik bağlarının eklemlenmesinde ortaya çıkan özgün biçimleri ile diğer üretim tarzlarından ayrılmaktadır (Özdemir, ve diğerleri, 2019, s. 43-48). Üretimin toplumsal biçimi hangi tarzda olursa olsun ortak bazı öğeleri içermektedir bunlar: emek gücü sahibi olarak üretici, üretim araçları ve -toplumsal fazlanın, dolayısıyla sınıfların olmadığı ilkel komünal tarz haricindeki biçimlerde- üretici olmayıp fazlayı temellük eden bir sınıfın mevcudiyetidir (Balibar, 2017, s. 469-476). Bu bağlamda üretim tarzı kavramı; üretim araçlarının mülkiyet biçimlerinin, fazlanın sömüren sınıfça ele geçirilme biçimlerinin, iş

¹ Üretim sürecinde, emeğin hasredilmek zorunda olduğu üretim araçlarının üretimi ve tüketim nesnelerinin üretimini aşan miktardaki ürün olan fazlanın bölüşüm biçiminin ve miktarının belirleyicisi üretim ilişkileridir (Berktay, 1983, s. 31-33). Eğer bir toplumda fazla üretilmiyor ise çalışmaksızın geçim sağlayan insanlar bulunamayacağından –fazlanın varlığı kendiliğinden sınıf ilişkisini doğurmamakla birlikte- dolaylı olarak sınıflarda oluşmayacak; doğrudan üretici sınıf ile fazlayı sömüren sınıfın yokluğu kolektif bir süreç oluşturup (Berktay, 1983, s. 30-35), üretim ilişkilerinin üreticiler arasındaki özgün bir ilişki türü olarak ortaya çıkmasına sebep olacaktır (Althusser, 2005). Sonuç olarak ilkel komünal üretim tarzında fazlanın üreticiden temellük edilmesinin özgün biçiminin diğer pre-kapitalist üretim tarzlarından farklı olarak kolektif bir forma büründüğü ifade edilebilecektir (Hindess & Hirst, 1975).

bölümü ve üretici güçlerin seviyesindeki belirli bir gelişme seviyesinin karşılıklı bağlantılı mevcudiyetini ifade etmekte ve diğerlerinden ayrışmaktadır (Laclau, 1984, s. 107-108). Bir başka deyişle üretici güçler ve üretim ilişkilerinin birliği üretim tarzını meydana getirmektedir (Althusser, 2005, s. 43-44). Bu birlik içerisinde toplumsal fazlanın sömüren sınıfça temellüküne uygun düşen üretim araçlarının toplumsal bölüşüm biçimi belirleyici faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Hindess & Hirst, 1975, s. 9-10).

Üretim tarzı kavramının kapsamı konusunda sosyal bilimler alanında çok sayıda farklı perspektif bulunmaktadır. Kavramı belirli bir dönemdeki belirli bir toplumun somut bilgisi olarak okuyan yaklaşımlar için soyutlama ve somut olgulardan kopmama arasında denge kurulmasının gerekliliği sıklıkla vurgulanmıştır². Üretim tarzı kavramının herhangi bir dönem ya da belirli bir toplumdaki geniş perspektifte ayrılarak soyutlama düzeyinde okunması, somut toplumsal yapıların temel aldığı soyutun tespiti bağlamında spesifik bir toplum incelemesinde karşılaşılan denge sorununa çözüm olarak sunulabilecektir (Balibar, 2017). Bu bağlamda üretim tarzı somut bir toplumsal formasyon olarak değil onun dayanağı olan temel ve genel ilkelerin soyut ifadesi olarak okunabilecektir. Bir başka ifadeyle üretim tarzı, sonsuz çeşitlilik içerisindeki somutun anlaşılması için vazgeçilmez olan oysaki gerçekte saf haliyle karşılaşılamayan bir yapı alanının ifadesi olan formel bir kavramdır (Poulantzas, 2014). Dolayısıyla da geldiğimiz noktadaki problematiği üretim tarzı soyutlamasının somuta, yani toplumsal formasyona etkileri oluşturacaktır.

Bu aşamada üretim tarzının toplumsal formasyon üzerindeki etkilerini incelemeden önce bizzat toplumsal formasyon kavramının irdelenmesi ihtiyacı doğmaktadır. Toplumsal formasyon, geçmişinden ve çağdaşlarından üretim tarzları bağlamında ayrıştırlarak incelenen, somut tarihsel bir toplumsal bütünlüğü nitelendirmektedir. (Althusser, 2005,

² Herhangi bir toplumun üretim tarzının incelemesi sırasında somut vakaların ve ayrıntıların vurgulanması yoluyla benzerliklerin karartılması yanında, genelleştirme ve soyutlama düzeyinin yüksek tutulması sebebiyle özgünlüklerin yok edilmesi riskleri bir arada bulunmaktadır (Kılıçbay, 2010). Behice Boran'ın: "Gerçeklere dayanmayan, gerçeklerle beslenmeyen kavramlar boş kalıplar haline gelirler, ama genel kavramlarla sistemleştirilmemiş gerçekler de bir olgular yığını olmaktan öteye geçemez." ifadesi belirli bir toplumun incelemesinde somut vaka ve soyut kuram arası dengeli ilişkisinin önemini bir kez daha altını çizmektedir (Boran, 2018, s. 41-43). Belirli bir toplumun üretim tarzı incelemesi sırasında benzer olgulardan hareket edilmesine rağmen çelişkili birçok görüş bulunmasının altında kanaatimizce bahsedilen metodolojik yaklaşımın denge kurma yolunda ortaya çıkardığı zorluklar bulunmaktadır.

s. 42) Daha net bir şekilde ifade etmek gerekirse toplumsal formasyon kavramı; ekonomik, ideolojik ve politik yapıların -ki son tahlilde ekonomik yapı baskın rolü oynamaktadır- karmaşık bütünlüğünden meydana gelen sosyal ilişkiler alanını tanımlamaktadır (Hindess & Hirst, 1975). Sonuç olarak üretim tarzının formel ve soyut yapısının aksine, toplumsal formasyon birden çok üretim tarzının özgül eklemlenişinden meydana gelerek tarihsel varoluşunun belirli bir anındaki tekil, özgün ve somut bir sosyal yapının ifadesidir (Poulantzas, 2014, s. 12-14).

Toplumsal formasyon kavramının muhtevası irdelenmiş bulunduğuna göre temel problemiğimize: üretim tarzı-toplumsal formasyon etkileşimine geçiş mümkün hale gelmiştir. Öncelikle belirtilmelidir ki toplumsal bir formasyon birden fazla üretim tarzını içinde barındırmakta ve bu tarzlar arasında diğerlerine boyun eğdirmiş olan egemen bir üretim tarzı, toplumsal formasyonun belirleyici karakterini oluşturmaktadır (Althusser, 2005, s. 43). Temelde yer alan bu baskın üretim tarzı, toplumsal formasyon içerisindeki diğer üretim tarzlarının eklemlenen diğer unsurları üzerinde baskın bir belirleyicilik göstermektedir (Poulantzas, 2014, s. 14). Buna uygun olarak bir toplumsal formasyon içerisinde hakim olan üretim tarzı diğer üretim tarzlarından kalma ekonomik, ideolojik ve siyasal yapıların, kendisine eklenebilebileceği bir çerçeve sunmaktadır (Hindess & Hirst, 1975, s. 15). Sonuç olarak diğer üretim tarzlarından kalma yapılar varlıklarını ancak hakim üretim tarzının yeniden üretim sürecinde işlev edinerek sürdürebilecektir.

Üretim tarzlarının eklemlenmesi üzerine yaptığımız tespitin vurgu noktası şudur: Egemen üretim tarzları aynı olsa bile iki toplumsal formasyon kıyaslandığında, her bir toplumsal formasyonun içerdiği üretim tarzlarının çeşitliliği ve bu üretim tarzlarının eklemlenişinin özgül içeriği sebebiyle çeşitli farklılıklar taşıyacaklardır. Üretim tarzlarının eklemlenmesini incelerken dikkat edilmesi gereken önemli bir husus olarak belirtilmelidir ki egemen üretim tarzı olmaksızın hayatta kalmayı başaramamış diğer üretim tarzları tamamen eskisi ile aynı kalmamakta, bu kalıntı üretim tarzları yeni egemen üretim tarzıyla girdiği ilişkiler içerisinde yeni bir varlık kazanabilmektedir (Oyan, 1998, s. 5).

Bu kısımda incelenen temel kavramlar üzerinde farklı değerlendirmelerde bulunan dolayısıyla bu temel kavramları kullanmakla birlikte farklı sonuçlara varan yaklaşımların mevcudiyeti takip eden bölümlerde görülebilecektir. Bahsi geçen yaklaşımlardan üretim tarzı kavramsallaştırması kullananlarda yaygın bir şekilde toplumsal formasyon ile üretim tarzının eş değer kabul edililişinin neticeleri de yine aşığıdaki bölümlerde incelenecektir. Üretim tarzı kavramlaştırması içerisindeki farklı yaklaşımlara değinmeden önce tüm sosyal bilimler alanında yansımaları bulunan Avrupa-merkezci yaklaşımın değerlendirilmesi ile tarihsel kavramsallaştırmalardaki tesirleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.2. AVRUPA-MERKEZCİ TARİH YAKLAŞIMLARI

Avrupa-merkezcilik özü itibariyle Avrupa kökenli halkların diğer insanlara karşı tarihsel süreçte birikerek etkilerini günümüze kadar sürdürebilmiş çeşitli üstünlükler taşıdıklarını savlayan anlayışların genel adıdır (Blaut, 2015, s. 26). Buna rağmen çeşitli bilim alanlarında farklı türevlerde bulunan Avrupa- merkezci düşünce, bir teori ya da sistem içerisinde yeknesaklık göstermekten uzak olup daha çok ideoloji ile bağlantılı bir önyargı biçimine sahiptir³ (Amin, 2014, s. 104-105). Bir başka ifadeyle tarih içerisinde farklı ideolojilerle eklemlenmiş şekline göre biçim değiştirerek ırk üstünlüğü tezlerinden kültürel üstünlük iddialarına, din ve felsefe üstünlüğü açıklamalarından coğrafya hatta nüfus temelli açıklamalara kadar genişleyen bir yelpaze içerisinde Avrupa'nın diğer toplumlardan üstün bir farklılığa sahip olduğunu ortaya koymak işlevini üstlenmektedir.

Avrupa merkezci yaklaşımların kökenleri sömürgecilik dönemine kadar uzanmakta ve aynı zamanda sosyal bilimlerin kuruluşuyla eşzamanlık taşımaktadır (Wallerstein, 2018, s. 24-27). Avrupalı olmayan toplumlar, tarih, siyaset bilimi, iktisat ve sosyoloji gibi sadece Batılı toplumları incelemeye özgü olarak kullanılmış sosyal bilim dallarının inceleme alanına dahil edilmemiş, Batılı antropologlar "ilkel" sömürgeleştirilmiş

³ Avrupa merkezçiliğın, kapitalizmin gelişimine dair incelemelerdeki ırkçı analizlerden, kültürel üstünlük kuramlarına; coğrafi özgünlük vurgularından, emperyalizmi ve sömürgeçiliği yeteri kadar dikkate almayan yaklaşımlara kadar uzanan çok sayıda farklı bakış açısını tek bir kategori halinde ele almasını sorunlu bulan bir yaklaşım için bkz. (Wood, 2003, s. 36).

toplumları incelerken yine Batılı şarkiyatçılar “modern” Avrupa’dan farklı ancak “ilkel” olarak da nitelendirilememiş Doğu medeniyetlerinin neden modernleşemediği ve bunun altında yatan durgunluk sebeplerini inceleyen bir iş bölümü içerisinde bulunmuştur (Wallerstein, 2018, s. 24-27). Günümüzde sosyal bilim disiplinleri bütün toplumları inceleyecek biçimde -şarkiyatçılığı yutarak ve antropolojiyi silikleştirerek- genişlese de odağında bir zamanlar yegane analiz birimi olan Avrupa olmaya devam etmiştir. Çeşitli siyasi, kültürel ve ekonomik nedenler ile tarih çalışmalarının yaygın bir şekilde Avrupa odaklı bilgi üretimine devam etmesi ve Batı ile “diğerleri” arasındaki tarihsel farkların ve gelişmişlik düzeylerinin tarihsel sebeplerinin araştırıldığı çalışmalarda Avrupa’nın merkezde bulunduğu bir yörünge etrafında diğer toplumların konumlandırılarak analiz edilmesi suretiyle Avrupa-merkezci etkiler yeniden üretilmeye devam etmektedir (Frank, 2010, s. 29). Gerçekten de Avrupa-merkezci tarih anlayışlarınca dünya tarihinin tüm önemli atılımlarının Avrupa’da⁴ ortaya çıktığı savlanmaktadır (Blaut, 2015, s. 24). Bu bağlamda modern olarak ifade edilen ekonomik, ideolojik, siyasi ve kültürel gelişmelerin tamamı Avrupa temelli bir analiz ile açıklanmakta ve diğer toplumların sosyal bilim alanında ikincil konumu varlığını sürdürmektedir.

Avrupa-merkezci perspektiflerce “insan evriminin en gelişmiş aşaması olarak” kabul edilen kapitalizmin, yine bu yaklaşıma göre Avrupa’nın nesillerce aktarılan ve üstünlüklerle donatıldığı ileri sürülen benzersizliği ile Avrupa toplumu harici bir yerde doğma imkanına sahip bulunmadığı, Avrupa-merkezci yaklaşımın bir diğer önemli savını oluşturmaktadır (Amin, 2014, s. 122-123). Üretici güçlerin gelişiminde önemli bir sıçrama olarak kapitalizmin doğuşuna ilişkin eleştirel yaklaşımlarda da karşılaşılan bu perspektif Avrupa-merkezçiliğin Marksist kurama girdiği uğrak noktası olarak ifade edilebilecektir. Wood’a (2003) göre kapitalist sistem hakkında ana akım sosyal bilimlerde yaygın olan inanç: “İnsanlığın doğal durumu olarak kapitalizm, doğanın yasalarına ve temel insani eğilimlere uygundur ve o doğal yasa ve eğilimlerden herhangi bir sapma ancak felaketle sonuçlanır” şeklindedir (s.9). Bu anlayış içerisinde kapitalizm, insan doğasının bir parçası ve tarihin her döneminde izleri bulunan -evrimsel gelişiminde bazı aksamalar yaşamış ve engellerle karşılaşmış olsa da- günümüze yakın bir dönemde tam

⁴ Ortadoğu’da ilk medeniyetlerin gelişimleri de Avrupalı halklarla dolaylı olarak ilişkilendirilerek sahiplenilmektedir.

manasıyla gelişebilmiş bir sistem olarak kurgulanarak tarih ötesi bir kılığa sokulmaktadır (Wood, 2003, s. 11-16). Bu doğrultuda örnek verilebileceği üzere ana akım sosyal bilimlerde geniş kitlelerce kabul gören Weber'in tarih yaklaşımı, Avrupa kentleri ve dininin “emsalsiz” katkısı üzerinden kapitalizmin doğuşunu açıklarken, Avrupa dışı toplumları ise kapitalist gelişmeyi engellemiş çeşitli kültür, din ve egemenlik biçimlerinin varlığı sebebiyle insanın doğasında bulunan gelişmeden alıkonulmuş olarak ifade etmektedir (Wood, 2003, s. 25). Avrupa tarihinin idealleri üzerinden yeniden tasarlanarak Doğu toplumlarının tarihine karşıt bir kategori olarak kurgulanması üzerinden işleyen bu süreç sonucunda aydınlık ve dinamik Avrupa ile karanlık ve durgun Doğu karşıtlığı yaratılmaktadır (İslamoğlu, 2018, s. 20). Her ne kadar tarih boyunca çeşitli toplumlar kendi kültürlerini diğer kültürlerden farklı ve üstün görme eğiliminde olsa da Avrupa-merkezci tarih yaklaşımları Batı'nın manevi bir başarı hikayesi ile sonuçlanacak şekilde (Wolf, 2019, s. 6), birbirini izleyen Batı uygarlıklarını özgürlük ve özel mülkiyetin nüvelerini geliştirerek birbirlerine taşıyan, demokrasi ve serbest piyasanın ayrıcalıklı yaratıcıları olarak kurgulamaktadır.

Liberal söylemde hakim olan devlet ve sivil toplum karşıtlığı düşüncesi ile de doğrudan bağlantılı olan Avrupa-merkezcilik, Doğu despotizmi olarak tanımladığı “Batılı olmayan” devlet sistemlerinin piyasaya ve özel mülkiyete hukuksuz olarak müdahalelerde bulunabilme serbestliğinin sivil toplum oluşmasını engellediğini bu bağlamda da devlet güdümünde olduğu için gelişemeyen ekonomik sistemin durağanlaştığını savlamaktadır (İslamoğlu, 2018, s. 39). Bu yönüyle Avrupa-merkezci yaklaşımlar *ethnocentrism*⁵'in ötesine geçerek kapitalist ideoloji ve kültürün önemli bir parçasını oluşturmaktadır (Amin, 2014, s. 14). Kapitalizmin, insanlığın nihai olarak ulaşabileceği en gelişkin biçim ve Batının toplumsal evriminin insanlık için doğal varış noktası olduğu fikirleri Avrupa-merkezciliğin önemli vurgu noktalarını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Avrupa-merkezcilik “Batılı olmayan” toplumların tarihsel gelişim sürecinde ikinci planda değerlendirilmesinin yanında kapitalizmin tarihselliğini gizleyerek bilim dışı sonuçlara yol açmaktadır.

⁵ Kendi kültür ölçütleri üzerinden diğer toplumları değerlendiren, ön yargılı kavim-merkezci yaklaşım (Amin, 2014, s. 14).

Batı kültürünün kapitalist gelişimin yegane yaratıcısı olarak kutsanışının bir başka doğal sonucu da diğer toplumların tarihin motoru olan Batı'nın izinden gitmek zorunda olan aşağı seviye toplumlar olarak kurgulanması olmaktadır. Avrupa-merkezci yaklaşımların, kapitalist moderniteye ulaşan tarihsel gelişim sürecini tamamen Avrupa toplumunun iç dinamiklerden hareketle değerlendirmesi, benzer iç dinamikleri olmayan çevre toplumlar ile ilişkide Avrupa'nın yol gösterici merkez olarak konumlanışını ön gerektirmektedir (Anievas & Nişancıoğlu, 2020, s. 18-20). Bu bağlamda Doğu toplumlarının kültürel ve dini sebeplerle gelişmeye karşı dirençli bir yapısının bulunduğu, Doğunun tam karşında konumlandırılmış bulunan Batı'nın ise kültürel ve dini üstünlükleriyle gelişmeye uygun bir sistem olduğu savlanmaktadır. Mevzubahis yaklaşım, Batı kültürüne benzemek ve onun sistemine entegre olmaksızın “Batılı olmayan toplumlarca” modernleşme ve gelişme sağlanamayacağı düşüncesini beraberinde getirmektedir (İslamoğlu, 2018, s. 21). Nihayetinde küresel insancıl bir kapitalist düzenin ve az gelişmiş ülkelerin bu düzene katılabileceğinin mümkün olduğunun kabulüyle birlikte, az gelişmiş ülkelerin yalnızca iç dinamikleri sebebiyle -emperyalizm ve sömürgecilik dikkate alınmaksızın- gelişmemiş oldukları yönünde bir tarih kurgusu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Avrupa-merkezcilik, “Batılı olmayan” toplumların, daha önce Batılılar tarafından açılan yoldan Avrupa'yla benzer sosyo-ekonomik kurumlar oluşturarak -küresel kapitalist sistemle eklemlenerek- Batıyla aralarındaki farklarından arınabileceğine yönelik reçetelerin ideolojik dayanaklarından birisini oluşturmaktadır (Özdemir, 2011). Devam eden süreçte ise bu yaklaşım, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretim sürecine içkin olan, gelişmiş merkez ve az gelişmiş çevre arasındaki eşitsiz ilişkinin kapitalist üretim ilişkilerinden ayrıksı olarak düşünülmesine ve az gelişmişliğin sebeplerinin her toplumun kendi iç dinamiklerinde aranmasına neden olmaktadır (Amin, 2014, s. 93). Bahsi geçen dolayısıyla birlikte kendi üstün nitelikleriyle gelişimini tamamlamış olarak kabul edilen “Batılı toplumların” gerçekleştirdiği sömürgecilik faaliyetleri, uygarlığı ve gelişimi yayma olarak adlandırılabilir (Blaut, 2015, s. 12). Böylece Batılı olmayan toplumların maruz bırakıldığı çok boyutlu sömürü ve siyasi baskı; hukukun üstünlüğünün, demokrasinin ve ekonomik gelişmenin engeli olarak sunulan yerli kurumların değiştirilmesinin zorunlu bedeli olarak ifade edilebilmektedir (İslamoğlu, 2018, s. 33-34). Bahsi geçen işlevi ile Avrupa-merkezci anlatı, “medeniyet götürmekle yükümlü hissedilen beyaz adamın” tarih boyunca geri kalmış olarak ifade ettiği toplumlar üzerinde

gerçekleştirdiği eylemlerinin, sömürenler kadar sömürülenlerce de özümsebilmesine yardımcı olmaktadır.

Avrupa merkezci görüşler modernitenin gelişimini Batı'nın kendine özgü ve üstün olarak tanımladıkları özelliklerinden bahisle açıklarken, Avrupa'nın tek yaratıcısı olarak kurgulandığı kapitalist sistemin "apaçık" bir şekilde bu üstünlüğü tasdiklemesinden güç almaktadır. Kapitalizmin Batı'da doğuşunun ve diğer ülkelere Avrupa etkisi ile yayılmasının bu üstünlüğü kanıtlamak için fazlasıyla yeterli ve açık oluşundan bahisle, kapitalist gelişimin nedenlerini Batı'ya ait kültürel, ırki, dini, coğrafi, akli ve ruhsal üstünlüklere atıfla tanımlayan bu tarih yazımının Napolyon Bonapart'ın "Tarihi kazananlar yazar" sözünü akla getirdiği ifade edilebilecektir. Kazananların yazdığı bu tarih, eşitsiz ve bileşik gelişmeyi göz ardı ederek, kapitalizmin gelişiminin tarihsel esaslarını gizlemektedir.

Antik çağlardan itibaren "Avrupalı" olarak kurgulanan toplumlara, kapitalist üretim tarzına ait kurum ve ilişkilerin örneklerinin atfedilmesi mevzubahis gizleme işleminin ana akımda karşılaşılan en yaygın biçimini oluşturmaktadır. Bahsi geçen kurgu, üretici güçler ile üretim ilişkilerinin tarih boyunca farklı varyasyonlardaki birleşimleri arasındaki derin farklılaşmaları silikleştirmektedir. Böylece modern gelişimin tek başarılı örneği olduğu iddia edilen bir toplumsal formasyonun, çağları aşarak aktardığı öne sürülen özelliklerinin incelenmesi, kapitalist modernitenin doğuşunu açıklamak için yeterli hale getirilmektedir. İşte bu noktada tezimiz kapitalizmin gelişimine dair mevzubahis anakronizmin yerine, belirli bir üretim tarzı içerisindeki her bir toplumsal formasyonun tarihsel olarak karşılaştığı farklı bağlamlarca ortaya çıkan, tamamen olumsal ekonomik ve toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda birbirlerinden üstün olmayan farklılıklar taşıyabilecekleri yaklaşımından hareket etmektedir.

Feodalitenin Avrupa'ya özgü olduğuna yönelik iddialar, mevzubahis Avrupa-merkezci yaklaşımlar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Tezimiz bu iddiaları Selçuklu türevi bağlamında odağına almaktadır. Avrupa'da mevcut feodal ilişkilerin soyutlanmasından türetilerek ulaşılan feodalite tanımının feodalitenin yegane tarifi olarak kabul edilmesi, Avrupa-merkezçiliğin temel söylemsel stratejisidir ve sübjektif bir yaklaşım olarak ifade

edilebilecektir. Yine benzer bir subjektif yaklaşımla Avrupa-merkezci söylemler, kapitalizmin gelişimini bu tarz bir feodalitenin mevcut olmasına şartlandırmaktadır. Mevzubahis özneliğin bir diğer sonucu ise toplumların karşılıklı etkileşim içerisinde eşitsiz ve bileşik dönüşümünü kuramsal çalışmaların ilgi alanından çıkartılması olarak ifade edilebilecektir. Bu bağlamda çalışmamız kapitalist modernitenin olduğu kadar modern hukuk ve devlet sisteminin gelişimi süreçlerine dolaylı bir katkı sağlamak gayesiyle Selçuklu devlet ve hukuk sisteminin feodal niteliklerini analiz etmektedir. Geldiğimiz noktada, üretim tarzı kavramsallaştırması içerisinde olmakla beraber derin Avrupa-merkezci etkiler barındıran, Doğu toplumlarının iç dinamikleri sebebiyle tarihsel olarak geri kalmış bulunduğu yaklaşımdan hareket eden Asya tipi üretim tarzı kavramsallaştırılmasının tetkiki yapılmaya çalışılacaktır.

1.3. ASYA ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI

1960'lı yıllarda Fransa başta olmak üzere Dünya çapında büyük bir ilginin odağı haline gelmesiyle birlikte Türkiye'deki üretim tarzı tartışmalarına doğrudan tesirde bulunmuş olan Asya üretim tarzı kavramı, Avrupalı olmayan ülkelerin özellikle Orta Çağ'daki üretim tarzlarını incelemede yaygın bir enstrüman olarak kullanılmıştır (Oyan, 1998, s. 130). Bilhassa Osmanlı Devleti'nin üretim tarzını tespit için sık kullanılan bir araç haline gelen kavramın, halefi olduğu Selçuklular da kapsayacak şekilde kullanıldığı gözlemlenmektedir. Halihazırda da üretim tarzı kavramlaştırmasından hareket eden ve Batı Avrupa haricinde feodalitenin gözlemlenemeyeceğini savlayan perspektifler yaygın bir şekilde Orta Çağ Türk devletlerini Asyatik olarak nitelendirmeye devam etmektedir. Feodalitenin, endemik bir tarz veya hukuksal bir biçim olarak tanımlandığı yaklaşımlarla benzerlikler içeren Asya üretim tarzı kavramının, feodalite hakkındaki yaklaşımlara geçmeden evvel tanımlanması ve tartışılması Selçuklu toplumlarında hakim üretim tarzının değerlendirilmesini kolaylaştırabilecektir. Aşağıda Asya tipi üretim tarzı savunucularının tezleri, Asya tipi üretim tarzı kavramının gelişmiş Orta Çağ toplumları için uygulanabilirliği ve teorik geçerliliği tartışılacak ve kavramın Avrupa-merkezci söylemle bağlantısı tetkik edilecektir.

1.3.1. Asya Tipi Üretim Tarzının Oluşum Süreci ve Özellikleri

Asya tipi üretim tarzı (ATÜT) savunucuları Batı Avrupa feodalitesinin belirli bir kesiti ile ilkel komün sistemlerini karşılaştırarak, toprak üzerinde özel mülkiyetin olmayışını Asyatik biçimin öncelikli ayırt edici unsurları arasında nitelendirmektedir. Mevzubahis yaklaşıma göre Avrupa feodalitesinde toprak üzerinde özel mülkiyet vardır ve bu mülkiyet bireysel olarak kullanılabilir. ATÜT taraftarlarına göre Asya tipi üretim tarzında toprakta özel mülkiyetin gelişmeşişinin temelleri parçalı bir şekilde tatbik edilmesi mümkün olmayıp kolektif çalışma gerektiren büyük kamu işlerinin gerçekleştirilmesi gerekliliğinde bulunmaktadır (Divitçioğlu, 2015, s. 43-44). Buna göre herhangi bir topluluğun tek başına üstesinden gelemeyeceği büyük çaptaki kamu işleri toprakların merkezi bir otorite altında birleşmesine yol açmıştır (Sencer, 1969, s. 165). Merkezi bir örgütlenmeyi gerektirecek kapsamdaki kamu işlerinin neler olduğu konusunda ise öğretilerde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Göçebelerde yağma akınları ve fetih örgütlenmesi (Sencer, 1969, s. 186), kurak iklimlerde sulama tesisleri inşası, bataklıkların kurutulması (Godelier, 1993, s. 19), geniş arazilerin tarıma açılması, ticaret güzergahlarının denetim altına alınması (Yerasimos, 2015, s. 91), büyük ordular oluşturma ve ulaşımaya yönelik projeler ile tapınak ve kale inşası gibi büyük çaplı örgütlenme gerektiren işler (Divitçioğlu, 2015, s. 43-44), bu kapsamda sayılmaktadır.

ATÜT öğretilerince Orta Çağ Batı'sının parçalı siyasi yapısı karşısında konumlandırılan merkezi siyasi örgütlenme biçimi Asya tipi üretim tarzı kavramının bir diğer ayırt edici unsuru olarak ifadesini bulmaktadır. Buna göre Asya tipi üretim tarzında artı ürün çok sayıdaki kendi kendisine yeterli küçük topluluğun birlikteliğini temsil eden en üst birliğe ait olmakta, alt topluluklar mirasçı olarak mülk üzerinde hak elde etmekteyken, üstün ya da tek mülk sahibi olarak bu üst birliktelik konumlanmaktadır (Marx, 2009, s. 69-70). Bu bağlamda küçük toplulukların kendi kendisine yeterli karakteri ile devletin kamu işlerini gerçekleştirme fonksiyonunun birlikteliği toprak mülkiyetinin devlete ait olmasına yol açmaktadır (Divitçioğlu, 2015, s. 47-48). Devlet toprak mülkiyetinin üstün sahibi olarak konumlanırken topluluklar tasarruf hakkını saklı tutarak mülksüzleşmekte, böylece de çifte dolayımından geçen birey, mülkiyeti devlete ait olan toprağı küçük topluluğun bir parçası olmasına binaen kullanmaya devam edebilmektedir (Godelier, 1993, s. 20-21). Avrupa-merkezci yazına göre özel mülkiyet sayesinde özgürleşen, sözleşme esaslı

toplumsal ilişkiler kuran Avrupa karşısında Doğu'yu belirleyen de bu olmuştur. Divitçioğlu'na göre köylünün toprak üzerinde sahip olduğu tasarruf hakkı, Batı'da karşılaşılan serflerden ve kölelerden farklı olarak Doğu'da köylülerin üretimin nesnel şartlarını kontrol etmesine olanak sağlayarak, köylünün -köle ve serfin aksine- üretim aracına dönüşmesini engellemiştir (Divitçioğlu, 2015, s. 60). Bu bağlamda da yazarca, Asya tipi üretim tarzındaki köylü emeği hür emek olarak ifade edilmektedir (Divitçioğlu, 2015, s. 60). Ancak yazara göre bu hürlük durumu, sömürsüz bir üretim tarzı göstergesi olarak değil köylünün ürününü edinim hakkına haiz olması anlamında bir özgürlük ifade etmekte, sömürü ise mülk sahibi olmayan köylü üzerinde kolektif bir biçim almaktadır (Divitçioğlu, 2015, s. 60). Nihai olarak toprak mülkiyeti çeşitli -hükümdara, hükümdar ailesine, komüne, hükümdarın temsil ettiği ilahi güce vb. gibi- şekillerde devlete ait olmakla birlikte her halükarda denetimi elinde tutan yönetici bir grup bulunmaktadır (Yerasimos, 2015, s. 93). ATÜT savunucularınca özel mülkiyetin bulunmadığı öne sürülen bu sistem içerisinde, devletin yönetim kademelerini işgal eden yönetici grubun, tüm toprakların sahibi olarak tasavvur edilen devlet aygıtını kontrolüne binaen sömürü gerçekleştirebildiği ileri sürülmektedir (Ertürk Keskin, 2009, s. 38-39).

ATÜT savunucularına göre toprağın mülkiyetine sahip olmayan köylünün ürettiği artı ürünün, toprak mülkiyetinin sahibi olan yapı tarafından ele geçirilmesi ve köylünün toprak üzerindeki tasarruf hakkının birlikte kullanılması, sömürü pratiklerini dolaylı hale getirmektedir (Divitçioğlu, 2015, s. 61) Marx'ın Grundrisse de "cemaatin birliğini temsil eden varlığın mülkü" olduğunu ifade ettiği köylünün bu sömürü biçiminde (Marx, 2018, s. 467), kişinin bir başka kişiye tabiiyetinden farklı olarak üstün bir otorite olan devlete tabiiyet biçiminde bir kölelik ilişkisinin mevcut bulunduğu savlanmaktadır (Sencer, 1969, s. 172). Buna göre geleneksel bağlarla ve yükümlülüklerle toprağa bağlanmış olan köylü, bireysel değil kendi köyü bağlamında kolektif olarak vergi yükümlülüğü altına girmektedir (Krader, 1975, s. 288-289). Köylünün, devlet içerisinde müştereken örgütlenmiş aristokratlar ya da asiller tarafından sömürsünün aldığı bu kolektif biçimin köylünün devletçe görevlendirilmiş "memurlar" tarafından merkez adına sömürülmesi şeklinde işlediği savlanmaktadır (Godelier, 1993, s. 22-23). Artı ürünün bölüşümünde devlet aracılığı ile toprak rantını ele geçiren sömüren sınıf, genellikle icrai faaliyetlerinin bedeli olarak bu rantın bir kısmını kendilerine saklayarak geri kalanı merkeze aktarmakta,

nadiren karşılaşılan ideal sömürü biçiminde ise doğrudan merkeze aktarılan artı ürün sömüren sınıflara sonradan dağıtılmakta; bir başka ifadeyle sömüren sınıfların artı üründen aldığı pay ile merkezi devletin gücü ters orantılı bir eğilim göstermektedir (Yerasimos, 2015, s. 94-95). Bu bağlamda ATÜT kuramcılarının, bütün feodal sömürü biçimlerinin içerdiği kolektif sınıf egemenliği olgusunu göz ardı ettiği yeri gelmişken ifade edilebilecektir.

Marx'ın 1858 senesinde kısıtlı kaynaklarında hareketle arkaik Hindistan'ı düşünerek kaleme aldığı ve hiçbir zaman yayınlamadığı taslak çalışmasında (Marx, 2018), komünal toplumun alternatif çıkış yolları olarak incelediği üretim tarzlarının ayrımında kent-kır ilişkisinin belirleyiciliğini:

“Klasik antikitenin tarihi, kentlerin, ama toprak mülkiyetine ve tarıma dayalı kentlerin tarihidir; Asya tarihi kentle kıyın farklılaşmış birliğidir (gerçek büyük kentler, burada salt hükümdarın ordugâhları ya da asıl ekonomik yapının tepesine konumlandırılmış bir üst-yapı olarak görülmelidir); Ortaçağ (Alman dönemi), tarihin sahnesi olarak kırdan hareket eder ve gelişmesini kent-kır antitezi içinde sürdürür; modern tarih ise, antikitedeki kentin kırlaşmasının tersine, kıyın kentleşmesinin tarihidir”

şeklinde not düşmüş, buna binaen kent ile kıyın farklılaşmış birliği nitelendirmesi incelemekte olduğumuz Asya tipi üretim tarzının karakteristik yanı olarak vurgulanmıştır (s. 454). AÜT taraftarlarına göre bahsi geçen kent ile kıyın farklılaşmış birliğinden kasıt, devlet tarafından ele geçirilen artı ürünlerin sömüren sınıfça tüketimini beslemek üzere ticaret temelli oluşmuş kentleri meydana getirmesi; bunula birlikte de üretimin gerçekleştiği temel birim olan köy topluluklarının kendisine yeterli yapısının yan yana var olarak “ikili ekonomi” özelliği göstermesidir (Divitçioğlu, 2015, s. 52). Bu bağlamda Asya tipi üretim tarzının şehirleri genel ekonomik yapının üzerine yerleşmiş tüketim temelli yönetim merkezleri olarak ifade edilmektedir (Sencer, 1969, s. 170-171) Kendisine yeterli bir üretim gerçekleştiren, diğer köyler ile büyük benzerlikler taşıyan ve şehirlerde tüketilecek fazlanın yaratıldığı üretim birimleri olarak tanımlanan köyler ise birbirleri ile olan ilişkileri düşük seviyelerde kalan, kopukluğun hakim biçim olduğu nadiren kısmi ve küçük çaplı meta değişiminin ortaya çıkabileceği birimler olarak ifadesini bulmaktadır (Krader, 1975, s. 287). Aynı şekilde para dolaşımının da kısıtlı olarak tanımlandığı bu yapıda artı ürün aynı rant ya da emek rant biçiminde toplanmakta, tarımsal üretim birimi olan köy merkezi devlet ile girilen kısmi ilişki haricinde diğer

köyler ile ve dış dünyayla olan iletişimi düşük kapalı bir üretim birimi olarak mevcudiyet kazanmaktadır (Krader, 1975, s. 287-288).

Asya tipi üretim tarzı savunucuları aynı zamanda sistemin iç dinamiğinin statik yapısını vurgulayarak bu üretim tarzından diğer üretim tarzlarına kendi imkanları dahilinde geçişinin güç olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin Yerasimos, sömürde sahip oldukları haklarının memuriyet görevinin devamlılığına bağlı olmasının yönetici sınıfları merkezden artı ürün kaçırarak ve toprak üzerindeki bireysel haklarını miras gibi yollarla arttırarak feodalleşme eğilimine sokmakta olduğunu ancak bu süreç sonucunda merkezi hükümdardan daha güçlü hale gelmiş senyörün tekrar hükümdarın yerini alarak Asya tipi üretiminin merkezi sistemini revize etme yoluna girdiğini savlamaktadır (Yerasimos, 2015, s. 105-106). Benzer şekilde Divitçioğlu da sistemin durgun yapısını vurgulayarak üretim tarzının kendi iç dinamikleri içerisinde, özellikle de ticaret ve tefecilik yoluyla aşılmasının güçlüğüne ifade etmektedir (Divitçioğlu, 2015, s. 53-58).

Asya tipi üretim tarzı teorisine dayanak olarak kullanılan Marx'ın ilkel Hint toplumuna dair incelemesine göre, kendi kendisine yeterli köy yapısı, tarım ve el zanaatlarının birliği ve bireyin komünal bir varlık olarak kalıp bireyselleşememesi gibi sebepler, komünal üretim tarzından çıkıştaki diğer alternatiflere kıyasla en dirençli ve dayanıklı biçimi meydana getirmektedir (Marx, 2009, s. 82). Buna göre birey ile toplum arasında sıkı bir bağlantı taşıyan ilişki içerisinde mülk edinme süreci sabit bir görünüm sergilemekte, kır-kent ve zanaat-tarım birlikteliği ile de bu durağanlık daha da derinleşmektedir (Marx, 2009, s. 92). Bu nokta da komünal üretim tarzından çıkış alternatifleri olarak ifade edilen Antik ve Cermenik tarz ile Asya tarzı arasındaki kritik ayrımı özel mülkiyetin belirginleşme imkanlarının oluşturduğu ifade edilmektedir (Sencer, 1969, s. 180-183). Bir başka ifadeyle toplumların komünal toprak sahipliğinden özel mülkiyete geçişine ve emeğin, üretimin nesnel koşullarından uzaklaşarak özgürleşmesine direnç gösterecek durağanlık, Asya tipi üretimin ayırt edici özelliği olarak tespit edilmektedir. (Sencer, 1969, s. 180-183). Sencer'e göre (1969) Asya tipi üretimin tarihsel olarak değişen çeşitli formasyonları arasındaki farklılıklara rağmen temel özelliği "... üretim güçlerinin merkezi bir kontrol altına alınmasından doğan doğrudan komünal mülkiyettir" ve Asya özgün olduğu varsayılan bu mülkiyet tipi özel mülkiyete doğru çizgisel bir

gelişim göstermesi beklenen tarihsel evrim sürecine direnci ile tarihe damgasını vurmaktadır (s.185).

Geldiğimiz noktada Avrupalı olmayan birçok toplumun uzun dönem hakim üretim biçimini oluşturduğu savlanan Asya tipi üretim tarzının, savunucularının gözünden özgün karakterini ve temel özelliklerini ifade etmek gerekebilecektir. Bir görüşe göre, merkezi devlet iktidarı altında örgütlenmiş birden çok köy topluluğunun, birlikte gerçekleştirdiği üretime yine bu devlet tarafından el konulması söz konusu üretim tarzının karakterini ortaya koymaktadır (Chesneaux, 1970, s. 39). Bir başka görüşe göre ise Asya tipi üretim tarzı ile hem zamanlık taşıyan feodal üretim tarzının üretici güçleri “hemen hemen aynı düzeyde” olmakla birlikte sömürünün özgün şekli bağlamında iki üretim tarzı ayrılmaktadır; feodal üretim tarzında artı ürün ve artı emek doğrudan senyör tarafından alıkonulmaktayken, Asya tipi üretim tarzında artı ürün vergilendirilmek suretiyle kolektif sınıf egemenliğinin aracı olarak devletçe istifade edilmektedir (Divitçioğlu, 2015, s. 171). Bir başka görüşe göre ise Asya tipi üretim tarzı: bireyin aile bağları ve komün ile olan ilişkisini, toprak sahipliğinin doğuşunu, sömüren sınıfın gelişimini, toprağa bağlanmış emek ve vergi yoluyla sömürülen artı emeğin gelişmesini incelemektedir (Krader, 1975, s. 311). Bu doğrultuda bir tanımlama getirilirse Asya tipi üretim tarzı, üretici güçlerin artı ürün birikimine olanak verecek seviyeye gelmekle birlikte hala düşük bir gelişmişlik düzeyinde bulunduğu, kolektif toprak mülkiyeti temelinde sınıflı toplum yapısının olduğu bir üretim tarzıdır (Suret-Canale, 1985, s. 43).

Değerlendirmelerimize başlarken, yukarıda genel hatları aktarılmaya çalışılan üretim tarzı tanımlamalarında yer alan “Asya” isminin, taraftarlarınca coğrafi bir kapsam belirtmediğini ve Marx’ın son çalışmalarında kullanımdan kalkmış olmakla birlikte Peru, Çin, Mısır, Yunan ve Roma gibi antik ve geleneksel uygarlıkların ekonomik ve toplumsal yapılarının mecazi bir ifadesi olarak kullanılabilirdiğini belirtmek yerinde olacaktır (Krader, 1975, s. 310). Asya üretim tarzı incelemelerinde çokça başvurulan Marx’ın kapitalizm öncesi üretim biçimleri incelemesini içeren Grundrisse adlı eseri, düşünürün Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı ve Kapital adlı eserlerinin yayınlanmasından önce yaptığı araştırmaların toplamıdır ve yazar bu notları yayınlamayı düşünmemiştir (Hobsbawm, 2009, s. 9-11). Marx’ın Asya tipi üretim tarzına ilişkin bahsi

geçen çalışmalarına, Hindistan ve civarı Doğu ülkelerine ilişkin döneminin sınırlı sayıdaki yüzeysel çalışmasının kaynaklık yaptığını (Krader, 1975, s. 306), dolayısıyla Asya tipi üretim tarzının ilkel Hint kabilelerini çözümlenmeye yönelik yetersiz ve önyargılı çalışmalara dayandığının altını çizmek gerekmektedir. Marx'ın çalışmalarını gelişmiş biçimlere ihraç etmeksizin sosyal evrim şeması içerisinde değerlendirdiğimizde Asya tipi üretim tarzı soyutlamasının Orta Çağ'dan çok daha önceki bir dönem geçerli olabileceğini, ilkel komünal üretim tarzından sınıflı toplum yapısına geçişin -Cermenik veya Antik gibi- alternatif biçimlerinden birisini oluşturabileceğini belirtmek gerekmektedir (Berktaş, 1983, s. 12). Bu doğrultuda bir okuma gerçekleştiren Hobsbawm da tek yönlü doğrusal ve zorunlu sırayla birbirlerini izleyen üretim tarzları anlayışını reddederek, Asya tipi üretim tarzının ilkel komünal üretim tarzından sınıflı toplum yapısına geçişin alternatif güzergahlarından birisi olarak anlaşılabilirliğini ifade etmektedir (Hobsbawm, 2009, s. 18-19). Bu perspektiften gidilecek olursa sınıf oluşumunun ileriki aşamalarındaki toplumların incelenmesinde Asya tipi üretim tarzı kavramının kullanımı mümkün görünmemektedir.

Geldiğimiz noktada değerlendirilme gerekliliği doğan bir görüşte, Grundrisse'de ve Marx'ın diğer çalışmalarında özellikle incelenen sistemin "arkaik Asyagil üretim tarzı" olarak isimlendirilebilecek ilkel bir biçim olduğu ifade edilmektedir (Somer, 1985, s. 6-7). Bununla beraber bu görüş, Batı'nın feodal ve köleci üretim tarzlarıyla eşzamanlı olarak varlığını devam ettirerek Doğu medeniyetine özgü bir gelişim taşıdığını ileri sürdüğü Asya tipi üretim tarzının, "köleci ve feodal eşdeğerli Asyagil üretim tarzı" olarak adlandırılabilir biçimiyle kapitalist üretim tarzına kadar yaşadığını savlamaktadır (Somer, 1985, s. 6-7). Asya tipi üretim tarzının, bu uzun süreli devamlılığının altında üretim tarzının durgun yapısını gören yazara göre, Asya tipi üretim tarzında sömüren ile sömürülen arasında bir sınıf savaşımından bahsedilemeyecektir (Somer, 1985, s. 6-7). Mevzubahis sınıf mücadelesinin üst birlik içerisinde de gerçekleşmediğini, sömüren sınıflar arasındaki mücadelenin üretim tarzını değiştiremeyecek kapsamda yeniden bir bölüşüm dengesiyle sonuçlanmaya mahkum olduğunu iddia eden yazara göre: "Toplumsal devrimlerin yeri, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumlardır" (Somer, 1985, s. 9-11). Bu ifade kapitalizme dair nüvelerin gelişmişlik kıstası olarak belirlenmesi bağlamında Asya tipi üretim tarzı yaklaşımlarına işlemiş Avrupa-merkezcilik için açık

bir örnek olarak ifade edilebilecektir. Ayrıca Somer'in Asya tipi üretim tarzına ilişkin yukarıda belirtilen açıklamaları iki boyut altında ele alınabilecektir. İlk anlamıyla kavram, ilkel bir sistemin ifadesidir ve ilk sınıflı toplumlara geçişin alternatif bir güzergahı olarak okunmaktadır. İkinci anlamıyla ise kavram, Batı'nın özgün gelişimi karşısında Doğu'nun durgunluğu iddialarını vurgulayacak şekilde, üretim ilişkileri ve üretici güçlerinin gelişim seviyesi yüksek ancak Batılı olmayan Orta Çağ uygarlıklarına uygulanarak tarihsel bağlamından koparılmaktadır.

Görüldüğü üzere Asya tipi üretim tarzı savunucularınca, “Batılı olmayan toplumlarda” uzun süre hakim bulunan bu üretim tarzının özel mülkiyetin yokluğu ve mülkiyetin devlete ait oluşu ile belirginleşen karakteri, Batı’da mülkiyetin, modern özel mülkiyete yakın bir karakter ile tanımlanışı ve sosyal evrime müsait dinamik karakteri ile tezatlık içerisinde verilmektedir. Hemen hemen tüm ATÜT taraftarlarınca verilen Asya tipi üretim tarzı tasviri, sınıflı toplum yapısının doğuşundan itibaren kendi iç dinamikleriyle kendisini geliştiremeyen, çakılı kalmış, durgun bir üretim tarzının tablosudur. Dahası 20. yüzyılın başlarında II. Enternasyonal yöneticilerince de kullanılan bu durgunluk perspektifi, sömürgeciliğin, Asya tipi üretim tarzının hareketsiz yapısının dış etkiler ile aşılması tarihsel ilerleme gerçekleştirilmesi ve -sosyalist üretim tarzına geçişe bir adım yaklaşmak anlamında- “vahşi” toplumların kapitalist sisteme eklemlendirilmesini sağlayan olumlu bir gelişme olarak nitelendirilmesine dahi dayanak olmuştur (Bensussan & Labica, 2016, s. 61).

Yukarıda görüldüğü üzere ATÜT yaklaşımları, büyük çaplı projelerin yerine getirilmesi gerekliliğinin Doğu sistemlerinde kamusal mülkiyet ve merkezi bir devlet sistemine yol açtığını savlamaktadır. Ancak bir üretim tarzına özgün olmanın aksine genel olarak sınıfsız toplum yapısı içerisinde toplumdaki özerklik kazanmış organların zamanla siyasal egemenlik sahibi olarak konumlanışında kamusal görevlerin yerine getirilerek meşruiyet sağlanması, Engels’in belirttiği üzere tüm siyasal egemenliklerin temelinde toplumsal görevlerin bulunışından kaynaklanmaktadır (Engels, 2018, s. 249). ATÜT kavramsallaştırmasıyla hareket eden yaklaşımlarca, Asya tipi üretim tarzının özellikleri olarak kabul edilmiş diğer pek çok belirleyenin de Somer tarafından “köleci ve feodal eşdeğerli Asyagil üretim tarzı” olarak ifade edilmiş dönemdeki, “Batılı olmayan”

toplumsal formasyonlardan hareketle ortaya atıldığı ileri sürülebilecektir. Bu bağlamda feodaliteyi Batı'ya özgü niteliklerinden hareketle tanımlayan yaklaşımlarla bağlantılı bir şekilde Batı feodalitesinde olmayan özelliklerin ATÜT kavramının belirleyenlerine ihtiva edilmekte olduğu ileri sürülebilecektir. Nihayetinde gelişmiş “Batılı olmayan” toplumsal formasyonlara ait özelliklerinin, ilkel toplumların analizi için kavramsallaştırılmış bu üretim tarzına atfedilmesi yoluyla anlam genişlemesine uğratılmış Asya tipi üretim tarzının, tarihsel bağlamından koparıldığı ifade edilebilecektir (Suret-Canale, 1985, s. 43).

Sonuç olarak Asya tipi üretim tarzı yaygın bir şekilde Orta Çağda Batı feodalitesinin eş zamanlısı olarak varlığını devam ettirmiş bir üretim tarzı olarak ele alınmaktadır. Bu yaklaşımca “Batılı olmayan” herhangi bir toplumsal formasyon incelenirken, o toplumun siyasi yapısından kaynaklanan ikinci düzey farkların -merkeziyetçi yapı ve topraklar üzerinde devlet mülkiyeti başta olmak üzere- feodal üretim tarzının yegane biçimi olarak okunmakta olan Avrupa feodalitesi ile kıyaslandığı ifade edilebilecektir. Devamında ise inceleme konusu “Batılı olmayan” toplumda vurgulanan tali özgünlüklerin, bu toplumun feodal olmadığı hipotezine destek sağlayacak şekilde nitelendirildiği ve mevzubahis toplumun “Batılı olmayanlar toplumu bohçası” içerisinde analiz edilmek üzere ATÜT kapsamı içerisinde ele alındığı ifade edilebilecektir. Bir bakıma bu yaklaşımdaki yazarlarca Orta Çağda feodal üretim tarzının Avrupalı olmayan örgütleniş biçimleri Asya tipi üretim tarzı olarak adlandırılmaktadır. Sonuç olarak Stalin'in çizgisel bir zorunlulukla birbirini takip eden beş aşamalı üretim tarzı dogmasına biriken tepkiler ile beslenen ve Marx'ın tamamlanmamış ve dağınık denemelerinden esinlenen Asya tipi üretim tarzı savunucuları (Oyan, 1998, s. 130), Avrupa'ya özgü olarak değerlendirdikleri ve dinamik yapısını vurguladıkları feodal üretim tarzının evrensel kabul edilerek diğer toplumlara uygulanmasını Avrupa-merkezcilik olarak eleştirmiştir (Berktaş, 1983, s. 293-296). Ancak bir üretim tarzını sadece Batı'daki biçimi ile benzersiz kabul etmek ve “Batılı olmayan” Orta Çağ toplumlarını, durgunluğu vurgulanan bir üretim tarzı ile incelemek Avrupa-merkezci kabul edilebilecek ciddi kuramsal sonuçlara yol açabilecektir (Berktaş, 1983, s. 293-296).

1.4. FEODAL ÜRETİM TARZINI TANIMLAMA SORUNU

Geldiğimiz noktada feodal üretim tarzına ilişkin tanımımıza geçmeden önce feodalite teriminin kökeni ve dönemselsel olarak ifade ettiği ilişkilerin evrimi tetkik edilecek, sonrasında ise öğretilerdeki feodalite yaklaşımları incelenecektir. Feodalite ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren çeşitli anlamlarda kullanılıp, kökeni hakkında olduğu kadar ifade ettiği dönem ve ilişkiler üzerinde tartışmaların odağı haline gelmiş bir terimdir. Terim ilk defa geniş çaplı -bir uygarlık ifadesi- olarak 18. yüzyılda Kont Boulainvilliers tarafından kullanılmış olmakla birlikte, Montesquieu tarafından kazandırılan âdem-i merkeziyetçi siyasal rejimi tanımlayan anlamı içerisinde tanınırlık kazanmıştır (Bloch, 2019, s. 19-21). Kelimenin etimolojik kökeni incelendiğinde tarihsel olarak farklı türden ilişkileri ifade etmek üzere kullanıldığı gözlemlenebilmektedir. Avrupa’da ortaya çıkan kelimenin ilk halinde Latince *feudum* terimi *fief* anlamına gelmiş, *feodalitas* terimi ile *fief*’e bağlı hizmetler ifade edilmiş; ilerleyen süreçte terim, mülkiyet biçimini tanımlar bir içeriğe bürünmüştür (Brown, 2020). Bu bağlamda terim 17. ve 18. Yüzyıllarda, Orta Çağ Avrupa’sının belirli siyasi ya da sosyo-ekonomik yapılarını tanımlamak üzere kullanılmaya başlanmış, kökenindeki tanımlamaları tarihsel süreçte geride bırakan terim etimolojik özgünlüğünü yitirerek zamanla dönemselsel olarak aldığı ifadelerden çok daha üstün bir ilişkiler alanının ifadesine dönüşmüştür (Bloch, 2014). Rönesans düşünürleri, dinsel dogmalar ile mücadele eden insan merkezli yaklaşımlarını, Antikitenin Yunan ve Roma düşünürleri ile ilişkilendirilmiş, yaşadıkları dönemin kökenlerini dayandırdıkları Klasik Çağ ile kendi dönemleri arasında hiçbir gelişme görmeyip, durağan ve karanlık olarak nitelendirdikleri feodal dönemi bu iki çağın arasındaki konumuna binaen Orta Çağ olarak adlandırmıştır (Berktaş, 1983, s. 280-283). Benzer şekilde Rönesans dönemselleştirmesinin isim sahibi Jules Michelet, içinde yaşadığı zamanı Orta Çağ karanlığının içerisinde doğmuş bir aydınlanma olarak modern dünyaya geçiş olarak betimlemiştir (Le Goff, 2020, s. 31-34). Benzer şekilde klasik iktisatçılar insanın doğasına aykırı ve rastlantısal bir gerileme olarak okudukları feodal dönemle özgürlüklerin, özel mülkiyetin ve serbest piyasanın engelleyicisi olarak okunması bağlamında, bu dönemin kurumları ile mücadele içerisinde bulunmuştur (Berktaş, 1983, s. 284). 18. yüzyılın sonunda feodal aristokrasinin tehdit olmaktan çıkması ve kapitalizmin egemen hale gelmesiyle birlikte “tarihsel ilerleme” yaklaşımı ortaya çıkmış

bu bağlamda kapitalist ilişkilerin temellerinin tarihte izleri sürülerek, insanlık tarihinin daima kötüden-iyiye kronolojik bir gelişim barındıracak biçiminde idealize edilmeye başlanmıştır (Tanilli, 2020, s. 5). Bahsi geçen yaklaşımla birlikte Orta Çağ ve feodalite de artık olumlu yönleri ile değerlendirilmeye başlanmıştır (Tanilli, 2020, s. 5).

Görüldüğü üzere feodalite terimine yüklenen anlam ve terimin ifadesi olduğu ilişkiler dönemseller olarak birbirlerinden temelde farklılaşmaktadır. Ancak terim üretim ilişkileri ile üretici güçlerin özgün bir bileşiminin ifadesi olan bir soyutlamanın adı haline gelerek tüm bu tarihsel temellerinin ötesinde bir içerik kazanmıştır. Buna rağmen feodaliteyi bir üretim tarzı olarak ele alan birçok yaklaşımın, tarihsel süreçte feodalite olarak ifadesi edilmiş farklı ilişkilerden hareketle terimi üretim tarzı olarak kavramsallaştırdığı ifade edilebilecektir. Bu sebeple feodalite veya diğer ifadesi ile feodalizm teriminin farklı izleklerdeki görünüşleri ile başlayacak bölümümüz bu izleklerin değerlendirilmesi ile devam edecek ve feodal üretim tarzı tanımlamasına ulaşma çabasıyla sonuçlanacaktır.

1.4.1. Endemik Feodalite Yaklaşımları

Ana akım sosyal bilimlerde yaygın Avrupa-merkezci perspektif feodaliteyi evrensel bir anlayıştan uzak bir şekilde ele almaktadır. Bu perspektifteki yazarların ortak noktasını, feodalitenin Avrupa'ya özgü bir toplumsal formasyon ya da üretim tarzı olarak okunması oluşturmaktadır. Örneğin Raoul Van Caenegem, feodal kelimesinin etimolojik olarak *fief* kelimesinden türetilmiş olmasına binaen lortluk, vassalite ve *fiefe* ilişkin konular dışında kullanılmasını yersiz bulmakta, savaşçı bir sınıfın köylü sömürsünü gerçekleştirdiği ve tarımsal temelli üretime rastlanan diğer toplumlarda vassal ve *fief* olmadıkça terimin kullanılmayacağını savlamaktadır (Van Caenegem, 1988). Le Goff ise tarihin dönemlere ayrılması üzerine yaptığı incelemesinde, 18. yüzyıl hukukçularının Orta Çağ toprak mülkiyet biçimi olan *fief* üzerinden bir tarih dönemselleştirmesi yapmasını feodalite teriminin dönem belirten bir anlam kazanmasının sebebi olarak ifade etmiş ve bu yönüyle feodalite teriminin, dönemin toplumsal ve kültürel yönlerini aktarmakta başarısız olduğunu ileri sürmüştür (Le Goff, 2020, s. 18-19). Berkes, pre-kapitalist üretim tarzlarının hepsinin toprak temelli kurulmuş ve hukuki ve siyasi güç sahiplerince köylü sömürsüne dayandırılmış sistemler olduğunu belirtir (Berkes, 2020, s. 26). Yazar buna

binaen ağalık veya toprak beyliği şeklinde gözlemlenen siyasi formlara evrensel bir şekilde rastlandığından bahisle feodal siyasi formun sadece Avrupa'da gözlemlenebileceğini ileri sürmekte ve Feodalitenin Avrupa'ya özgü bir üretim tarzı olduğunu savlamaktadır (Berkes, 2020, s. 26). Burada ele alınan yazarların ifade ettiği kapsamda düşünüldüğünde feodalite (feodalizm/feodal sistem) terimi, Orta Çağ içerisinde Batı Avrupa'nın -özellikle Kuzey Fransa ve Batı Almanya'nın- büründüğü toplumsal, ekonomik ve siyasi yapıyı tanımlamaktadır (Brown, 2020).

Yukarıda aktarılan görüşlere benzer şekilde Anderson, feodalitenin ortaya çıkışını Roma'nın köleci üretim tarzı ile Cermen istilacıların ilkel üretim tarzının çözülerek bir potada erimesine dayandırmaktadır. Yazara göre Akdeniz pahalı ve sınırlı kara taşımacılığına karşın deniz taşımacılığı için doğal limanlar ve geniş ticaret ağları sunmaktadır (Anderson, 2017, s. 22-25). Anılan nedenden ötürü yazar, Avrupa'ya coğrafi bir üstünlük atfederek özgün kent-kır ilişkilerinin temelinde yer aldığı ifade edilen köleci üretim tarzının Greko-Romen dünyasına mahsus olduğunu ileri sürmektedir (Anderson, 2017, s. 22-25). Yine aynı yazara göre, özgür savaşçıların güçlü kişilerin maiyetlerine dönüşerek akrabalık bağlarından kopuşu ile ortaya çıkan -kökeni hem Cermen hem Roma toplumlarında gözlemlenen- adam adama ilişkiler ile köleci üretim tarzı kalıntısının oluşturduğu sentez feodal üretim tarzının kökeninde yer almaktadır (Anderson, 2017). Mevzubahis sentezi ise egemenliğin parsellendiği, emek ve emek ürünlerinin meta oluşturmadığı, tarım temelli ekonomide üretilen fazlanın hukuki-siyasal zor ile sömürüldüğü bir üretim tarzı olarak ifade etmektedir (Anderson, 2017). Görüldüğü üzere Anderson' un yaklaşımı bir üretim tarzı olarak Avrupa feodalitesini incelemek yerine Avrupa'nın biricikliğini ortaya koymaya yönelmiştir.

Bir diğer görüş olarak ise Batı Orta Çağ tarihi üzerine Avrupa'da olduğu kadar Türkiye'de de tezleri yaygın bir şekilde kabul gören Pirenne'nin feodalite yaklaşımı değerlendirilecektir. H. Pirenne, Akdeniz'e Anderson'a benzer bir önem atfetmektedir. Yazara göre -Roma'nın kalıntıları üzerine bu eski sistemi sahiplenerek yerleşmiş- Cermenik krallıklar ile Doğu dünyası arasındaki gelişmiş ticari sistemin (Pirenne, 1990, s. 11-45), Arapların Akdeniz'de hakimiyet kurmasıyla ortadan kalkması, temel ekonomik gelirini kaybeden Avrupa şehirlerinin önemlerini yitirmelerine yol açmıştır (Pirenne,

2018, s. 11-15). İşte bu süreç, yazarın tarıma dayalı kapalı bir ekonomik sistem olarak değerlendirmekte olduğu feodalitenin ortaya çıkış nedeni olarak ifade edilmektedir (Pirenne, 2018, s. 11-15). Yazara göre mevzubahis kapalı ekonominin ve ona dayanan toplumsal yapılarının temelinde özel toprak mülkiyeti yer almış, miras hakları sebebiyle toprakların bölünmesi ve devletten bağımsızlaşmış kamusal otoritenin parçalı mevcudiyeti feodal sistemi yaratmıştır (Pirenne, 2018, s. 15-16). Bir diğer ifadeyle Pirenne'nin yaklaşımında feodalite, toplumsal ve ekonomik dayanaklarından yoksun ve ticaretten kopmuş bir kapalı ekonominin siyasal adem-i merkezîyetçi ifadesi şeklinde ifade edilerek siyasi formu üzerinden tanımlanmaktadır (Oyan, 1998, s. 20-21). Görülebileceği üzere söz konusu yaklaşımda piyasa, ticaret ve para ekonomisi üzerinden dünya tarihinin devamlılığı vurgulanmakta ve Batı'nın zorunlu olarak ticaretten kopuşuyla Orta Çağın başında ortaya çıktığı ileri sürülen kapalı ekonominin feodaliteyi tanımladığı iddia edilmektedir (Berktaş, 1983, s. 288-290). Bu değerlendirmenin doğal sonucu ise ticaret ve para ekonomisinin tespit edilebildiği tarihin her döneminde kapitalizmin savrulmuş nüvelerinin “bulunması” olacaktır (Berktaş, 1983, s. 288-290). Bir başka ifadeyle “ticarileştirme modeli”⁶ olarak ifade edilebilecek bu yaklaşımın özü, kapitalizmin gelişmesinin siyasi, politik ya da dini prangaların kaldırılmasıyla birlikte kendiliğinden gerçekleşecek doğal bir süreç olarak değerlendirmesinin zeminini oluşturmaktadır (Wood, 2003, s. 19). Aynı zamanda Pirenne'nin tezinde feodalite, kentlerin ve ticaretin yokluğunda ortaya çıkmış mutlak bir kapalı ekonomi olarak tanımlanmakta olsa da sanılanın aksine bu dönemde kentlerin varlığını sürdürdüğü, uzak mesafeli ticaretin -etkinliği belirli oranda azalmasına rağmen- yeni rotalar üzerinden devam ettiği, yerel ticaretin bulunduğu, şehrili bir nüfusun var olduğu ve -sınırlı olsa- para kullanımının devam ettiği sonraki yazarlar tarafından tespit edilmiştir (Oyan, 1998, s. 40-47). Buna ek olarak Pirenne'nin tezinin temelinde bulunan; Roma'ya ait topraklarda “barbar” istilalarından sonra kurulan Cermen krallıklarının Roma ekonomik sistemini ve Doğu ile olan ticareti Arap istilalarına kadar devam ettirdiği yönündeki öncüller, Roma

⁶ Bölgeler arasındaki fiyat farklılığından kâr elde etmeye dayanan pre-kapitalist ticaret ile artık ürüne el koyma ve kapitalist değişim ilişkilerinin özgün bir biçimi olan kapitalist ticareti bir sayan bu yaklaşım, kapitalizmin gelişimini üretim tarzı değişimi olarak değil birikimin niceliksel artışı olarak ele almaktadır (Wood, 2003, s. 21). Pre-kapitalist ticaretin varlığı veya niceliksel artışı piyasa baskılarına, kâr maksimizasyonu ya da rekabetçi üretime kaynaklık etmemekte, tarih boyunca ticaret üzerine gelişmiş kentlerde üretim ilişkilerinde bahsi geçen değişimler gözlemlenmemektedir (Wood, 2003, s. 86-87).

İmparatorluğunun iç dinamiklerinin istilalardan çok önce çöküş aşamasına gelmesi ve “Doğu” ile olan ticaretin “Batının” çökmekte olan ve daha az artı ürün üreten ekonomisi sebebiyle çoktan gerilemiş bulunduğu göz önüne alındığında tarihsel anlamda da geçerliliğini koruyamamaktadır (Hilton, 2000, s. 112).

Yine benzer yönde ticaretin dış dinamiklerini sistem üzerinde temel belirleyen olarak okuyan Sweezy, kullanım için yapılan üretimi ve dış ticaretin olmayışını feodal üretim tarzının özgün karakteri olarak okumakta, feodal üretim ilişkilerinin karakterini gösteren serflik kurumunun evrensel özelliklerini hesaba katmamaktadır (Sweezy, 2000, s. 15-27). Gerçekten de üretim tarzlarının, ticaret ve dolaşım üzerine yapılan vurgularla veya paranın salt mevcudiyeti üzerinden açıklanmasının, üretim ilişkileri ve sınıf savaşımını tanımlayamaması sebebiyle dönemselleştirmelerde kullanılacak bir ayırt edicilik taşımadığı ifade edilebilecektir (Takahashi, 2000, s. 64). Üretim tarzlarının dinamikleri elbette ki dışsal unsurlarca derinden etkilemektedir; ne var ki üretim tarzının dışından gelen etkilerin üretim tarzında kazanacağı özgün biçim ve çehre üretim tarzının iç çelişkileriyle ilişki içerisinde tayin edilmelidir⁷ (Dobb, 2000, s. 50-51).

Dünya sistemi teorisini, küresel ticaret ağları üzerinden dolaşım esasında oluşturan Wallerstein, yukarıda incelen ticaret odaklı yaklaşan yazarlardan farklı olarak feodal sistemi kapalı bir ekonomi olarak okumamakta, yerel nitelikli ve genişleme eğilimli ticaret ile soylu sınıfların lüks tüketimine yönelik sınırlı ticaretin feodal dönemde dünya-ekonomisindeki bütünselliği koruduğunu ifade etmektedir (Wallerstein, 2015, s. 44-46). Buna rağmen çeşitli dünya-ekonomileri arasından sadece Avrupa’nın kapitalist gelişim sayesinde diğer dünya-ekonomileri üzerinde hakim konuma geldiğini savlayan Wallerstein’a göre Orta Çağ dünyasına kıyasla marjinal olan Batı Avrupa’nın sosyal

⁷ Ticaret üzerinden dönemselleştirme çabası, dış ticaretin ve mal dolaşımının artmasının yapısal sınırlarına ulaşmış feodal üretim tarzının mevcut üretim ve mülkiyet ilişkilerinin sömüren sınıfın rasyonel davranışıyla parçalanarak yerini kapitalist ilişkilere bıraktığını varsayması bağlamında da sorunlu bir yaklaşımdır (Brenner, 1990, s. 181). Gelişen ticaret şartlarında feodal lordların gelirlerinin kaynağını oluşturan, serfler üzerindeki zor kullanma gücünün rasyonel bir bilinçle terk edilerek serflerin hukuksal bağlamda özgürlüğüne kavuşturulmasının feodal sınıf tarafından bir çıkar olarak görülemeyeceği aksine bu sınıfı gelir kaynağından mahrum bırakacağı, dahası feodal sınıfın mübadele ilişkilerinde ihtiyaç duyduğu fazlayı üretmek adına feodal baskıyı artırma yolunu daha “rasyonel” bulduğu ifade edilebilecektir (Brenner, 1990, s. 182).

örgütlenme biçimi feodalizm olarak adlandırılmaktadır (Wallerstein, 2015, s. 42). Yazara göre kapitalizmin ön oluşumu işte bu marjinal Batı Avrupa feodalitesinin 14. ve 15. yüzyıllarda girdiği krizden kaynaklanmaktadır (Wallerstein, 2015, s. 63). Yazar, feodalitenin girdiği krizin yayılcı politikalarla aşılmaya çalışıldığını, bu doğrultuda da Doğulu imparatorluklara kıyasla Avrupa'nın parçalı yapısının ve Portekiz'in kara yayılmasını engelleyen konjonktürünün deniz yayılcılığına uygun ortamı yarattığını ifade ederek (Wallerstein, 2015, s. 80-100), kapitalist dünya ekonomisinin kuruluşu için ön şart olarak Avrupa'nın bölgesel genişlemesinin gerektiğini ileri sürmektedir (Wallerstein, 2015, s. 68-69). Wallerstein kapitalist gelişme imkanını, Avrupa'nın iç krizi üzerinden okuyarak feodalite kavramını üstü kapalı bir biçimde -en azından kapitalist gelişmeyi gerçekleştirebilecek versiyonu bakımından- Avrupa'ya özgü marjinal bir biçim olarak değerlendirmektedir. Wallerstein'a göre temel malların, sermayenin ve emek gücü akışının gerçekleştiği aynı zamanda da politik olarak birçok devlete yayılmış parçalı ve gevşek bir yapı olan modern (kapitalist) dünya-ekonomisi (Wallerstein, 2018, s. 51-52), yine yazarın genel dünya sistemi analizine paralel olarak Avrupa'nın parçalı siyasi sistemine doğmuş, bu siyasal parçalanmışlık içerisinde gelişebilmiştir (Demir, 2018, s. 75-76). Dolayısıyla Wallerstein'ın dünya sistemi analizi dünya tarihini, Avrupa'nın marjinal yapısındaki değişimin evrensel yayılışının tarihine indirgenmek suretiyle Avrupa-merkezci çizgisel bir gelişim içerisinde ortaya koymaktadır⁸ (Anievas & Nişancıoğlu, 2020, s. 33).

Kapitalizmin kökeni üzerine çalışmalar yürütmüş bir başka düşünür olan Wood ise çalışmalarında kapitalist üretim tarzının, İngiltere'de tarımsal kapitalizm yoluyla ve iç dinamiklerin belirleyiciliğinde ortaya çıktığını savunmakta ve çalışmalarını bu bağlama oturtmaktadır. Yazar pre-kapitalist üretim tarzlarının ortak özelliği olarak ekonomi dışı baskı yoluyla sömürünün gerçekleştiğini ve bu sömürünün birçok biçim alabildiğini ifade etmektedir (Wood, 2003, s. 180-181). Bu biçimlerden ise feodalizm olarak adlandırdığı adem-i merkezîyetçi devlet iktidarına dayanan ve ayrı ayrı her beyin köylüler üzerinde kişisel sömürü gerçekleştirebildiği formasyonun, çok özel bir biçim olduğunu vurgulamaktadır (Wood, 2003, s. 180-181). Wood bu biçimin özgünlüğünü özel mülkiyetin mevcudiyetinden ziyade özel mülkiyetin siyasal iktidarla ilişkisine, başka bir

⁸ Detaylı eleştiri için bkz. (Anievas & Nişancıoğlu, 2020).

ifadeyle siyasi gücün özel mülkiyete aktarılmış olmasına dayandırmaktadır (Wood, 2016, s. 54). Wood, feodalizmin parçalı iktidar yapısının Avrupa feodalitesinde aldığı özgün biçimin iktidarın parçalanmasından öte bir şey olduğunu belirtir (Wood, 2016, s. 54-56). Ona göre feodalite kendisinden önceki Roma geleneğinin uzantısı ve doğunun bürokratik devlet geleneğinin zıttıdır (Wood, 2016, s. 54-56). Bu noktadan hareketle yazar feodalitede siyasi gücün özel mülkiyetten kaynaklandığı ileri sürülmektedir (Wood, 2016, s. 54-56). Görüldüğü üzere Wood, kapitalizmin gelişmesini ekonomi dışı sömürüden ekonomik sömürüye geçilmesi bağlamında ele almaktadır. Wood, ekonomik alanın siyasal alandan farklılaşmasını Roma'dan miras kalan ve feodalizme aktarılan özel mülkiyet temelli bir iktidar biçiminde Avrupa'ya özgün bir gelişim olarak değerlendirmekte, Asyatik biçimlerdeki devletin merkezi sömürüsünün ekonomik güçlerin siyasal alandan ayrılması bağlamında “eksiklik” taşıdığını söylemektedir. Wood'un kavramsallaştırmalarına getirilen bir eleştiriye göre, emek üzerindeki baskının mevcudiyeti ve dolayısıyla salt siyasal yapı üzerinden tespit edilen bir feodal üretim tarzı anlayışı jeopolitik koşulları yeteri kadar dikkate almamak bakımından noksan olarak ifade edilmektedir (Anievas & Nişancıoğlu, 2020, s. 47-49). Nihayetinde kapitalizmin doğuşunun kaçınılmaz ya da doğal olmadığını, aksine tarihsel olumsuzluğunu ortaya koymak uğraşında büyük katkıları olsa da Wood'un çalışmaları, eleştirdiği sistemin doğuşuna yol açan ilişkilerin tetikleyicilerini Avrupa'nın atalarından miras kalan ilişkilerine dayandırmaktadır. Bu tetikleyicilerin sadece Avrupa'ya özgü mülkiyet ve siyaset ilişkileri bağlamında kurgulanması bağlamında Wood'un Avrupa-merkezci anlatıdan hissedilebilir şekilde etkilendiği ifade edilebilecektir.

Geldiğimiz aşamada endemik feodalite yaklaşımlarının yerli versiyonlarını incelenecektir. Avrupa'nın üstünlüğünün temeli olarak da kurgulanmakta olan Avrupa'ya özgü feodalite tanımlamasının Türk sosyal bilimlerinde de yaygın bir savunusu olduğu gözlemlenebilmektedir. Türk iktisat tarihçiliğinin önde gelen isimlerinden Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı ve Batı Avrupa toplumu üzerine yaptığı çalışmalarıyla kendisinden sonraki yazarlar üzerinde derin tesirlerde bulunmuştur. Barkan yaptığı tanımlamalarla, tarihsel olarak Türk toplumlarının “benzersiz” ve “üstün” olarak kurgulandığı yaklaşımlara ve Asya tipi üretim tarzından hareket edene incelemelere başlıca değerlendirme kıstaslarını sağlamıştır (Berktaş, 1983, s. 299). Yazar'ın Osmanlı toplum

yapısı incelemelerinde Osmanlının soyut ve evrensel bir kalıp altında incelenemeyecek özgün ve çok gelişmiş bir devlet biçimine sahip olduğunun savunusu damgasını vurmaktadır. Bu bağlamda Batı Avrupa ile Osmanlı toplumları arasında benzerlikler görmesine rağmen incelemelerinde Avrupa'nın adem-i merkeziyetçi siyasi biçimine karşılık Osmanlının “merkezi ve gelişkin” devletinin farklı olduğu sonucuna varmıştır (Barkan, 1980, s. 728-755). Batı Avrupa'nın soylu sınıfı ile köylüleri arasındaki ilişkiyle Osmanlı tımar sahipleri ile raiyyeti arasındaki ilişki arasındaki ekonomik ve toplumsal benzerlikler, müellifçe hukuki biçimlerinin benzeşmezliğine dayanılarak geri plana itilmiştir. Netice itibariyle Barkan'ın kıyaslamalarına esas aldığı feodal sistemin ayırt edici ve belirgin özelliğini, adem-i merkeziyetçi siyasi ve hukuki devlet biçiminin oluşturduğu söylenebilecektir (Barkan, 1980, s. 728-755). Barkan (1980), Osmanlı Devleti'nin, diğer toplumsal formasyonlar ile üretim tarzı soyutlaması üzerinden benzerliklerinin tespitine ilişkin düşüncülerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Fihakika, bu muhtelif vaziyetleri muayyen bir tekamülün muhtelif merhaleleri gibi telakki etmek ve Osmanlılık nizamında daha eski bir derebeyliğin izlerini veya yeni derebeyliğe müncer olmak temayüllerini, mukadder bir inhilalin bütün tohum ve istidatlarını görmemek imkanı yoktu. Fakat aynı zamanda unutmamak lazım gelir ki; bir tarihçi için tespiti bilhassa lazım gelen nokta; bir içtimaiyatçı gibi umumi kanuniyet ve tekamül istikametlerinin zamana ve mekâna ait hususiyetlerin, muayyen tarihi şartların tesiri altında aldıkları hususi şekillerdir. Esasen, tarihi oluşların işgal ettiği bir inkişaf merhalesiyle varacakları diğer merhaleler arasında, bir kutuptan diğerine giderken mahiyet itibariyle nasıl yekdiğerinin zıttına ve nakizine müncer olduklarını tespit etmek de aynı kanuniyetlerin hususi şartlar altında ne gibi neticeler verdiklerini görmekten başka bir şey değildir” (s.757).

Mevzubahis alıntıda doğrudan ifade edildiği üzere interdisipliner bir çalışma yerine betimleyici ve partikülarist bir tarih yaklaşımıyla farklılıkların ve özgünlüklerin tespiti yazarca yöntem olarak kabul edilmiş bulunmakta, evrensel olarak gözlemlenebilen ortak noktalar tarih alanının dışına itilmektedir.

Geldiğimiz noktada Türkiye’de feodalizm, üretim tarzı ve Orta Çağ tarihi alanlarında gerek yazıları gerekse çevirileri ile çok sayıda çalışması bulunan ve feodal üretim tarzını Avrupa’ya özgü bir biçim olarak inceleyen Kılıçbay’ın, feodalizm ve özellikle feodal rant üzerine yaklaşımları incelenecektir. Kılıçbay, feodal üretim tarzı çözümlenmesini, bu

tarzın yegane üretim birimi olarak gördüğü manoir (malikane)⁹ örgütlenmesi üzerinden yapmakta ve bu tarzın özgünlüğünün, doğrudan üreticinin emek-rant yoluyla sömürülmesinde yattığını ileri sürmektedir (Kılıçbay, 2010, s. 158). Doğrudan üreticinin -zamansal ve mekansal olarak kendi zilyetliğinde olmadığı öne sürülen- efendisinin arazisinde, angarya yoluyla yaptığı üretimi feodal rantın tek biçimi olarak değerlendiren yazar, feodal rantı doğrudan emek rant ile özdeşleştirmektedir (Kılıçbay, 2010, s. 158) . Feodal rantın sadece emek ranttan ibaret olmayıp aynı rant ve para rantı da içerdiğine yönelik çalışmalardan bihaber olamayan yazar, feodal rantın mutlaka artı ürünün tamamını kapsamak zorunda olduğunu ileri sürmektedir (Kılıçbay, 2010, s. 160). Yazara göre aynı rant ve para rantta, fazla ile üreticinin kendisini yeniden üretmesi için gerekli olan ürün, zaman ve mekan bağlamında ayırlanamakta, bu bağlamda da artı emeğin tamamına el konulamayan bu rant biçimleri feodal olarak kabul edilememektedir (Kılıçbay, 2010, s. 160). Yazar üretim tarzı kavramsallaştırması kullanmakla birlikte feodal rantı, artığın tamamını kapsamak zorunda olan bir rant olarak tespit ederek yukarıda bahsi geçen -feodaliteyi Avrupa'ya özgü bir biçim olarak değerlendiren-yaklaşımlarla aynı noktaya gelmektedir. Sonuç olarak Kılıçbay'ın, Batı feodalitesinin gelişme evresindeki dar bir zaman kesitinden tespit edilmiş özelliklerle feodal üretim tarzını tanımladığı, bu özellikleri evrensel üretim tarzının zorunlu özellikleri olarak soyutlamak suretiyle de toplumsal formasyon ile üretim tarzı arasındaki ayrımı silikleştirdiği ifade edilebilecektir¹⁰.

1.4.2. Evrensel Feodalite Yaklaşımları

Feodal üretim tarzının bir diğer incelenme kanalını, feodal üretim tarzının evrenselliğini ve Batı Avrupa'da gözlenen toplumsal formasyonların bu genel üretim tarzının bir parçası

⁹ Orta Çağ Avrupa'sında feodalitenin kuruluş dönemlerinde karşılaşılan, "toprak beyinin doğrudan işlettiği alan; hassa çiftlik" ve köylü arazilerinin bir arada bulunduğu örgütlenmedir (Oyan, 1998, s. 42; Agibalova & Donskoy, 2017, s. 28-29).

¹⁰ Yazar Batı Avrupa'nın Ortaçağ toplumsal formasyonuna özgü -her toplumsal formasyonun özgün karakterleri vardır- köleci üretim tarzının kalıntısı niteliğindeki manoir örgütlenmesinden türettiği kendi feodal köylü-soylu ilişkileri kavramsallaştırmasını, üretim araçlarının maliki olan soylunun korunması ve üretimi denetlemesi karşılığında köylünün çalışma yükümlülüğüne girdiği zora dayanmayan bir sözleşme ilişkisi olarak okumaktadır (Kılıçbay, 2010, s. 179-180). Kılıçbay'ın tarih değerlendirmelerine dayanak olarak aldığı maddi hatalar ve atıf sorunları hakkında detaylı bir inceleme için bkz. (Oyan, 1998, s. 57-102).

olduğunu ortaya koyan yaklaşımlar oluşturmaktadır. Feodal üretim tarzının sadece Batı’da var olmadığını vurgulayan Tanilli (2020), feodaliteyi, “... toprağın, temel üretim aracı olarak büyük toprak sahiplerinin elinde olduğu bir üretim biçimidir; öyle ki, bu büyük toprak sahipleri, o toprak üstünde kendi bireysel ekonomilerini yöneten bağımlı köylülerin emeğini sömürürler” şeklinde tanımlamaktadır (s.6). Feodaliteyi evrensel olarak kabul eden yaklaşımlar, farklı feodal toplumlar arasında tarihsel özgünlükler bulunmakla birlikte feodal üretim tarzından her toplumsal formasyona zuhur etmiş ortak ve belirleyici özellikleri olduğunu ileri sürmektedir. Bu esaslı ortak özellikler; askeri niteliğe sahip bir sınıfın toprağın üstün denetimini elinde bulundurması ve farklı biçimlerde de olsa bu askeri sınıfın fief-beneficium veya tımar-zeamet dağıtım yöntemi ile sınıfsal ayrıcalıklarından yararlanması, askeri sınıfın kendi içerisinde vassalık veya tabilik bağlantıları ile örgütlenmesi, sömürülen köylü sınıfın tarımsal üretimi gerçekleştirdiği toprağa bağlanması ve rant biçimlerinden birisi yoluyla sömürülmesi olarak ifade edilmektedir (Berktaş, 1983, s. 235).

Feodal üretim tarzının evrensel niteliğini vurgulayan Kolesnitski, ilkel kolektif üretim tarzından sınıflı toplumlara geçişte evrensel ve yaygın güzergahın feodal üretim tarzı aracılığıyla gerçekleştiğini, sadece Akdeniz coğrafyasında bu güzergahın köleci bir üretim tarzının araya girmesiyle birlikte istisnai bir evrim aşaması geçirdiğini ifade etmektedir (Kolesnitski, 1985, s. 185). Bu münasebetle yazar, ilkel kolektif üretim tarzından sınıflı toplum yapısına geçişte bir alternatif olarak Asya tipi üretim tarzından bahsedilemeyeceğini savlanmaktadır (Kolesnitski, 1985, s. 185). Kolesnitski, artı ürünün ortaya çıkmasından sonra devlet tarafından sömürünün aynı ve mali vergiler aracılığıyla gerçekleştiği evrensel biçimi, feodal üretim tarzının başlangıcı olarak kabul etmekte; bu biçim içerisinde zamanla köylünün toprakla bağının artması ve büyük toprak sahipleri tarafından sömürülmesi sisteminin, feodal üretim tarzı içerisinde gelişen ileri bir aşama olarak ortaya çıktığını vurgulamaktadır (Kolesnitski, 1985, s. 186)¹¹. Benzer şekilde Berktaş’da, Marx’ın Asya üretim tarzı çalışmalarını, tarihöncesi ilkel kolektif üretim

¹¹ Görüldüğü üzere Kolesnitski’nin Batı Avrupa’daki feodal toplumlara getirdiği “ileri aşama” yakıştırması sömürünün “büyük toprak sahipleri” tarafından gerçekleştirilmesine dayandırılmaktadır. Ancak “büyük toprak sahipleri” olarak ifade edilen lortların, halihazırda askeri sınıfın bir parçası olduğu ve feodal devletin de askeri sınıftan meydana geldiği düşünüldüğünde, bireysel bir görünüm kazanmış lort sömürüsünün özünde kolektif askeri sınıf hakimiyetinden kaynaklandığı ve farklı bir aşama olarak sunulamayacağı ifade edilebilecektir.

tarzından çıkışın alternatif güzergahlarından birisi olarak değerlendirerek, kabile toplumundan sonra evrensel bir feodal üretim tarzının hakim olduğunu ileri sürmektedir (Berktaş, 1983, s. 12).

Feodal toplum üzerine çalışmalarıyla bilinen Bloch da Avrupa dışında ve tarihin farklı aşamalarında çeşitli feodal toplumlar olduğunu/olabilirliğini savunmaktadır (Bloch, 2014, s. 656). Ancak yazar feodal toplum isimlendirmesinin Avrupa dışındaki toplumlarda da kullanılabilmesi için (terimin kaynağı olarak ifade ettiği) Batı Avrupa feodal düzenine dair özelliklerin diğer toplumlarca da paylaşılmasını gerekli görmektedir (Bloch, 2014, s. 656). Başka bir ifadeyle Bloch, feodalitenin evrenselliğini Batı Avrupa toplumlarının kültürel kodlarının uygulanabilirliğine bağlamaktadır. Böylece Batı Avrupa'daki bazı feodal toplumlarda görülen; adam-adama ilişkilere dayanan ve *commendatio* sözleşmesi türevinden akitlerle tasdiklenen kişisel bağımlılık ilişkileri feodal toplumun ölçütleri arasında ele alınabilmektedir (Bloch, 2014, s. 658-662). Bunun yanı sıra Batı feodalitesinin doğuşuna ilişkin açıklamalarında Pirenne ile benzer bir şekilde anarşi durumunu vurgulayan yazar, kapalı ekonomi özelliği ve kentlerin gerilemesi üzerine yaptığı tespitlerinin maddi geçerliliği konusunda da yoğun bir şekilde eleştirilmektedir (Oyan, 1998, s. 124-125). Tüm bunlara rağmen yazarın yaklaşımının feodal toplumu senyörlük sistemi veya adem-i merkeziyetçilik üzerinden tanımlamayan, ekonomik ve sosyal yapıya yönelmiş geniş perspektifteki incelemeleri içerdiği ayrıyeten vurgulanmalıdır (Bloch, 2014, s. 656-657). İlaveten Bloch, her ne kadar feodal toplum tiplemesini Batı Avrupa'ya dayandırmakta olsa da bu oluşumun zamansal ve mekânsal özgünlükler taşıyacağını ifade etmekte ve esasında Avrupa feodalitesinden hareket eden çoğu yazarın aksine diğer toplumların Avrupa'nın feodalitesiyle özdeş olmasını değil benzerlik taşımasını yeterli bulmaktadır (Bloch, 2014, s. 662-663). Sonuç olarak Bloch'un evrensel feodalite üzerine düşüncelerinin Batı Avrupa toplumlarının özelliklerinin tiplendirilmesi yoluyla saptanan özelliklerin diğer toplumlarda aranmasına dayandığı söylenebilecektir.

Dobb, (tarımsal ürünün kullanım için üretimi ya da pazar için üretimi üzerinden) ürün hedefli ya da (egemen ile vassalı arasındaki ilişki üzerinden) salt hukuki bir tanımlama yerine feodal üretim tarzını, dolaysız üretici ile fazlayı ele geçiren sınıf arasındaki

ilişkinin sosyo-ekonomik yönleriyle ele almaktadır. Dobb'a göre serflikle aynı anlamda kullanılacak şekilde feodalizm; özgür olmayan -efendisi ile arasında doğrudan bir ilişki olan- dolaysız üreticinin, maddi çalışma koşullarına ve üretim araçlarına sahip olarak gerçekleştirdiği üretim içerisinde, lordun çeşitli biçimler alabilen ekonomik taleplerini karşılamak üzere iradi olmaksızın, askeri ve hukuksal zor ile doğrudan sömürülmesi olarak tanımlanabilecektir (Dobb, 2007, s. 33). Yazar, feodal üretim tarzının klasik biçimi olarak; lordun geniş arazisinin doğrudan üretici tarafından işlenmesi yoluyla gerçekleştirilen tarımsal üretim, lortların geçici olarak hizmet yükümlülüğü karşılığında toprağa sahip olması, adem-i merkeziyetçi siyasal yapı ve lordun kendisine tabi olan üreticiler üzerinde yargısal haklara sahip olması gibi özellikleri saymaktadır (Dobb, 2007, s. 34). Ancak yazar sayılan özelliklerin değişmez bir nitelik taşımadığını -merkezi devlet biçimleri içerisinde hizmet yükümlülükleri yerine miras yoluyla toprağın zilyetliğinin aktarıldığı bir ilişki içinde de- serflikin geniş bir yelpazede ortaya çıktığını vurgulamaktadır (Dobb, 2007, s. 34). Ancak Dobb'un, feodal üretim tarzının Batı Avrupa'da rastlanılan biçimini "klasik" feodalite olarak ifade etmesi yanıltıcı olarak değerlendirilmektedir (Sweezy, 2000, s. 17). Gerçekten de üretim tarzı kavramsallaştırılması içerisinde incelenmekte olan feodalitenin genel özellikleri ile Batı Avrupa feodal toplumlarının özgünlükleri arasındaki farklılığı, "Batılı toplumları" bu üretim tarzının saf, ideal ya da klasik biçimi olarak tanımla yerine "Batı Avrupa'da uygulanan biçimiyle feodal üretim tarzı" olarak ifade etmek, Avrupa-merkezci tesirden arınmak adına tercih edilebilecektir.

Üretim tarzı tartışmalarına haraççı üretim tarzı kavramıyla katılan Amin'in tezlerinin inceleneceği bu kısımda, yazarın evrensel niteliklerini tespit ettiği üretici güçler ile üretim ilişkilerinin belirli bir etkileşimini neden feodal yerine haraççı olarak tanımlamakta olduğu incelenerek, haraççı üretim tarzı teriminin feodal üretim tarzı kavramlaştırması yerine kullanılabilirliği araştırılacaktır. Amin'in haraççı üretim tarzı kavramlaştırması Avrupa-merkezci ve partikülarist üretim tarzı tanımlamalarına eleştirel bir şekilde konumlanmakta, feodal üretim tarzı soyutlaması ile bu üretim tarzının genel özelliklerini Avrupa-merkezci etkilerden arındırılmış bir şekilde belirlemeye çalışan çalışmamızla ilk bakışta bir benzerlik taşıdığını düşündürebilmektedir. Amin'in tezi başlangıç olarak, haraççı üretim tarzının ilkel komünal üretim tarzı ile kapitalist üretim tarzı arasında

gelişmiş toplumların yaşadığı evrensel üretim tarzı olarak kurgulamakta ve genel özelliklerini; “üretici güçlerde önemli bir gelişme düzeyi”, artı üretimi gerçekleştirebilecek yerleşik tarım, “toplumsal sınıflara bölünme”, “gelişmiş bir devlet” ve kullanım değeri temelinde üstyapı eliyle haraç biçiminde artı ürünün sömürülmesi olacak şekilde geniş bir boyutta tanımlamaktadır (Amin, 2014, s. 174-175). Yazar, haraççı üretim tarzının komünal üretim tarzından farklı olarak, üretici güçlerin gelişmesi ile ortaya çıkan, doğrudan üreticinin üretim araçlarından ayrılmaması sebebiyle ekonomi dışı zor yoluyla sömürülen bir fazlanın varlığını içermekte olduğunu, komünal tarzda ortak ihtiyaçlar için toplanmakta olan fazlanın haraççı üretim tarzıyla birlikte bir sömüren sınıfça haraç olarak ele geçirilmekte olduğunu ileri sürmektedir (Amin, 2014, s. 181). Bu doğrultuda Amin, üreticinin isimlendiriliş biçimine göre üretim tarzlarının birbirlerinden ayrılmasına karşı çıkararak, üretim ilişkilerinin belirli bir seviyedeki üretici güçlerle girdiği ilişkinin üretim tarzını ortaya çıkardığını vurgulamakta, bu bağlamda da hepsi de belirli bir üretici güçler seviyesine denk düşen kölelik, serflik gibi istisnai gördüğü doğrudan üretici kategorilerinin yerine -ve onları da kapsayacak şekilde- yaygın doğrudan üretici sınıfı oluşturan köylüye odaklanmakta, evrensel olarak gözlemlediği köylü emeğinin haraç yoluyla sömürüsüne dayanan, kullanım değeri temelli bu üretim tarzını haraççı üretim tarzı olarak tanımlamaktadır (Amin, 2014, s. 177). Amin’e göre genel özelliklerini aktardığımız haraççı üretim tarzı doğal olarak Kapitalizm öncesi Avrupa’yı da kapsamaktadır, ancak önemli bir farkla: yazara göre, Avrupa bir feodalizmdir (Amin, 2014, s. 189). Amin (2014), haraççı mülkiyetin bir parçası olmakla birlikte ayrıksı özellikler de taşıdığını iddia ettiği feodal mülkiyeti şu şekilde ifade etmektedir:

“Feodal mülkiyet ile haraççı mülkiyet arasında esaslı bir fark yoktur. Feodal mülkiyet haraççı mülkiyetin ilkel bir türüdür ve ayırt edici özelliği, siyasal iktidarın zayıf ve merkezileşmemiş olmasıdır. Asya’da ‘devletin toprak üzerindeki tartışmasız mülkiyeti’ ile senyörün özel diye adlandırılan mülkiyetini karşılaştırmak, doğruyla yanlış karşılaştırmaktır. Çünkü devletin tartışmasız mülkiyeti, üretimin teknik örgütlenmesi düzeyinde değil, vergiyi meşrulaştırmak amacıyla üstyapı düzeyinde iş görür” (s.190).

Görülebildiği üzere yazar üretim tarzının özünde ya da üretim ilişkilerinde bir farklılık görmemekte, merkezi örgütlenme ile adem-i merkezi örgütlenme arasındaki farklılığın üstyapıya ait bir meşruiyet sorunu olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. İncelemesinin devamında ise yazar, adem-i merkezi bir şekilde örgütlenmiş feodal Avrupa’nın, üretici güçlerde gelişme yaşamasıyla birlikte -mutlak monarşiler döneminde- gelişmiş haraççı

biçimlerle evirildiğini ileri sürmektedir (Amin, 2014, s. 190). Amin, merkeziyetçilik ile adem-i merkeziyetçilik farkını verginin toplanmasına ilişkin bir sorun olarak kabul etmekte, evrensel bir üretim tarzı tanımlamasını kullanmakta ve mutlak monarşiler dönemindeki Avrupa'yı doğrudan haraççı üretim tarzı içerisinde nitelendirerek diğer haraççı toplumlarla benzeştirmektedir. Ancak Amin'in, Avrupa'nın "başlangıç dönemindeki" malikane örgütlenmesi ve sömüren sınıfın siyasi ve adli ayrıcalıklardan faydalanması gibi özelliklerinden yola çıkarak bu dönemdeki Avrupa'yı, haraççı tarzdaki ayrıksı ve özel bir isimlendirmeye değerlendirdiği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda haraççı üretim tarzı kavramlaştırılmasının geniş bir şekilde tanımlanmış sınırlarının Avrupa için özgünlük yaratmak üzere daralmakta olduğu ifade edilebilecektir. Yazar feodaliteyi, haraççı üretim tarzının gelişmemiş bir biçimi olarak nitelendirmekte ve bunun karşısı olarak haraççı üretim tarzının merkezi biçimlerinin gelişmiş ve ileri sistemler olduğunu savlamaktadır (Amin, 2014, s. 189-190). Tüm bunlara rağmen Avrupa'nın üretim tarzının "esaslı bir farklılık" içermediği ileri sürülmemişçesine, adem-i merkeziyetçilik ve malikane örgütlenmesi üzerinden, Avrupa'nın "feodal" isimlendirmesiyle ayrıksı olarak tanımlanması, Avrupa-merkezcilikle mücadele amacı güden teorisinin tam manasıyla amacını gerçekleştirmediğini gösterebilecektir.

Sonuç olarak Amin, Avrupa'nın erken kapitalistleşmesinin sebeplerini Avrupa'nın özgünlüğünde görmüş, bu bağlamda da Avrupa'nın özgünlüğünün sebeplerini kendi teorisi içerisinde "mümkün gördüğü en Avrupa-merkezcilik karşısı biçimde"; feodalizmin evrensel haraççı üretim tarzının "gelişmemiş çevre biçimi" olarak kurgulaması ve gelişmemiş haraççı biçimin gelişmiş biçimlerin düzgün işleyen sistemine kıyasla hızlı gelişme itkisine sahip olması üzerinden bir tarih anlatısı oluşturmuştur (Amin, 2014, s. 29). Ortak bir egemen üretim tarzına sahip olan her toplumsal formasyonun, diğer benzerlerinden farklılıklar, özgünlükler içerdiğini teorisinde yeteri kadar ortaya koymayan Amin, Avrupa'nın özgünlüğünü, gelişmemiş sistemin gelişmiş sistemi doğuracağı şeklindeki merkez-çevre teorisine öncül sağlamak üzere, gelişmemiş haraççı biçim ölçütü olarak kurgulaması noktasında teorik bir çıkmaz ortaya çıkarmaktadır.

Geldiğimiz noktada Samir Amin'in feodal üretim tarzı yerine daha kapsamlı olduğundan bahisle önerdiği haraççı üretim tarzı kavramlaştırmasının bir diğer gerekçesi ele

alınacaktır. Yazara göre ATÜT tezi, Avrupa-diğerleri ayrımını kullanarak eşitsiz gelişmeyi her toplumun iç dinamiklerinde bulması nedeniyle -dolaysıyla buradan da Avrupa'nın üstünlüğüne ulaşmaktayız- Marksizm içerisindeki Avrupa-merkezci izleği oluşturmaktadır (Amin, 2014, s. 137-138). Aynı zamanda Stalin'in Komünal-köleci-feodal-kapitalist-sosyalist biçiminde ilerleyen ve zorunlu şekilde birbirini takip eden beş aşama kuramı ile ilişkili değerlendirmek suretiyle evrensel feodalite tanımlamasına da karşı çıkan Amin, Avrupa'ya ait olan feodal niteliklerin zoraki bir biçimde evrenselleştirilerek temel bir üretim tarzı şeklinde sunulmasını zorlama kabul etmektedir (Amin, 2014, s. 138). Kanaatimizce bu görüşün altında bulunan neden Amin'in, Orta Çağın geneline yayılmış evrensel bir üretim tarzını tespit edebilmesine rağmen kapitalizmin ilk biçimlerinin ortaya çıktığı toplumlarda karşılaşılan siyasi örgütleniş biçiminin, bahsi geçen evrensel tarzın istisnasını oluşturduğuna dair yaklaşımı oluşturmaktadır (Amin, 2014, s. 190). Başka bir ifadeyle Amin'in çalışması feodal üretim tarzının evrensel özelliklerini ortaya koyabilmekte, buna rağmen Avrupa'nın üstün benzersizliğini vurgulayan -endemik feodalite başlığı altında incelediğimiz-yaklaşımların verilerini "geri kalmış" bir özgünlük olarak kurgulayarak evrensellik iddiasını gerçekleştirememektedir.

1.4.3. Çizgisel Tarih Yaklaşımları

Çizgisel tarih yaklaşımları başlığıyla incelemeye başlayacağımız görüşlerin ortak paydasını, tarihin, her toplumun zorunlu olarak izlemesi gereken, çizgisel bir şekilde ileri doğru gelişim barındıran, evrimsel bir güzergah olarak kurgulamasına dayalı anlatılar oluşturmaktadır. Üretim tarzları kavramlaştırmalarını kullanan bu perspektif ilkel komünal üretim tarzı, köleci üretim tarzı, feodal üretim tarzı ve kapitalist üretim tarzlarının toplumların zorunlu evrim aşamaları olarak her toplumda sırasıyla yaşanacağını ve üretim tarzlarının bu çizgisel sırayı kaçınılmaz olarak izleyeceğini öne sürmektedir (Buhr & Kosing, 1978, s. 108). Üretim ilişkilerinin; ilkel, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist olmak üzere beş temel aşamadan oluştuğunu savlayan Stalin'in yaklaşımı (Stalin, 1975, s. 29), döneminin üretim tarzı araştırmalarına hakim olarak çizgisel tarih yaklaşımını yaygınlaştırmış, üretim tarzı temelinden hareket eden araştırmaların toplumları verili şemalara uydurmak üzere bilimsellikten arınarak siyasal

bir işlev kazanmasına yol açmış ve sonrasında da birçok araştırmacıyı tesiri altında bırakmıştır (Godelier, 1993, s. 46-47). Zubritski, Mitropolski ve Kerov bu izlekten ilerleyerek, ilkel toplumun bağrından evrensel bir köleci toplumun doğduğunu, sonraki aşama olarak feodal toplumunda bu köleci toplumdaki meydana geldiğini savlamaktadır (Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2019, s. 139). Anderson da aynı şekilde üretim tarzlarının zorunlu olarak birbirlerini izlediğini ancak köleci üretim tarzının Akdeniz'e özgü bir üretim tarzı olmasından bahisle feodal üretim tarzının bu kadere paylaşarak sadece Avrupa için kabil olduğunu iddia etmektedir (Anderson, 2017, s. 23-25).

1.4.4. Siyasi ve Hukuki Form olarak Feodalite Yaklaşımları

Feodalite üzerine ilk çalışma yapan yazarlardan olan Montesquieu, Roma İmparatorluğuna Germen kabilelerinin yerleşimini toprak bölüşümünün hukuki metinleri temelinden incelemiş, feodaliteyi vassallık ve fief ilişkilerinin siyasi ve hukuki formu olarak değerlendirmiştir (Montesquieu, 2014, s. 548-620). Öğretide feodaliteyi siyasi yönetim biçimi üzerinden tanımlayan yaklaşımların adem-i merkeziyetçi siyasi yapıyı yaygın bir şekilde feodalite tespit ölçütü olarak kullanmakta olduğu gözlemlenmektedir. Örneğin Yerasimos, feodalitenin temel özelliğini toprak mülkiyetinin yerel ağaların elinde toplanması ve merkezi devletin boş bıraktığı alanda devlet işlevlerinin çoğunun senyörlerce yerine getirilmesi olduğunu iddia etmektedir (Yerasimos, 2015, s. 93-94). Cin ve Akyılmaz'ın aktardığına göre, benzer şekilde Strayer ve Coulborn, siyasi sistemin doğrudan bireyler arasındaki sözleşmeler üzerinden kurulmasıyla birlikte, egemenliğin özel mülkiyetin bir parçası görünümü aldığı adem-i merkeziyetçi yapıyı feodalite olarak tanımlamaktadır (Cin & Akyılmaz, 2000, s. 4). Sander, benzer şekilde feodaliteyi, saban, yel değirmeni ve üzengi gibi teknolojik gelişmelerin etkisiyle meydana geldiğini ileri sürdüğü tarımsal gelişmenin korunması amacıyla, Avrupa'da merkezi yapının gelişmediği aşamada ortaya çıkmış şövalyelerin mikro düzeyde hükümdarlığı olarak değerlendirmektedir (Sander, 2020, s. 71-73). Yazar feodaliteyi siyasi parçalanmışlıkla tanımladıktan sonra, bu yapı içerisindeki lort ile vassal arasında kurulan sözleşmeye ve bu sözleşme kapsamında ortaya çıkan hak ve yükümlüklerin karşılıklı yapısına odaklanarak modern devlette karşılaşılabilecek olan "anayasal hükümet" sisteminin köklerinin feodal sistem içerisindeki sözleşme ilişkisine

tutunduğunu ve bu sözleşme ilişkisinin önce Rönesans'a sonrasında ise Avrupa'nın üstünlüğüne yol açacak olan "kısmi özgürlük" ve "kendi kendine yönetimi" ortaya çıkardığını öne sürmektedir (Sander, 2020, s. 74-75). Avrupa dışı toplumlarda feodalitenin varlığı ihtimaline ise bu toplumlarda sözleşme ilişkisinin bulunmadığını bu ilişkinin feodalitenin en mühim belirleyeni olduğunu belirtmek suretiyle olumsuz cevaplayan yazar, Avrupa haricinde ortaya çıkan toprağın lortlarca bölüşümüne dayalı sistemleri feodal sözleşme ilişkisinin zıttı olarak memuriyet ilişkisi şeklinde ifade etmektedir (Sander, 2020, s. 75).

Yine Özyüksel de feodaliteyi merkezi olmayan siyasi yapının ifadesi olarak kullanmaktadır. Yazar, yaptığı toplum incelemelerinde kapitalizm öncesi toplumlarda müştereken askeri bir sınıfın toprak tasarrufu karşılığında devlet görevlerini yerine getirdiğini gözlemlemekte ancak bunun devlet merkezinin askerlere ödeme güçlüğü yaşaması sebebiyle ortaya çıktığını öne sürmektedir (Özyüksel, 1997, s. 165). Özyüksel, çalışmasını kapitalizm öncesi toplumlarda evrensel bir feodalite bulunmamakla birlikte evrensel bir feodalleşme eğilimi olduğu yönündeki tespiti ile sonuçlandırmaktadır (Özyüksel, 1997, s. 165). Yazarın incelemesinde, adem-i merkezi güçlerle merkezi güçlerin sürekli bir mücadele ve birbirine dönüşme eğilimi içerisinde bulunması olgusu tespit edilmektedir (Özyüksel, 1997, s. 165). Ancak adı geçen yazar bu mücadeleyi feodal toplumlar arasında ortak olan üretim güçleri ve üretim ilişkilerini incelenmeksizin değerlendirmektedir. Nihayetinde yazar farklı feodal toplumlardaki ortak egemen üretim tarzını dikkate almaksızın form farklılığı üzerinden adem-i merkeziyetçi yapıyı feodal olarak nitelendirmektedir.

Bazı yazarlar ise çalıştıkları sistemleri diğer toplumsal formasyonlarla kıyaslarken (feodaliteyi doğrudan siyasi hukuksal devlet sistemi üzerinden değerlendirmemek ve sosyo-ekonomik yönleriyle bütüncül olarak ele almak yönünde bir iddia ile hareket etmelerine rağmen) beyanlarının aksine, siyasi yapıdaki özgünlüklere odaklanmaktadır. Batı Avrupa feodal toplumu ile Osmanlı (veya Selçuklu) kıyaslamaları sırasında söz konusu inceleme biçimini kullanan yazarlar, üretim ilişkilerinin esaslarını incelemek yerine bunların tarihsel formlarının farklılığına odaklanmaktadır. Bu bağlamda değerlendirilebilecek Cin ve Akyılmaz, Osmanlı'nın feodal niteliğini vurgulayan

perspektiflerin miri rejim ve tımar sistemi üzerinden yaptıkları analizleri siyasi yapıyı ele almadıkları için eleştirmekte, feodalitenin toprak düzeninden ibaret olmadığını belirtmektedir (Cin & Akyılmaz, 2000, s. 377). Yazarların parçalı egemenlik ve soylu aristokratların gelişmiş özel mülkiyeti olarak değerlendirdikleri feodalitenin siyasi yapısı, Osmanlı devletinde soylu sınıf olmayışı iddiası ve sistemin merkezi formu üzerinden geliştirilen açıklamayla karşılaştırılmakta (Cin & Akyılmaz, 2000, s. 380-382), böylece başta salt siyasal yönüyle tanımlanamayacağını vurguladıkları feodaliteyi (Cin & Akyılmaz, 2000, s. 5-6), -üretim ilişkileri ve üretici güçlerin özgün birleşimi olarak siyasi, ekonomik ve ideolojik yönleriyle bütüncül bir şekilde ya da toplumsal olarak ele almak yerine- salt siyasi ve hukuksal biçim üzerinden nitelendirmek üzere başlangıç noktasına dönmektedir.

1.5. BÖLÜM SONUSUCU YERİNE: FEODAL ÜRETİM TARZININ TANIMLANMASI

Buraya kadar incelenen kısımda ifade edildiği üzere feodalite terimi, ilk olarak Orta Çağ Batı Avrupa'sında belirli bir toplumsal formasyonu tanımlamak için kullanılmasına rağmen zamanla çok daha geniş bir ilişkiler alanının ifadesi haline gelmiştir. Bununla beraber terimin geniş ilişkiler alanı olarak kullanılmasına karşı çıkan görüşlerin hala mevcudiyetini devam ettirdiği ve terime kapitalizmin doğuşundan, Doğunun az gelişmişliğine kadar uzanan pek çok tarihsel anlamın atfedildiği açıklanmaya çalışılmıştır. Her ne kadar öğretinin bir kısmı, feodalizmi evrensel bir şekilde kavramsallaştırma gayretinde olsa dahi yaygın bir şekilde Batı Avrupa feodalizminin belirli bir momentinden seçilen özgün özelliklerinin terime ölçüt kabul edilmesinden kaynaklı bir yorum çizgisinin varlığını devam ettirdiği gözlemlenebilmektedir. Söz konusu sorunun aşılması için Batı Avrupa feodalitesinin özgün bir toplumsal formasyon olduğu, herhangi bir feodal toplumun diğer feodal toplumlardan farklı -tarihsel olarak farklı üretim tarzlarının eklenmesi sonucu oluşmuş- özgün biçimler ve yapılar içerebileceği dikkate alınmalıdır. Feodalite incelemelerinde Batı Avrupa feodalitesinin mihenk taşı olarak ele alınışı, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışı ile ilişkilendirilmiş derin Avrupa-merkezci tesirler ile etkileşim içerisinde bulunmaktadır. Feodaliteyi

Avrupa'ya özgü kurumlar ile tanımlayarak tespit etmeye yaklaşımına içkin bir diğer sorun da tam bu noktada karşımıza çıkmaktadır: Batı Avrupa'nın -yazarın içinde bulunduğu yaklaşımca- belirlenen somut bir tarihsel özelliği, olduğu gibi feodal üretim tarzına tahvil edilmekte, incelenen toplumsal formasyon ile artık feodal üretim tarzı olarak sunulmaya başlanan “Batılı” toplumsal formasyon arasındaki doğal farklılıklarla feodal olmayan toplumsal formasyonların tespiti tamamlanmaktadır. Ulaşılabilecek sonucun, değerlendirmenin kıstasları ile önceden kısıtlanmış ve belirlenmiş olması bakımından bahsi geçen yaklaşım kapalı bir söylem oluşturmakta ve bilimsellikten uzaklaşmaktadır¹². Bahsi geçen kıyaslamayla feodal olmadığı tespit edilen toplumsal formasyonlar için ise az gelişmiş, Asyatik veya sui generis olarak kurgulanmak dışında bir seçenek kalmamaktadır.

Bir üretim tarzını ele alırken -üretim ilişkileri ve üretici güçlerin belirli bir birleşimini soyutlarken- öncelikle verili bir üretim tarzının kendi içerisinde farklı gelişim aşamalarının bulunduğunu, sonrasında da ekonomik, siyasi ve ideolojik alanlarda temel üretim ilişkileri aynı kalmakla beraber ikincil ve ferî değişmelerin olabileceğini göz önünde bulundurmak toplumsal formasyonların dinamik yapısını daha nitelikli bir şekilde kavramaya yardımcı olabilecektir (Oyan, 1998, s. 2-3). Aynı üretim tarzının egemen olduğu birden çok toplumsal formasyonun hepsinin ortak özelliklerinin tarihsel çevrelerinden bağımsız olarak tamamen benzer biçimlerde yansımaları elbette mümkün olmayacaktır (Oyan, 1998, s. 4). Dolayısıyla incelememizde feodal üretim tarzını tanımlarken her toplumun zaman ve mekan bazlı özgünlüklerini saklı tutarak, üretici güçler ile üretim ilişkilerinin bağlantısından hareket edilecektir. Bu bağlamda doğrudan üreticiyle üretim araçları arasındaki ilişki, bu sistemdeki temel sınıf yapıları ve toplumsal fazlanın doğrudan üreticiden sömüren sınıfa geçirilişinin özgün biçimi feodal üretim tarzının özelliklerinin tespitinde ölçüt olarak kullanılacaktır (Berktaş, 1983, s. 331).

Feodal üretim tarzında emek gücünün toplumsal varoluş biçimi serflik olarak karşımıza çıkmaktadır (Oyan, 1998, s. 7). Serflik, kendi üretim araçlarının sahibi olan doğrudan üreticinin zorunlu çalıştırılması ve hukuki-politik baskı ile sömürülmesine dayanan bir

¹² Olgularla mündemiç olan söylem dışı alanın dikkate alınmadığı, somut gerçeklik ile düşüncedeki geçeklik arasındaki farkı arttıran söylemler, kapalı söylemlerdir (Özdemir, ve diğerleri, 2022, s. 371-372).

kurum olarak feodalitenin esasını oluşturmaktadır (Dobb, 2000, s. 47-48). Özellikle vurgulanmalıdır ki serf adı altında tanımlanan bu sömürülen sınıf yalnızca Batı Avrupa feodalitesinin zamansal ve mekânsal olarak belirli bir kısmında gözlemlenmiş yarı-köle biçimindeki üreticileri ifade etmemektedir. Söz konusu çalışma ilişkisi çok geniş bir coğrafyada tarihin önemli bir kısmında gözlemlenmiştir. Bu kapsamda serflerin toprakla ilişki biçimleri çeşitli varyasyonlar içerisinde gözlemlenebilmekte, serfliğin esasında daima toprağın ve iş aletlerinin belirli ölçütlerde doğrudan üreticinin tasarrufunda oluşu bulunmaktadır (Oyan, 1998, s. 9-10). Geline nokta, feodal üretim tarzının doğrudan üreticileri ister köylü ister serf olarak ifade edilsin, bu üretici sınıf üretimin sürdürülmesinde sömüren sınıfın bu sürece dahil olmasına ihtiyaç duymamaktadır (Brenner, 1990, s. 170-171). Bir başka ifadeyle doğrudan üretici üretim süreci içerisinde üretim araçlarından koparılmadığı için bu sınıf üzerindeki sömürü kapitalizmden farklı olarak ekonomik baskı yoluyla değil siyasi ve ideolojik mekanizmalarla sağlanmaktadır.

Feodal üretim tarzının özgün mülkiyet ilişkisi, temel üretim aracı olan toprak¹³ temelinde kurulmuş, sömüren sınıf açısından bireysel ve kesin bir nitelik taşımaksızın çeşitli kademelerden meydana gelmiştir (Oyan, 1998, s. 8-9). Feodal mülkiyet ilişkisinde hükümdarın üstün ancak dolaylı mülkiyet hakkı ile dolaysız ama çeşitli görevlerle yükümlendirilmiş olan toprak beylerinin hak sahipliği bir arada bulunmuş, başka bir ifadeyle sömüren sınıf kolektif bir şekilde egemen olmuştur (Oyan, 1998, s. 8-9). Bu kapsamda feodal mülkiyetin modern özel mülkiyetten farklı olarak “çok dereceli” ve mutlak olmayan kısmi bir mülkiyet biçimi olduğu önemle vurgulanmalıdır (Oyan, 1998, s. 11). Buna göre toprak üzerinde kolektif olarak örgütlenmiş askeri sınıfın temsilcisi durumundaki Kral ya da Sultan, toprakların üstün kontrol hakkına sahip olarak konumlanmakta, askeri sınıf mensupları da bu toprakların kendilerine düşen kısımlarında dirlikler üzerinden zilyetlik hakları ile kontrol sahibi olmaktadır (Berktaş, 1983, s. 335-336). Serflerin de fiilen üretim üzerinde tasarruf imkanına sahip olduğu bu sistemde feodal toprak mülkiyeti, sömürünün gerçekleştirilmesi aracı olarak ortaya çıkmaktadır (Takaş, 2000, s. 83). Sömüren sınıfın feodal mülkiyet hakkı karşısında, işlediği

¹³ Feodal üretim tarzının temel üretim aracı toprak olmuş, ikincil üretim araçları ise küçük tarım aletleri ve koşum takımlarında meydana gelmiş, bu üretim araçlarının insan ve hayvan enerjileri ile harekete geçirilmesi ile düşük verimli bir tarımsal üretim gerçekleştirilmiştir (Berktaş, 1983, s. 332-333).

toprağın zilyedi olarak konumlanan köylünün doğrudan tasarrufunda bulunan üretim araçları, gerçekte köylünün mülkü gibi işlev görse de modern anlamdaki mülkiyet kalıpları içerisinde anlam ifade etmemektedir (Takahashi, 2000, s. 83). Bu nedenlerle feodal toplumlarda özel mülkiyet kurumuna referansla açıklama yapan yaklaşımların, söz konusu mülkiyet türünün modern toplumlardaki özel mülkiyetle bağlantısının son derece zayıf olduğunu göz önünde bulundurmaları gerekecektir.

Marx, (Marx, 2020b) feodal üretim ilişkilerinin köylü-soylu ilişkisi üzerindeki belirleyiciliğini sarıh bir şekilde şöyle ifade etmektedir:

“Açık olan bir başka nokta, dolaysız emekçinin kendi geçim araçlarını üretmesi için gerekli olan üretim araçlarının ve çalışma koşullarının “zilyet”i olarak kaldığı tüm biçimlerde, mülkiyet ilişkisinin aynı zamanda dolaysız bir efendilik-kölelik ilişkisi olarak ortaya çıkmasının, yani dolaysız üreticinin özgür olmamasının zorunlu olduğudur; bu, angaryalı serflikten salt haraç ödeme yükümlülüğüne kadar hafifleyerek uzanabilecek bir özgür olmama durumudur. Dolaysız üretici, burada, varsayım gereği, emeğini gerçekleştirmesi ve kendi geçim araçlarını üretmesi için gerekli olan üretim araçlarının ve çalışmasının nesnel koşullarının zilyedidir: kendi tarımsal faaliyetlerini de bununla bağlantılı olan kırsal-evsel sanai faaliyetleri de bağımsız bir şekilde yürütür... Bu koşullar altında artık emeklerin toprak sahibi sayılan kişi için onlardan koparılması yalnızca, hangi biçimi alırsa alsın, iktisadi olmayan zor yoluyla gerçekleştirilir” (s.776).

Görüldüğü üzere çeşitli varyasyonlar içerisindeki feodal rant -emek rant, ürün rant ve para rant- köylünün yine tarihsel olarak farklı yoğunluklar içerisinde de olsa zorunlu olarak kısıtlanmasını gerektirmektedir. Doğrudan üreticinin toprağı ve iş aletlerini fiili tasarrufu altında bulundurması artı ürünün temellükünü sömüren sınıfın zor yoluyla sağlamasını gerektirmekte, bu bağlamda köylü toprağına bağlanarak özgürlüğü kısıtlanmakta, sömüren sınıfın tahakkümü ile artı ürünün temellükü gerçekleştirilmektedir (Oyan, 1998, s. 10).

Sömüren sınıfın kendi içerisindeki ilişki ise feodaliteyi adem-i merkezîyetçi yapı üzerinden okuyan yazarlarda -yukarıda da görüldüğü üzere- sürekli bir savaş ve mücadele hali olarak ifade edilmektedir. Ancak feodal rantın artı ürünün ekonomi dışı zorla ele geçirilmesi üzerinden işleyen bir üretim ilişkisi olması sebebiyle görünenin aksine feodal sömürünün gerçekleştirilmesi, sömüren sınıfın gevşek ya da sıkı bağlarla da olsa ortak bir örgütlenmeye sahip olmasına ihtiyaç duymaktadır (Brenner, 1990, s. 171). Zira feodal üretim ilişkilerinin korunması ve yeniden üretilmesi, feodal sınıfın artı ürünün ele geçirilmesini sağlayacak şekilde politik bir düzen ve bağlılık ilişkileri altında

yapılanmasını gerektirmekte ve bu bağlamda vergi veya haraç yükümlüsü olamayan ayrıcalıklı bir sınıf üyeliği üzerinden sınıfsal birliktelik belirginleşmektedir (Brenner, 1990, s. 172).

Feodal üretim tarzı tanımlamamızı nihayete erdirmeden önce incelenecek son hususu rant biçimleri oluşturmaktadır. Emek rant; doğrudan üreticinin, zilyedi olduğu topraklarda kontrolündeki araçlarla kendisini yeniden üretmek için gerçekleştirdiği çalışmanın haricinde, toprak sahibinin arazisinde belirli sürelerle karşılıksız ve zorla çalışarak artı ürün ürettiği ve zaman-mekan üzerinden rahatlıkla ayrılan çalışmasına binaen ürettiği artı ürünle rantın bir hale geldiği rant biçimidir (Marx, 2020b, s. 775-777). Toprak rantının hakim ve yaygın biçimi olan aynı rant ise, doğrudan üreticinin kendi zilyetliğinde bulunan toprakta gerçekleştirdiği çalışmanın ürününün yasal düzenlemeler ve üretim ilişkileri yoluyla sömürüldüğü biçim olarak, emek rant ile arasında özde bir farklılık taşımamakta, emek-zamanın doğrudan sömürene harcanmasının yerini emek-zaman ürününün sömüren sınıfça ele geçirilmesi almaktadır (Marx, 2020b, s. 780). Para rant ise aynı rant olarak ödenen ürünün metaya dönüştürülerek para formunda sömüren sınıfa karşılıksız ve zorla ödenmesi biçiminde işleyen, bu bağlamda da diğer feodal rant biçimleri ile özsel birlik taşıyan bir rant biçimi olarak gözlemlenmektedir (Marx, 2020b, s. 782). Görüldüğü üzere doğrudan üreticinin emeğin doğrudan doğruya efendiye harcanması ile emeğin paraya çevrilmiş karşılığının ürün veya para olarak ifa edilmesi ilişkinin özüne ilişkin ayrıksı bir durum ortaya çıkmamakta, yalnızca bir biçim farklılığı meydana getirmektedir (Takahashi, 2000, s. 77).

Nihayetinde feodal üretim tarzı (feodalite), “kendi üretim koşullarına bağımlı toprak emekçisinin artık emeğinin, meşruiyetlerini yerleşik töre ve hukuktan alan her türlü iktisat-dışı zora tabi olarak, emek-rant, ürün-rant ve para-rant biçimleri altında dolaysız ve özel temellük tarzı” olarak tanımlanmıştır (Oyan, 1998, s. 12). Benzer şekilde feodalite, temel üretim aracının toprak olduğu tarımsal üretim temelli bir ekonomide doğrudan üreticilerin (serflerin) üretim araçları üzerinde zaman ve bölge açısından değişen ölçeklerde kontrol imkanına sahip olduğu, dolayısıyla üretilen fazlanın, kolektif bir şekilde örgütlenmiş askeri sınıf tarafından hukuki, askeri ve siyasi zor ile rant biçiminde temellük edildiği üretim tarzı olarak da tanımlanabilecektir. Feodal üretim

tarzının egemen olduğu tüm toplumsal formasyonlarda, ifade edilen kıstaslar müştereken gözlemlenebilecektir. Ancak yukarıda detaylı bir şekilde incelendiği üzere, herhangi bir toplumsal formasyonunun egemen üretim tarzının feodal üretim tarzı olmasına rağmen, toplumun içerisinde bulunan önceki üretim tarzlarının kalıntıları ile egemen feodal üretim ilişkileri arasındaki karşılıklı etkileşim, her toplumsal formasyonda bu müşterek unsurların farklı görünümlere sahip olmasına yol açabilecektir. Askeri sınıfın kolektif örgütlenmesi daima ortak unsur olmak üzere, askeri sınıf ile bu sınıfın temsilcisi konumundaki Kral veya Sultan'ın arasındaki ilişki tarihsel olarak yoğunlaşabileceği gibi zayıflayabilecektir. Yine serfler ile askeri sınıf arasındaki ilişki tarihsel olarak farklı görünümler kazanarak; rant biçimleri, sömürünün yoğunluğu ve köylünün sınırlandırılmış özgürlüğünün sınırlandırılma düzeyi bakımından farklı yoğunluklarda bulunabilecektir. Nihayetinde, feodal toplumlarda bu görünüm ve yoğunluk farklılıkları tali çeşitlilikler olmanın ötesine geçmeyerek, üretim ilişkilerinin özünü değiştirmeyecektir.

2. BÖLÜM: BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ, TÜRK FEODALİTESİNİN GELİŞİMİ

Büyük Selçuklu devletinde ortaya çıkarak, Anadolu Selçuklu devletince tatbik edilmeye devam edilen iktâ sistemi, söz konusu toplumsal yapıdaki feodal üretim ilişkilerinin düğüm noktasını oluşturmaktadır. Toprak mülkiyeti biçiminin karşılıklı etkileşim içerisinde bulunduğu iktisadi ve hukuki ilişkiler, toplumsal örgütlenmenin anlaşılabilmesi için birincil önemi haiz bulunmaktadır (Köprülü M. F., 1941, s. 325). Bununla birlikte mevcut toplumsal formasyonun tam manasıyla kavranması için toprak mülkiyeti biçiminin oluşumunun tarihsel arka zeminin tetkik edilerek çok boyutlu bir incelemeye tabi tutulması gerekmektedir (Köprülü M. F., 1941, s. 325). Köprülü'nün belirttiği üzere feodal toprak mülkiyetinin oluşumunda etkisi bulunan temel faktörlerin ve tarihsel sürecin incelenmesi ile, Türk feodalitesinin inkişafına neden olan süreç ve bu sürecin nasıl gerçekleştiği tam manasıyla anlaşılacaktır.

Dolayısıyla Selçuklu devletinin toprak üzerinde örgütlenmesini ve hukukunu üretim tarzı esasında inceleme gayesinde bulunun çalışmamızın bu bölümünde, öncelikle feodal üretim ilişkilerinin inkişafının tarihsel arka planı incelenecektir. Bu bağlamda Oğuzların göçebe üretim tarzı, İslâm'a girişleri ve Büyük Selçuklu devletinin kuruluşuyla birlikte yaşadığı tarihsel dönüşüm değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2.1. OĞUZLAR

Oğuzların fetihleri ve göçleri neticesinde kurulan Selçuklu devletlerinin incelenmesine geçmeden önce ve Selçuklu devletinin kurulmasıyla yaşanan dönüşümün anlamlandırılabilmesi adına, Oğuzların da içinde bulunduğu göçer Türk kavimlerinin tabi olduğu üretim tarzı incelenecektir. Döneminin kaynaklarından yararlanılarak Oğuzların içinde olduğu ekonomik, ideolojik ve siyasi yapıların incelenmesinin yanında Oğuzların, Selçuklu hanedanı etrafında toplanarak Büyük Selçuklu devletini kurma süreci bu başlık altında aktarılacaktır. Oğuz isminin etimolojik kökeni, Oğuzların ortaya çıkışı ve

Oğuzların yaşadıkları alanın tetkiki ile başlayan bölüm, Oğuz toplumsal formasyonuna hakim göçebe üretim ilişkilerinin ve bu ilişkilerin gayri şahsi kurallar bütünü olan Türk Töresinin incelenmesi ile devam etmiş, Selçuklu devletinin kurulmasının inceleneceği alt başlık ile ise Selçuklu devletinin tarihsel arka planı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Netice olarak bu başlık altında incelenen hususlar ile Selçuklu devletlerinde egemen feodal üretim ilişkilerinin karşılıklı etkileşim içerisinde bulunacağı göçebe üretim ilişkileri ele alınmıştır. Bu kapsamda Oğuz göçlerinin, Selçuklu askeri sınıfının toprak üzerinde örgütlenme stratejisinin ve devlet yönetiminde sürekliliği gözlemlenen geleneklerin tarihsel nedenleri araştırılmıştır.

2.1.1. Oğuz İsmi'nin Etimolojik Kökeni

Selçuklu devletini kurmuş olan Oğuzların tarihsel süreçte ortaya çıkışı bu başlık altında Oğuz isminin etimolojik kökeniyle birlikte ele alınmaktadır. Etimolojik kökeni üzerine görüş birliği bulunmamakla birlikte Macar Türkolog J. Nemeth'in ileri sürdüğü gibi Oğuz isminin boy manasında okunan "ok" kelimesinden türediği yaygın bir şekilde kabul edilmektedir (Sümer, 2016, s. 19-20). İslamlaşma süreci içerisinde, Oğuzların çoğunluğunun 11. Yüzyılda Müslüman olmasıyla beraber artık Oğuz isminin yerini Türkmen ismine bıraktığı anlaşılmaktadır (Sümer, 2016, s. 4). Bu sebeple okumakta olduğunuz çalışmada da Selçuklunun kuruluşuna dair incelemeler sırasında Oğuz olarak ifade edilen unsurlar Selçuklu Devletinin gelişimi ve Anadolu'ya yönelik akınlar döneminde Türkmen olarak da ifade edilecektir. Oğuzların kökeni konusu ise bu çalışmanın kapsamını aşacak derecede tartışmalı olsa da Oğuzların, Batı Göktürk Devletinin bakiyeleri ile Güney Sibiry'a'dan gelen Bayındır ve Bayat boylarının etrafında biçimlendiği ifade edilebilecektir (Karatay, 2019, s. 84-85). Oğuz boylarının Büyük Selçuklu devletinin kuruluşuna sebep olan kapsamlı göçünden önceki yurtları, Hazar Denzinin doğu kıyılarındaki Mangışlak'tan ve Hazar denzinin kuzeyindeki İtil nehrinden başlayarak Aral gölünün güney kıyılarına, oradan da Karaçuk dağlarına kadar uzanmış, kuzeyde Karakum çölünü de kapsayacak şekilde Orta Asya bozkırlarına yayılmıştır (Sümer, 2016, s. 62-63). Özellikle Aral gölünün etrafındaki topraklar, Hazar

Denizinin kuzey yöreleri ve Seyhun nehrinin Aral gölüne dökülen aşağı kısımları yoğun bir Oğuz nüfusuna ev sahipliği yapmıştır (Agacanov, 2019, s. 105).

2.1.2. Oğuzlar ve Göçebe Üretim Tarzı

Selçuklu Devletlerinin kurucu ana unsuru olan Oğuzlar, Selçuklu devletini kurulmasından önce, hayvancılık temelli olarak yukarıda sınırları aktarılmayan çalışılan otlak ve su kaynakları arasında göçebe bir yaşam sürmüştür (Divitçioğlu, 2005, s. 17). Bu dönemde Oğuzlar, Doğuda Oğuz Yabgu Devleti ve Batıda Hazar Devleti olmak üzere kendilerine yakın siyasi yapılara katılma imkanı bulmuştur. Hayvancılık için gerekli otlak ve su kaynaklarının mevsimsel değişimi, Oğuzların, yaz aylarında kuzeydeki Karakum çölü ve Cim nehri civarına, kış mevsimi yaklaşırken ise Aşağı Seyhun boyları ve Aral gölü kıyılarına göç etmelerinin temel sebebi olarak ifade edilebilecektir (Sümer, 2016, s. 67). Bahsi geçen geniş coğrafi alanlara yayılmış bu otlak alanlarının, coğrafi aralıklar içerisinde obalar halinde dağılarak kullanılmasını gerektiren üretim sürecinden kaynaklı zorunluluklar ve otlakların farklı boylar tarafından bölüşümünün yarattığı göçebeler arası kurulması gereken zorunlu ilişkiler, kompleks bir göçebe üretim tarzı ortaya çıkarmıştır (Şahin, 2022, s. 231-239). Diğer bir deyişle hayvancılık temelli göçer üretiminde, yukarıda sınırlı çizilen alanda A noktasından B noktasına doğru sürüler peşinde hareket olarak algılanamayacak kadar karmaşık bir ilişkiler ağı mevcut olmuştur. Hareketli üretim araçlarına dayanan üretimin yapısı ve sürü biçiminde bu üretim araçları üzerinde kurulan hakimiyetin ortaya çıkardığı zorunlu ilişkiler göçebe üretim tarzını meydana getirmiştir (Şahin, 2022). Bu üretim tarzında, otlak ve su kaynakları üzerinde kolektif mülkiyete, sürüler üzerinde ise aile mülkiyetine dayanan, ön-sınıf aşamasında örgütlenmiş ve iç sömürü düzeyinin düşük olduğu göçebe üretim ilişkileri ortaya çıkmıştır (Şahin, 2022). İç sömürü düzeyinin düşük olması; servet birikiminin sınırlanması, göçerler arasında eşitlik, yönetim süreçlerine katılım ve göçerler arası dayanışma başta olmak üzere birçok toplumsal sonuç doğurmuştur (Şahin, 2022). Bu üretim sürecinde at, deve ve koyun üzerinden, et ve süt üretimi üzerine uzmanlaşmış bir hayvancılık ekonomisi yürüten Oğuzlar, bu hayvanlardan bozkıra dayanıklı ve verimi

yüksek cinsler türetmiştir¹⁴ (Agacanov, 2019, s. 134-136). Temel üretim aracı hayvanlar olan bu ekonomi elbette salt tüketim ihtiyaçlarına yönelmemiş, üretilen et, süt ve keçe mamulleri Oğuz ticaret faaliyetlerinin ana kalemlerinden birisini oluşturmuştur (Agacanov, 2019, s. 139). Hayvancılığın yanı sıra, askeri bir eğitim işlevi olan avcılıkla da uğraşan Oğuzlar, av etine yönelik avlanma haricinde kunduz ve tilki gibi ticari kürk hayvanlarının avcılığıyla da meşgul olmuştur (Agacanov, 2019, s. 139-140).

Göçebe üretim tarzı Oğuz toplumunun temel karakterini meydana getirmekle beraber yerleşik ve yarı yerleşik düzene geçerek buldukları yerlerdeki feodal üretim tarzının etkileri altına giren Oğuzların bulunduğunu da gözden kaçırmamak gerekmektedir. Daha önce ifade edildiği üzere, hiçbir toplumsal formasyon egemen üretim tarzından ibaret olmamış, onun etkisi altında yeniden biçimlenmiş diğer üretim tarzları egemen üretim tarzına eklenerek varlığını sürdürmüştür. Başta Oğuz Yabgusunun kışlağı vazifesini gören Yeni Kent olmak üzere Cent, Savran, Karaçuk gibi önemli birden çok Oğuz kenti aşağı Seyhun ve Karaçuk dağları yörelerinde var olmuştur (Sümer, 2016, s. 67-68). Göçebe akrabaları tarafından *yatuk*¹⁵ yani tembel olarak adlandırılan bu şehir ve köylerde yerleşik Oğuzlar (Sümer, 2016, s. 72), hayvancılık, balıkçılık, bostancılık ve tarımla uğraşmalarının yanı sıra zanaat ve ticaretle de uğraşmışlardır (Agacanov, 2019, s. 141-148). Başka bir ifadeyle göçebe toplumlarda, “saf” hayvancılığa dayalı bir ekonomi ve yerleşik toplumlardan yalıtık bir yaşamdan bahsedilememektedir (Beckwith, 2011, s. 269-270). Selçuklularla birlikte ivme kazanan göçebelikten yerleşik hayata geçiş öncesinde de Oğuzlarda yerleşik yaşama dair uygulamalara rastlanması, baskın üretim tarzının değişmeye uğramasıyla ortaya çıkan pratiklerin Oğuz toplumuna “tamamen” yabancı olarak algılanamayacağını göstermektedir. Bu bağlamda göçebe üretim ilişkileri, Selçuklu öncesi Oğuz toplumunda baskın karakterini korumakla birlikte bu dönemde yerleşik yaşama dair üretim pratiklerinin de izleri sürülebilme, bu durum ise yerleşik hayata geçişin salt yabancı üretim kurum ve teknolojilerinin devşirilmesi olarak

¹⁴ Horasanda yenebilecek en lezzetli koyunların Oğuzlardan getirilen koyunlar olduğunu ifade eden X. Yüzyıl seyyahı İbn Havkal Oğuz hayvancılığının gelişkin niteliğini ortaya koymaktadır (İbn Havkal, 2021, s. 343).

¹⁵ Göçebe oğuzların bir kısmının daha X. Yy da yerleşik hayata geçerek “yatuk” hale gelmesi; süreklilik arz eden gelişmiş ticaret, İslamlaşma ve siyasal değişimlerin yanı sıra (Sümer, X.Yüzyılda Oğuzlar, 1958, s. 147), savaş kaybeden veya fakirleşen grupların hayvan sayısının yetersiz kalması (Agacanov, 2019) gibi değişken durumlar içerisinde kavranabilecektir

düşünüldüğü tarih okumalarının aksi yönünde kanıt ortaya çıkarmaktadır. Konu üzerine en sarıh bilgilerin yer aldığı Divan u Lügat'it Türk'te, günümüz Türkiye'sinde kullanılan yerleşik tarımla ilişkili birçok teriminin yer alması¹⁶ Anadolu'ya gerçekleştirilen göçün sadece göçebe Oğuzlar tarafından gerçekleştirilmediği, “yatuk” Oğuzlarında büyük göçe katıldığı yönünde delil oluşturmanın yanı sıra (Sümer, 1958, s. 148), yerleşik yaşama dair üretici güçlerin bilgisinin Oğuzlarda, İran ve Anadolu'ya gelmeden öncede tatbik edildiğini de göstermektedir.

Oğuzların, göçebe üretim tarzı ile bağlantılı olarak zanaat ve ticarete ulaştıkları yüksek gelişmişlik seviyesi burada ayrıyeten incelenecektir. Öncelikle belirtilmelidir ki Oğuz ihracatının esas kalemini koyun satışı oluşturmuş, Oğuzlar tarafından çevre ülkelere bol miktarda et tedarik edilmiştir (İstahri, 2020, s. 245,258). Göçebe ekonomilerinin vazgeçilmez üretim alanlarından biri de madencilik olmuş, göçebeler altın ve demir başta olmak üzere bakır ve bronz çıkarma ve işlemede gelişmiştir (Mandaloğlu, 2013, s. 131-132). Dericilik, çadırcılık, halıcılık, kilimcilik, dokumacılık, börk üretimi, ayakkabıcılık, terzilik, tahta işlemeciliği, kuyumculuk gibi çok sayıda zanaat de aynı şekilde göçebe ekonomilerinin önemli üretim kalemleri olmuştur (Mandaloğlu, 2013, s. 133-134). Bahsi geçen madencilik ve zanaat üretimlerinin doğal bir sonucu olarak savaş silahları, koşum aletleri, çadır, gibi mevcut üretim ilişkilerinin yeniden üretimi için zorunlu eşyaların yanı sıra halı, kilim ve keçe gibi ticari olarak nam salmış birçok ürün üretilmiş ve ticarete konu olmuştur (Agacanov, 2019, s. 147). Bunların dışında İslam coğrafyasında oldukça rağbet gören Türk kölemenlerin, zaman zaman Oğuzların diğer boylarla yaptığı savaşlarda ele geçirilerek ticarete konu olduğu gözlemlenmiştir (Sümer, 1958, s. 146). MS. 982 de yazılmış anonim coğrafya kitabı Hudûdü'l Âlemde Oğuzlar arasında çok sayıda tüccar bulunduğu yönelik bir açıklama olduğu görülmektedir (Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, 2020, s. 55). Buna paralel olarak Ebu Dülef, Oğuzların Hindistan ve Çin ile Ticari faaliyette bulunduğunu ifade etmiş (Ebu Dülef, 2019, s. 66), -şimdilik tartışmalı

¹⁶ Divan u Lügat'it Türk dizininin tarım ile ilgili terimlere örnek olarak; abakı (nazar değmemesi için bostanlara konulan korkuluk), adaklık (üzüm bağlarında çardak için kullanılan ağaç), adrı (buğday temizleme aleti), amaç (saban), anız (ekinlerin hasattan sonra kalan sapı), arpa, aşlık (oğuzlarda buğday), badıç (asma çardağı), bag (üzüm bağı), bala (daha çok tarım ile ilgili işlerde kullanılan yardımcı), bamuk (pamuk), boyunduruk (iki öküzü birbirine bağlayan ağaç parçası), bugday (buğday), bukursı (saban demiri), ekin, ekinmek (ekmek), kepek, orgak (orak), tarı (toprağı sürmek), tarıgçı (çiftçi), tarıglag (tarla) gösterilebilecektir (Kâşgarlı Mahmud, 2014, s. 538-995).

olarak değerlendirilebilecek olmasına rağmen- bu kayıt Oğuzlarda ticaretin yüksek seviyesini vurgulamıştır. Netice olarak göçebe Oğuzlar için üretimin yalnızca hayatta kalmak için gerçekleştirilmediği, uzmanlaşmış hayvancılığın neticesi olarak çok sayıda çeşitli ürünün ticarete konu olduğu, bunun yanı sıra bir çok zanaat ürünü, alet ve silahın ticaretinin gerçekleştirildiği görülmektedir. İşte bu noktada bazı yaklaşımlarda ileri sürülen göçebe sistemlerinin “yağma” olmaksızın kendisini devam ettiremeyeceği yönündeki görüşlerin¹⁷ ticaret- yağma ikamesi bağlamında değerlendirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda yağma, hiçbir zaman Oğuz göçebe üretim ilişkilerinin temelinde yer almamış, ticaretin yokluğuyla ortaya çıkan, topluluğun kendi varlığını yeniden üretebilme imkanlarının yeniden sağlanmasına kadar -öncelikle de ticarete konu malların iktisabına yönelmiş- dönemsel bir eylem olarak ortaya çıkmıştır. Bir başka ifadeyle asıl olan Oğuzlarla komşusu olan yerleşik toplumlar arasında savaş yerine ticaret esaslı barışçıl bir ilişki olmuştur (Agacanov, 2019, s. 148). Keza göçebe ekonomileri, toplumun kendisini yeniden üretmesini sağlayacak miktardan çok daha yüksek bir üretim ve fazla oluşturabilmiş, göçebeler çevrelerindeki yerleşik toplumlarından daha yüksek bir refah içerisinde hayatlarını sürdürmüştür (Beckwith, 2011, s. 267). Bu kapsamda göçebe üretim ilişkileri temelinde örgütlenen siyasi yapılar kendilerini yeniden üretmek için yağmaya ihtiyaç duymamış, ancak hareketli üretim araçlarının çeşitli olağan dışı sebeplerle yeniden üretiminin olanaksız hale geldiği durumlarda yağma gözlemlenmiştir.

Oğuzların sadece yerleşik Oğuzlardan sağlanamayacak miktardaki tahıl ihtiyacı, uzmanlaşmış hayvancılık temelli ekonominin oluşturduğu fazlanın ticarete konu olması gerekliliğini doğurduğu kadar ticaretin ortadan kalkması/dezavantajlı bir duruma gelmesi durumunda da dışarıdan temin edilmesi gerekli maddelerin zor yoluyla ele geçirmesi mecburiyetini ortaya çıkarmıştır. Özellikle İbn Havkal'ın Oğuzların devamlı ticaret halinde bulunduğu sınır şehirleri ve bölgeleri aktarırken kayıtlarında, birden çok defa “sulh zamanında”, “mütareke olunca”, “sulh yapmak için” gibi değişken siyasi ilişkilere ilişkin kayıtlar düşmesi (İbn Havkal, 2021, s. 362,388,389), dönemsel olarak savaşlar-yağmalar yaşandığını göstermekle beraber ticaret ve barışçıl ilişkilerin restore edilmesine yönelik toplumsal ihtiyacı da göstermektedir. Netice olarak ticaretin ortadan kalkması veya dezavantajlı hale gelmesi ile ortaya çıkan savaş veya yağma ikamesi, Oğuzların

¹⁷ Bkz. (Khazanov, 2015).

kendi toplumsal formasyonlarında, yerleşik kavimlere kıyasla çok daha düşük seviyelerde emek sömürüsü gerçekleştirerek varlıklarını devam ettirdikleri üretim ilişkileriyle doğrudan bağlantılı olarak kabul edilebilecektir.

Buraya kadar incelenen göçebe üretim ilişkilerinin, yeniden üretilmesi için zorunlu olan gelişkin ve karmaşık ilişki ağını düzenleyen, göçebe üretim tarzının gayri şahsi kurallar bütününe töre adı verilmiştir. İç sömürünün düşük olduğu, sömüren bir egemen sınıfın olmadığı ve toplumun genelinin savaşçı bir karakteri haiz olduğu bu düzeninin olduğu haliyle yeniden üretimini düzenleyen töre, düzenlemekte olduğu ilişki ağının karmaşık yapısı ve bu üretim ilişkilerinden temel alan siyasi yapının özellikleri neticesinde Kağan'ın üzerinde yer almış, Kağan mutlak bir egemenliğe sahip olmamıştır (Şahin, 2022). Kaşgarlı Mahmut tarafından örf, adet olarak tanımlanan töre üzerine yazarın aktardığı şu atasözü törenin toplumsal ilişkilerin yeniden üretimindeki belirleyici rolünün ifadesi olarak gösterilebilecektir: “Ülke bırakılır, örf, âdet bırakılmaz” (Kâşgarlı Mahmud, 2014, s. 443).

İç sömürünün neredeyse bulunmadığı hatta eşitlikçi ögeler bulunan göçebe üretim ilişkisinde gelir farklılıkları ve hiyerarşik bir yapı olmasına rağmen mevcut olan iki zümre ön-sınıf kertesinde bulunmuş, ak budunun istikrarlı bir iç sömürü mekanizması oluşturması töre tarafından baskılanmıştır (Şahin, 2022, s. 252-253, 277-278). Ön-sınıf kertesinde bulunmuş bu kesimlerden, yönetici soylu zümreden olmayan boy üyelerine “kara budun” denilmiş, iktidarı ele geçiren beylere de “ak budun” olarak ortaya çıkmıştır (Avcıoğlu, 2017, s. 266-267). Göçebe üretim tarzının geç dönemlerinde, boy beylerinin etrafında onlara şahsi bağlarla hizmet ve sadakat ilişkisi içerisinde bulunmuş “nöker” ya da “yoldaş” adı verilen, kendi boyları ile bağlarını yitirmiş savaşçılar bulunmuştur (Avcıoğlu, 2017, s. 284). Beckwith'in “komite” olarak isimlendirdiği bu askeri soylular, beylerine gösterdikleri sadakatin karşılığı olarak çok sayıda lüks hediye alarak zengin bir yaşam sürmüş (Beckwith, 2011, s. 12-13,19), ak budunun zenginleşmesi ile bunlarında sayıları arttıkça, nökerler beyin kendi boyuna karşı öz çıkarları doğrultusunda kullanabileceği bir güç unsuruna dönüşmüştür. Oğuzların, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletleri kuruluşu esnasında başında bulunan askeri elitin bir parçası olarak nökerlerin de iktâlar halinde topraklar üzerinde örgütlenmiş olan askeri sınıfın önemli bir

parçası haline geldiği ve beylerle aralarındaki güven ilişkisi gereği önemli iktâların sahibi oldukları ileri sürülebilecektir.

Oğuzlarda temel üretim aracı olan hayvan sürüleri üzerinde aile mülkiyeti bulunmuş ve aile mülkiyetine tabi bu hayvanlar boy tamgalarıyla damgalanmıştır (Agacanov, 2019, s. 159). Özellikle Türkistan bozkırlarında 8. yy. dan itibaren hareketli üretim araçlarının ve bozkır nüfusunun artmasıyla beraber ortaya çıkan otlak ve alan bulma krizinden sonra, göçebe üretim tarzının üretim araçları üzerinde kolektif mülkiyet ve dolayısıyla düşük seviyede sömürü içeren üretim ilişkilerinin değişime uğradığı ve soyluların elinde servet birikiminin artışa geçtiği ifade edilebilecektir. Sürüler üzerinde aile mülkiyetinin bulunması, ticaretten en büyük kazancı da büyük sürülerin sahibi konumundaki ak budunun sağlamasına vesile olmuş, ticari faaliyetlerdeki belirleyici konumları ve ticareti şekillendiren talepleri, soylu kesimin nüfuzunu arttırmasına yardımcı olmuştur (Şahin, 2022, s. 180). 9. yüzyıldan sonra Oğuz boy beylerinin hayvancılık yanında savaş yağmalarından aldıkları paylarla beraber giderek güçlenişi, 10. yüzyılda göçebe üretim tarzının zayıflamasına yol açmış, yaylaklar üzerindeki kolektif hakların değişime uğramasıyla mevcut üretim ilişkilerinin dönüşümü hız kazanmıştır (İvanov, ve diğerleri, 2021, s. 157). Bu dönemde kağan ve boy beyleri ile bunların akrabaları ve toplum içerisinde sivrilmiş savaşçılardan oluşmuş ak budun olarak nitelendirilen kesim soylu bir sınıf yapısına bürünmeye başlamıştır (Divitçioğlu, 2005, s. 87). Söz konusu dönemde neredeyse tamamen bağımsız yirmi iki boyun birleşiminden meydana gelmiş olan Oğuz konfederasyonunun başında gevşek bir kontrole sahip Yabgu yer almış, boy beyleri arasında toylarda oturacakları yerler ve ülüş payları bakımından ise hiyerarşi bulunmuştur (Avcıoğlu, 2017, s. 279). Oğuz subaşı'nın misafiri olan İbn Fadlan geniş bir ailesi ve mahiyeti olan subaşının, aynı zamanda büyük çadırlara ve geniş bir sürüye de sahip olduğunu belirtmektedir (İbn Fadlan, 2019, s. 16). Bunun dışında Subaşının emrinde Tarhan ve Yinal isimli soylu komutanların bulunduğu, Yabgunun naibine ise Külerkin denildiğini bilinmektedir (İbn Fadlan, 2019, s. 16-17). Burada ismi sayılanların haricinde de Oğuzlar arasında varlıklı kişiler olduğunu ve bunların saygın kimseler olduğunu yine dönemin kaynakları teyit etmektedir (Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, 2020, s. 55). Benzer şekilde Peçenekleri ziyareti sırasında bunları Oğuzlarla kıyaslayan İbn Fadlan, Oğuzlar arasında 10.000 hayvan 100.000 koyuna sahip kişiler gördüğünden

bahisle Oğuzların Peçeneklerden daha zengin olduğunu ifade etmektedir (İbn Fadlan, 2019, s. 18). Yine müellifin aktardığı -aşağıda sözü edilecek- ölü gömme adetleri ve hasta bakımına ilişkin elimize geçen bilgiler Oğuzlarda yoksul ve sıradan kabul edilen kimselerinde bulunduğunu göstermenin yanı sıra varlıklı ve saygın kimselerin köle ve cariyelerinin de olabildiğini göstermektedir (İbn Fadlan, 2019, s. 14-15). Dönemin kısıtlı kaynakları içerisindeki tüm bu örnekler Oğuzlarda soylu kesimin giderek toplumsal kontrolünü arttırdığını, azınlık da olsa bazı göçerlerin mülksüz yahut az sayıda hayvana sahip çoban haline geldiğini (Avcıoğlu, 2017, s. 252) ve iç sömürünün artış eğiliminde olduğunu gösterilebilecektir. Tüm bunlara rağmen İbn Fadlan'ın 922 yılına ait gözlemlerinde, Oğuz Yönetiminin hala danışma ile gerçekleştirildiği ve hatta oydaşma olan bir kararın bile değersiz diye atfedilen bir kabile üyesi tarafından ortadan kaldırılabileceğine¹⁸ dair bir örneğe rastlanılabilmektedir (İbn Fadlan, 2019, s. 10). Bu bağlamda, Oğuzlarda eşitlikçi toplum yapısının ve katılımcı yönetimin mevzubahis sömürü ilişkilerinin artma eğilimine rağmen devam etmekte olduğu ifade edilebilecektir.

2.1.3. Şamanizm ve İslamiyet'in Kabulü

Selçuklu devletinin kuruluşuna geçmeden önceki bu son kısımda Oğuzların dini inanışları ile bu inanışların geçirdiği dönüşüm açısından İslamî'nin kabulü incelencektir. Müslümanlarla uzun yıllar devam eden etkileşimden sonra İslâm topraklarına gerçekleştirilen Oğuz göçü ve sonrasında Selçuklu devletinin kuruluşuyla birlikte Oğuzlar geniş kitleler halinde müslümanlaşmıştır. İslam öncesi Oğuz inanışları ve bunun göçebe üretim ilişkileri ile bağlantısı incelenerek başlayan okumakta olduğunuz alt başlık, Türklerin İslâm ile etkileşim kanalları ve bu sürecin barışçıl niteliğinin değerlendirilmesi ile devam edecektir.

¹⁸ Oğuzlarda kadınlar ve erkekler arasındaki ilişkiler dönemin yerleşik toplumlarına kıyasla oldukça eşitlikçi bir yapıya sahip olmuş, bununla birlikte evlilik dışı cinsel birlikteliğin cezası ölüm olmuştur. İnfaz iki gerdirilmiş ağaç arasına bağlanan suçlunun bacaklarının ağaçların bırakılması suretiyle koparılması biçiminde gerçekleştirilmiştir (Divitçioğlu, 2005, s. 19). İbn Fadlan'ın Oğuz boyları arasında büyük bir suç olarak kabul edildiğini belirttiği homoseksüellik ile ilgili vakada yabgunun yardımcısı *Külerkin*'in verdiği idam kararının soylu olmayan bir boy üyesi tarafından itiraz edilerek tazminata çevrildiğini aktarılmıştır (İbn Fadlan, 2019, s. 13-14).

İslamiyet öncesi Türklerin dini inancı olan Şamanizm, kandaş göçebe toplumun, kolektivitesini sağlayarak mevcut göçebe üretim ilişkilerin yeniden üretimiyle bağlantılı bir yapı olmuştur (Hassan, 2015, s. 37-38). Oğuzlar ile ilgili elimize ulaşmış bilgiler diğer İslamiyet öncesi Türk kavimlerine benzer inanış ve geleneklerin Oğzularda da devam ettiğini göstermektedir. İslamiyete geçişten önceki Oğuz boylarında hakim inanış olan Gök Tengricilik ise Şamanizminin etkisinde biçimlenmiş ve gelişmiş olup, Şamanizmin ileri bir biçimi olarak değerlendirilebilecektir (Hassan, 2015, s. 70-71). İbn Fadlan'ın; kubbe şekilli bir kurgan kazılarak ölünün özel kıyafetlerle giydirilip silahlarını kuşandırarak eline içki kadehi verilmesi biçimde gerçekleştirilen ve çok sayıda hayvanın öldürülerek baş, ayak, deri ve kuyruğu hariç yenilip, sayılan kısımların sonraki yaşamda hizmet etmek üzere sıraya asıldığını aktardığı, bununla birlikte ölen kişinin öldürdüğü kişi kadar mezar başına ağaçtan balbal dikildiğini tarif ettiği Oğuzlara ait ölü gömme geleneği (İbn Fadlan, 2019, s. 15), bilinen diğer göçebe Türk devletlerinin ölü gömme gelenekleri ile örtüşmektedir. Yine benzer şekilde Hudûdü'l Âlem'de bahsi geçen Oğuzların malları ve yaşamları üzerinde etkili olduğu, ve halktan sürekli hürmet gördüğü ifade edilen saygın “Doktorlar” ın (Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, 2020, s. 55), aslın da şifacılıkta yaptığını bildiğimiz şamanlar -kamlar- olduğu iddia edilebilecektir. Anadolu'ya geldikten sonraki dönemlerde İslami unsurların eklenmesi suretiyle yazıya geçirilmiş bulunan Oğuzlara ait Dede Korkut destanı da birden çok şamanist unsuru -hem yazıya geçirildiği dönemden hem Seyhun ırmağı boylarında yaşanan zamanlardan- içerisinde taşımaktadır (Roux, 2018, s. 209).

Türklerin Müslümanlarla ilişkileri, Sasanilere ait Doğu İran topraklarının Müslümanlar tarafından fethedilmesi akabinde Orta Asya Bozkırlarında gerçekleştirilen çok sayıda Arap seferi ve göçebe Türk devletlerinin buna karşılık olarak gerçekleştirdiği saldırı ve yağma seferleriyle başlamıştır (Golden, 2017, s. 459). Aynı karşılaşma ve karşılıklı mücadelenin Kafkaslar'da Hazar Devleti ile İslam devletleri arasında Derbent kapısında da vuku bulduğu bilinmektedir. Yine Türk çocuklarının 8.yy'dan sonra satın alınarak yahut kaçırılarak kölemen olarak yetiştirildiği ve devletin kritik askeri ve yönetsel pozisyonlarında görev aldığı Abbasi devleti dönemindeki ilişkiler de Türklerin İslam'la etkileşiminin bir diğer önemli kısmını oluşturmuştur. Bununla birlikte tarihin gidişatı içerisinde uçsuz bucaksız bozkırlara yayılmak için gerekli donanımları mevcut

bulunmayan Araplar, vaha kentleri ve sınır kalelerinden oluşan Horasan kasabalarına geri çekilmiş ve bu sınır etrafında oluşan Arap-Fars kültür sentezi (Golden, 2017, s. 461), göçebe Türk kültürü ile ticari faaliyetler öncelikli olmak üzere zamana yayılmış bir etkileşim meydan getirmiştir. 10. yüzyıl başlarında Oğuzlara ait şehirlerde Müslümanların yaşadığı, camilerin bulunduğu ve Müslüman misyonerlerin Türk yurtlarındaki din yayma çalışmalarının etkili olduğu bilinmektedir (Sümer, 2016, s. 80). Türklerin İslamlaşmasının zor ve baskı yoluyla gerçekleştirildiğini iddia eden kimi görüşler bulunmasına rağmen Türklerin İslamiyet'i kabul edişinin, uzun yıllar etkin bir biçimde devam eden ticari faaliyetlerin de etkilediği barışçıl ve rızai işleyen bir süreç olduğu anlaşılmaktadır (Sümer, 2016, s. 80). İslam'ın tebliğinden Türklerin ilk kitlesel İslam'a geçişi olarak kabul edilen Karahanlı 10.yy'ına gelene kadar ki yaklaşık üç yüz elli yıl Türklerin din değiştirmemesi ve ne bu tarihte ne de öncesinde Türkleri böyle bir faaliyete zorlayacak güçte bir toplumun bulunmaması baskı ve zorun belirleyici olmadığını göstermektedir. Kanaatimizce göçebe üretim tarzının krize girmesiyle Türklerin yeni bir din arayışına girmeleri bağlantılıdır¹⁹. Keza göçebe toplumların, - özellikle pre-kapitalist dönemde- baş edemediği baskılar karşısında konum değiştirebilme yeteneğinin yüksek olduğu dikkate alındığında zorla bir inanç veya kültür sisteminin dayatılmasının güçlüğü daha iyi anlaşılacaktır. Selçuklu hanedanı çevresinde konumlanan Oğuzların, Oğuz Yabguluğundan ayrılarak İran coğrafyasına yerleşmeleriyle ilgili olarak Bar Hebraeus, Oğuzların dilinden şu ifadeleri kaydetmektedir: “biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabûl etmez ve onların türelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamağa mahkûm bir azlık halinde kalırız” (Abû'l Farac (Bar Hebraeus), 1999, s. 293). Ticari etkileşim ve misyoner faaliyetlerinin yarattığı birikimin yanı sıra göçebe toplumlar arasındaki siyasi mücadeleler de din değiştirme üzerinde etkili olmuştur (Golden, 2017, s. 474). Yine Gazneliler Devleti sınırları içerisindeki otlaklara yerleşmek zorunda kalan Selçuklu hanedanı etrafındaki Oğuzların, bu otlaklarda kalmaları karşılığı Gazneliler'e önerdiği anlaşma metninde, Müslüman olmayan göçebe boylara karşı sınır bölgelerini

¹⁹ Göçebe üretim tarzının hakim olduğu Asya bozkırlarına yayılmış toplumlarda Şamanizm'in baskın karakterini korumasına karşın; göçebeliği terk ederek yerleşik yaşama geçmiş Doğu Türkistan'daki, Hazar devleti topraklarındaki ve Maveraünnehir bölgesindeki Türk toplumlarında yabancı din ve kültür etkileşimlerinin olması (Turan, 2017, s. 18), din-üretim tarzı karşılıklı etkileşimine örnek olarak gösterilebilecektir.

koruyabileceklerini ileri sürmeleri (Beyhakî, 2019, s. 436-437), dini bir görünüm içerisinde sunulan hayatta kalma mücadelesini gözler önüne sermektedir.

Nihayetinde bahsi geçen etkileşimler ve yeni fethedilen İslâm bölgelerinde yaşama ihtiyaçları sonucu 10. Yüzyılda Oğuzlar arasında tırmanarak artan İslam dini, 11. Yüzyılda Selçuklu Devleti'nin etkisiyle beraber Oğuzların çoğunluğuna yayılmaya başlamıştır (Sümer, 1958, s. 145). Gelgelelim Türklerin İslamlaşması Türklerin İran ve Anadolu'ya gelişiyle birden tamamlanmamış, bir süreç olarak yaklaşık altı yüz yıl kadar daha devam etmiştir. Bu süreç içerisinde göçebe üretim ilişkileri ile doğrudan etkileşim içerisinde bulunan Şamanist inanışın birtakım kalıntıları çeşitli yeni görünüm kazanarak hayata tutunmaya devam etmiş, Selçuklu devletlerinin inceleneceği ileriki kısımlarda yeri geldikçe bu etkiler örneklendirilmiştir.

2.2. BÜYÜK OĞUZ GÖÇÜ VE SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞU

Selçukluların egemen güç haline gelmesinden önceki 11.yüzyılda, İslam dünyası çok sayıda özerk hanedana bölünmüş, Bağdat'taki Sünni halife gün geçtikçe güç kaybederken Mısır'daki Fatımi halifesi güç kazanmış ve İslam coğrafyasında Şiilik başta olmak üzere yeni mezhepler türemiş; bunların yanında Çin'le gerçekleştirilen kazançlı ticaret son bulurken likidite sorunları da baş göstermeye başlamıştır (Lewis, 2021, s. 110). Bu dönemde bahsedilen buhranların haricinde sürekli toprak kaybı yaşamakta olduğu da dikkate alındığında, İslam dünyasının çok boyutlu bir sallantıda olduğu anlaşılmaktadır. Orta Asya'da ise 924 yılından itibaren Kıtay devletinin genişlemesi halihazırda kalabalıklaşan Türk boylarının birbirlerini sıkıştırmasına ve yeni yaşam alanları arayışı içerisinde Batı'ya doğru göç eğilimine girmelerine yol açmıştır (Gümüşçü, 2019, s. 54-55). Mevzubahis dönemde Oğuz yabgu devletinden ayrılan Selçuk bey önderliğindeki Kınık boyu; Türk elitleri tarafından yönetilmekte bulunan Gazneli Devleti, Harezm, Mâverâünnehir ve Horasanın bölgesel elitleri, Aşina soyundan geldiği düşünülen prestijli Türk Karahan Hanedanı ve Bağdat halifesi ile sıkı bağlantıları olan İran kökenli Samanoğulları devleti arasındaki karışık güç mücadelelerinin yaşandığı bir coğrafyaya gelmiştir.

Uzun yıllar süren siyasi kargaşalar içerisinde Selçuklu ailesi ve takipçileri olan göçebe Oğuzlar, Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde temelde otlak bulma ve hayatta kalma mücadelesi içerisinde bulunmuşlardır. Bu mücadele sırasında kimi zaman baskınlarla eşlerini, çocuklarını ve mallarını kaybederek yok olma tehlikesine maruz kalan Selçuklular (Beyhakî, 2019, s. 649), 1035 yılına gelindiğine Nesa ve Ferâve kentlerinin obalarını kurmaları ve otlaklarından yararlanabilmeleri için kendilerine verilmesini Gazneliler’den rica etmiş, Gazneliler adına kuzeyden gelen diğer Türk kabilelerine karşı savaşmayı ve liderlerinden birini saraya güvence olarak göndermeyi teklif ederek, bu tekliflerinin reddi durumunda hallerinin harap olacağını yazmıştır (Beyhakî, 2019, s. 436-437). Ne var ki Selçukluların teklifini kabul etmeyerek üzerlerine bir ordu gönderen Gaznelilerin, 1035 yılında Nesa’da beklenmedik bir yenilgiye uğrayarak çok sayıda silah ve kaynağı Selçuklulara bırakmak zorunda kalması ve devamında Nesa ve Ferâve’nin dikhan unvanı ile Selçuklulara bırakılması (Beyhakî, 2019, s. 449,454,457), Selçukluların tarihinde büyük bir dönüm noktası olmuştur. Aynı dönem Oğuzlara ait Aral gölü ve Seyhun nehri gibi alanların, Oğuzların kuzey komşusu göçebe Kıpçaklar tarafından ele geçirilmesi ile Oğuzların güneye göçüne sahne olmuştur (Lewis, 2021, s. 114). Bu sırada bölgede halihazırda mevcut güç karmaşışından yararlanarak gitgide güçlenmiş Selçuklu ailesi, Oğuz kitlelerinin kitlesel göç hareketini belirli bir rota üzerinde yönlendirebilmeyi ve kendi etraflarında toparlamayı başarmıştır (Golden, 2017, s. 485-486). Nesa zaferinden bir yıl geçmeden Gazne sarayında Selçukluların “...ahaliye eziyet ettiklerini ve her ne bulursa aldıklarını ve bunların pek ziyade fesat çıkardıkları...” yönünde raporlar gelmesi (Beyhakî, 2019, s. 463), bunun yanında verilen toprakların nüfusa artık yetmediğinden bahisle Merv, Serahs ve Bâverd’in Selçuklularca talep edilerek, bir önceki mektubun aksine red durumunda Sultanla savaş iması yapılması (Beyhakî, 2019, s. 470) Selçuklular lehine söz konusu güç değişimini ortaya koymaktadır.

Gelgelim 1040 yılında iyi eğitilmiş ve teçhizatlı, çok sayıda fil ve savaş ekipmanı bulunduran Orta Çağ’ın en güçlü ve büyük ordularından biri kabul edilebilecek Gazne ordusuyla, Dandanakan’da hayatta kalma mücadelesi veren Selçuklulara bağlı Oğuzların galibiyeti, egemenlik dengelerini tamamen değiştirmiştir. Dandanakan savaşı sonrası Fars edebiyatının anavatanı olarak kabul edilen, oldukça gelişmiş ticari ve kültürel

merkezlerin bulunduğu zengin Horasan eyaletinde Selçukluların tamamıyla hakim olması, coğrafi olarak İslam dünyasının ortasında alışlagelenden farklı bir siyasal sistemin yerleşmesinin başlangıcı olarak ifade edilebilecektir (Peacock, 2020, s. 18). Öyle ki bu yeni sistem içerisinde Selçuklu devletinin kuruluşu, Orta Asya'dan Anadolu'ya varan geniş coğrafya üzerindeki feodal ilişkilerin tekamülünü yoğunlaştırmıştır (Agacanova, 2019, s. 10). Selçuklular öncesinde de Ortadoğu coğrafyasında asker köle geçmişine sahip yönetici zümrelerden müteşekkil birden çok Türk devletleri kurulmasına rağmen diğerlerinden farklı olarak sürüleri ve aileleri ile bir halk olarak gelen Selçukluların ilerleyişi, demografik olarak çok sayıda Türkün bu coğrafyada kalıcı olarak yerleşmesi gibi büyük neticelere gebe olmuştur (Peacock, 2020, s. 18-19).

2.2.1. Selçuklu-Göçebe Türk geleneği bağlantısı

Selçuklu Devletlerinin kurumlarının ve hukukunun incelenmesine yönelik bu çalışma, incelenmekte olan sistemin anlaşılması adına kendisinden önceki sistemlerin yeni sistem üzerinde etkilerini ve bu yeni düzende eski sistemin uğradığı dönüşümü analiz etme gayesi taşımaktadır. Bununla bağlantılı olarak üretim ilişkileriyle karşılıklı etkileşimde bulunan devlet ve hukuk sistemlerinin, sadece egemen üretim ilişkileriyle değil; egemen üretim ilişkileri ile eklemlenmek suretiyle yeni biçimler kazanmış eski sistem kalıntılarıyla birlikte (Laclau, 1984, s. 112-113) incelenmesine gayret edilmiştir. Bu bağlamda “medeni uygarlıkları” fethederek yönetmeye başlayan “barbar” toplumların, “medeni uygarlıklara” ait devlet kurumlarını ve hukukunu aynen devam ettirmesinden ibaret bir tarih kurgusu oluşturulmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. İşte bu sebeple çalışmamız, üretim tarzlarının eklemlenerek birden çok yapıyı bünyesinde yeniden biçimlendirdiği gerçeğini dikkate almış, İran-İslam devlet ve hukuk sistemine entegre olmuş bir Türk hanedanı olarak değerlendirilme eğilimi bulunan Selçuklu devletinin²⁰, hukukunda ve kurumlarında göçebe üretim ilişkilerinin ve Türk devlet geleneğinin devam eden tesirlerini de incelenmeye çalışmıştır.

²⁰ Bkz. (Kılıçbay, 2010, s. 194,196,197).

Bu bağlamda Selçuklu devlet kurumları ve hukuku Abbasi ve Sâsâni devlet geleneklerini bünyesinde taşıyan Samani Devletinden etkilenmiş, ancak bununla birlikte kendisinden önceki Türk devlet ve hukuk kurumlarının İslam devlet sistemlerine derin tesirlerde bulunmasına sebep olmuş ve bu sistemleri yeniden biçimlendirmiştir (Köprülü F. , 2009, s. 30-31). Selçuklu İmparatorluğu birçok açıdan göçebe devlet geleneğini bünyesinde taşımış bir başka ifadeyle göçebe Türk devletlerinin selefi olmuştur. Örneğin tarihinin büyük çoğunluğunda tam anlamıyla merkezileşmeksizin doğu ve batı şeklinde ayrılarak eski Türk devletlerinin ikili yönetim sistemini devam ettiren devlette²¹, Doğuda Merv, Batıda ise sultanın konumuna göre yer değiştirerek Bağdat, İsfahan, Rey ve Hamedan başkent işlevi görmüştür²² (Peacock, 2020, s. 21).

Kuruluşunda, göçebe Oğuz beyleri ve Selçuklu hanedanı arasında bölüşülen ve Sultanın yüksek hakimiyetinin tüm iktidar sahiplerince kabulü üzerinden örgütlen Selçuklu devletinde, iktidar sahipleri arasında sıklıkla güç mücadeleleri ortaya çıkmıştır (Uzunçarşılı, 2014, s. 25). Yönetime karşı girişilen hareketlerde dahi hanedana “başka bir hanedan çıkararak” meydan okumak yerine, Selçuklu hanedanı içerisinde başka adayların desteklenmesi yoluyla mücadele gerçekleştirilmiştir (Peacock, 2020, s. 139-140). Bu bağlamda kadim Türk devlet geleneklerinden birisi olan kut anlayışına uygun bir egemenlik ideolojisi göçebe Oğuzlar üzerinde etkin olmuştur (Peacock, 2020, s. 139-140).

Süryani Patriği Michael (1166-1199), Tuğrul Bey ve Alp Arslan’a Türkler tarafından Kağan olarak hitap edildiğini dile getirerek (Michael the Great, 2013, s. 174), kadim göçebe hükümdar unvanın Selçuklularda devamlılığını ortaya koymuştur. Aynı zamanda Hatun unvanıyla Tuğrul beyin eşinin ülke yönetimine etkin bir şekilde katıldığı, “saltanatın bütün işlerini idare ettiği” gözlemlenmiştir (Abû'l Farac (Bar Hebraeus), 1999, s. 315). Benzer şekilde Sultan Melikşah’ın ölümünden sonra küçük yaştaki oğlunu Sultan

²¹ Alp Arslan ve Melikşah döneminde merkezi devletin güç kazanmasıyla bağlantılı olarak çifte hükümdar sistemi ortadan kalkmıştır (Findley, 2019, s. 118).

²² Tuğrul ve Çağrı bey tarafından uygulanan bu ikili yönetim dönemi içerisinde ülkenin batı tarafında bulunan Tuğrul bey hakkında geçen eserlerin sayıca çokluğu her ne kadar Tuğrul beyin baskın olduğu yönünde bir çağrışım oluştursa da Çağrı beyin Türk devlet geleneğine göre üstün olan hükümdarın bulunduğu doğu yönünün hakimi olması ve her iki hükümdarında aynı anda benzer hakimiyet sembollerini kullanması beraber düşünüldüğünde aralarında bir üstünlük ilişkisi olmadığı anlaşılmaktadır (Peacock, 2020, s. 54-56).

ilan ettiren Terken Hatun için “zeki bir kadın olduğu için devletin işlerini idare etti” kaydına rastlanmaktadır (Abû'l Farac (Bar Hebraeus), 1999, s. 334). Yine Melikşah'ın kızını isteyen Halife'nin gönderdiği elçi, bu konu üzerine Melikşah'ın eşi olan hatun ile görüşmüş ve teklif bizzat Hatun tarafında kabul edilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987b, s. 115). Sultan Melikşah'ın ölümü sonrası sık sık karşılaşılan hanedan ve beyler arası mücadeleler esnasında da Hatunların sık sık bu savaşların tarafları arasında sayıldıkları ve aktif roller oynadıkları ayrıca belirtilmelidir. Hatta Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un esir alınması sonrası Sultan Muhammed'in veziri Müeyyümlük'ün esir Hatunu öldürmeye kalkışması üzerine yakınları, veziri: “Askerler onun oğlunu seviyorlar. Onlar Zübeyde Hatun'u sevmedikleri için ondan ayrılıyorlar” diyerek uyarmaktadır (İbnü'l-Esîr, 1987b, s. 238). Hatunların siyasetteki aktif rolünün ifadesi olarak kabul edilebilecek anılan durum, kadim Türk devlet geleneklerinin Selçuklu devleti üzerindeki etkilerine bir örnek olarak sunulabilecektir.

Bunların yanı sıra Sultan ve beylerin, Göçebe yemekleri yiyip, Türk kıyafetleri giymeleri gibi göçebe dönemin alışkanlıklarını devam ettirmeleri; asker ve halka yağmalı toylar düzenlemeleri²³, sürek avına çıkıp toylara katılmaları, beyleri içki sunarak onurlandırmaları gibi Göçebe dönemden bilinen yönetim geleneklerini de devam ettirdiği görülmektedir²⁴ (Sümer, 2016, s. 5). Tuğrul bey döneminde özellikle riayet edilen bu şölen kültürüne, Sultan Melikşah'ın Nizamülmülk ile gerçekleştirdiği Semerkant ziyareti sırasında riayet edilmeyişinin Maveraünnehir ve göçebe beyleri tarafından tepki ile karşılandığı Nizamülmülk tarafından kayda düşülmüştür (Nizâmü'l-Mülk, 2020, s. 107).

Fars-İslam coğrafyasında mevcut kültürle bütünleşerek iktidarını devam ettirme stratejisi izlemiş diğer köle-asker kökenli Türk devletlerinden yine farklı olarak göçebe geleneği ile övünen Selçuklular, Türkçe isimleri ve tuğra gibi siyasi sembollerini muhafaza ederek gelecek nesillere aktarmıştır (Peacock, 2020, s. 20). Bar Hebraeus, Tuğrul Bey'in Gazneli

²³ Oğuzların Dede Korkut destanında dikkat çeken temalardan birisi olarak Oğuz beylerinin bir kısmının yağmalı toya davet edilmemesi üzerine hükümdara karşı savaşmaları kurumun önemi konusunda bir gösterge olarak kabul edilebilecektir (Köprülü M. F., 2005, s. 199).

²⁴ Tuğrul Bey ile Halifenin kızının düğünü sırasında dönemin kaynaklarında Tuğrul Bey ve eşrafının diz üstüne çöküp kalkarak yöresel danslar ve Türkçe şarkılar eşliğinde kutlama yaptığına dair kayıtlar Göçebe kültürünün saray düğününde devamlılığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Abû'l Farac (Bar Hebraeus), 1999, s. 315).

devletinin Horasandan çıkarılmasını haber vermek için Halife Kaime yolladığı mektubu şu şekilde aktarmaktadır:

“Ben arap saltanatının başında bulunan zatın vekiliyim (yahut bendesiyim). Hâkim olduğum bütün ülkelerde Halifenin adını ilan ettim. Ahaliyi seleflerim olan Mahmud ve Mes’ud’un valilerinin zulmünden kurtardım. Ben de her hangi suretle seleflerimin madunu değilim. Onlar da Halifenin bir takım ülkeleri idare eden köleleri idiler. Ben ise hür insanların evlâdım ve Hün’lerin kral hanedanına mensubum. Bundan başka seleflerim derecesinde saygı görmekle beraber bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırdeden meziyetlerin onlardan üstün olacağına sanıyorum.” (Abû'l Farac (Bar Hebraeus), 1999, s. 299).

Alıntıda Selçukluların kendilerini Orta Çağın en güçlü devletlerinden biri olan Gazneliler’den üstün gördüklerini, Gulam kökenli hanedanın aksine özgür olduklarını ve Göçebe Türk devlet geleneği ile bağlantılarını vurgulayarak dile getirmeleri dönemin devlet anlayışı için önemli ipuçları taşımaktadır. Tuğrul Bey’in Hun soyundan geldiğini söylemesi ve bunun bir asalet göstergesi olarak ifade edilmesi, Oğuzların kültürel farklılıklarının farkında olduğunu ve kendi kültürlerinin üstünlüklerine dair bir inanç taşıdıklarını göstermektedir.

Selçukluları kendisinden önceki devletlerden ayıran bir diğer önemli husus ise 1055 Yılında Tuğrul beyin Halife tarafından Sultan ilan edilmesidir. Büveyhiler ve Gazneliler’den devralınan bir yönetim geleneği olarak kabul edilemeyecek olan bu unvan, düzenli bir şekilde olmasa da önceden kullanılmıştır (Lewis, 2021, s. 115). Ancak sultan unvanı ilk defa resmi bir şekilde Selçuklularla kullanılmaya başlanmış ve paralara bastırılmıştır (Lewis, 2021, s. 115). Yine Büyük Selçuklular döneminde önceki İslam devletleriyle benzerlikler taşıyan tekniklerle basılmasına rağmen sikkelerin üzerinde ok ve yay figürüne yer verilmesi bu sikkelerin özgünlüğünü ortaya koymaktadır²⁵ (Kucur, 2005, s. 1603). Aynı şekilde Oğuzlara ait egemenlik sembolü olan ok ve yayın, diğer hükümdarlar olan yazışmalarda mektubun en üstünde çizildiği de gözlemlenmektedir (Abû'l Farac (Bar Hebraeus), 1999, s. 298). Bunun dışında Sultanın mührünün de tuğra olarak basıldığı, bu iş için tuğrai denilen görevliler istihdam edildiği bilinmektedir (Abû'l Farac (Bar Hebraeus), 1999, s. 305).

²⁵ Sikke üzerinde ok ve yay sembollerinin ilk defa 1032 yılında Karahanlı Devletinde kullanıldığı ve buradan Selçuklulara geçtiği yönünde bir yaklaşım için bkz. (Peacock, 2020, s. 138).

Nihayetinde -özellikle devletin kuruluş yıllarında- göçebe devlet izleri taşıyan pek çok uygulamanın Selçuklularca miras alındığı ifade edilebilecektir. Göçebe geleneklerinin devam ettirilmesi olgusu kendilerine yabancı bir coğrafyada devlet kurmuş Selçuklu Hanedanı üyelerinin, iktidarlarını temelde göçebe Türkmenlere dayandırmalarıyla bağlantılı olarak değerlendirilebilecektir. Bu bağlamda Selçukluların, içinden gelmekte oldukları yönetsel gelenekleri, şahsi rızalarıyla devam ettirmelerinden ziyade Türkmen kitleler üzerindeki egemenliklerini sürdürebilmeleri için yerine getirmeleri gereken görevlere yönelik törel baskıların belirleyiciliğinde devam ettirdikleri ileri sürülebilecektir. Bu bağlamda yukarıda bahsedilen unvanlar, egemenlik sembolleri, yönetsel örgütlenmede gözlemlenen devamlılıklar ve yağmalı toy gibi yeniden dağıtımaya yönelik uygulamaların, Selçuklu hanedanının halihazırda yerleşik halkların sultanı olmanın yanında göçebe Türkmenlerin de Kağanı olmayı sürdürmesiyle doğrudan ilişkili olarak kabul edilebilecektir. Burada özellikle incelenen yönetsel geleneklerin haricinde, göçebe üretim ilişkilerinin Türk feodalitesinin oluşumundaki etkileri ve feodal ilişkilerin baskın karakteri içerisinde kadim göçebe üretim ilişkilerin geçirdiği dönüşüm, aşağıda iktâ ve mirî rejim bağlamında bütüncül bir şekilde incelenecektir.

2.3. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNDE TOPRAK HUKUKU VE MİRÎ REJİM

Selçuklu devletinin egemen olduğu coğrafyanın önemli bir kısmında devletin Türkler eliyle kurulmasından önce İslâm hukuku esasları uyarınca düzenlenmiş toprak hukuku kaideleri hakim olmuştur. Bu coğrafyada egemen olmadan önce toprak üzerinde özel mülkiyet kurumuna sahip olmayan Oğuzlar, Kağan'ın yönetimindeki otlak topraklarını boylar altında örgütlenerek töreye göre kolektif olarak bölüşmüştür (Turan, 2006, s. 329-330). Göçebe Oğuzlarca yeni fethedilen bölgelerde İslâm toprak hukukunca kuvvetle korunan toprak üzerindeki feodal içerikli mülkiyet ilişkilerini tanımak zorunda kalan ve halihazırda köylülerin toprakların tasarruf hakkına sahip olarak gerçekleştirdiği tarımsal üretimden yararlanmak isteyen Selçuklular, devletin toprak üzerinde örgütlenmesinin mahiyetini bu yeni şartlara göre uyarlamak zorunda kalmıştır. Böylece hukuken, doğrudan devlete, Müslümanlara ya da Müslüman olmayanların mülkiyetine tabi olan topraklarda sahibi fark etmeksizin, devletin üstün bir yönetim hakkı olarak ortaya çıkan

mirî toprak sistemi ile tüm toprakların “yüksek kontrolü” sultan tarafından temsil edilen yönetici sınıfa ait kabul edilmiş, bu topraklar sultan tarafından iktâlar biçiminde Türk aristokrasisine ve devlete katılan diğer feodal yönetici unsurlara, dolayısıyla askeri sınıfa ve din adamlarının oluşturduğu gruba bölüştürülmüştür (Turan, 2006, s. 329). Bahsi geçen sınıf içi paylaşımın mantığı gereği üzerinde iktâ oluşturulan topraklar sadece devlete ait olan topraklardan ibaret olmamış, özel mülkler ve vakıf arazileri üzerinde de iktâ tahsisleri vuku bulmuştur (Lambton, 1988, s. 111). Dolayısıyla hukuksal olarak nitelendiriliş şekli önem taşımaksızın döneminin temel üretim aracı olan topraklar üzerinde halihazırda sınırlı tasarruf hakkına sahip yerleşik köylülerden toplanacak feodal rant, fatih askeri sınıf ve bağdaşıkları tarafından kolektif bir örgütlenme ile temellük edilmiştir. Kendisinden önceki İslâm devletlerinde bu yönüyle de ayrılan Büyük Selçuklu Devletinde önceki devletlerin aksine toprak temlikleri için Halife'nin onayı alınmamış, meşruiyet doğrudan Sultan tarafından verilen menşurlar eliyle sağlanabilmiştir (Turan, 2019a, s. 267). Netice olarak kolektif askeri sınıfın temsilcisi olan sultanın şahsında bu örgütlenme meşruiyet kazanmış ve hukuk haline gelmiştir. Burada bahsedilen ve doğası itibariyle yüksek ölçüde karmaşık çeşitli hukuki ilişkileri içinde barındıran, çok katmanlı kolektif örgütlenmenin “despotik Asya tipi örgütlenme” ve “memurlar eliyle vergi toplama” esasına dayalı ATÜT tezleriyle kavranması mümkün değildir. Göçer aristokrasisinden, önceki dönemden kalma soylulara göçer Türkmen gruplarının başlarından din adamlarına kadar çok çeşitli unsurlar tarafından oluşturulmuş askeri sınıfın, toprak ve köylü üzerinde örgütlenişinin temsilcisi durumundaki Sultan tarafından bu bölüşümün meşruiyeti sağlanmıştır. En başından devletin yıkılışına kadar Sultan bu askeri sınıfın bir parçası olarak askeri sınıfın kolektif çıkarlarının yeniden üretilmesi işlevini devam ettirmiş, aşağıda incelenecek olan feodal ilişkilerin temel örgütlenmesi bu bağlamda merkezi bir görünüm altında ortaya çıkmıştır. Yine Selçuklu öncesi İran feodalitesinde kralın, köylüler üzerinde mutlak ve tanrısal güç sahibi olarak kurgulandığı dikkate alındığında, toprak üzerinde kolektif hakimiyet esnasından gelen Türkmen askeri sınıfın, Selçuklu devletinin kuruluşuyla gerçekleşen toprakların yeniden bölüşümü esnasında bu yabancı halk üzerine hakim sınıf olarak yerleşirken merkezi bir dolayım katmanlı ilişkiler oluşturmasının tarihsel kökenleri anlam kazanabilecektir.

Böylece tarımla yaşamını idame ettiren Köylüler topraklarının tasarrufuna sahip olabilmiş ve alt soyuna aktarabilmiş (Turan, 2006, s. 334), göçebe askeri soylu sınıf ise bunların artı ürünlerini temellük edecek biçimde aynı topraklar üzerine hukuksal ve siyasal olarak yerleşebilmiştir. Özellikle boy beylerine iktâ olarak bölüştürülen otlak alanları askeri soylu sınıf ile göçebe yaşamı sürdüren kara budun arasındaki, özünde iç sömürü ve vergilendirme bulunmayan göçebe üretim ilişkilerinin dönüşümüne yol açarak göçebe yaşamı devam ettiren kesim içinde de içsel sömürüyü ve sınıf oluşumunun gelişmesine katkıda bulunmuştur. Buna paralel olarak 12. yüzyılda günümüz Lübnan'ında yaşamış olan Tyre'li William, Selçuklulara tabi Oğuzların toprak mülkiyeti hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yazara göre, Göçebe Oğuzlar sürüleri için uygun bir otlak buldukları zaman sorun yaşamaksızın bir süre burada yaşamak için içlerinden bilge birisini o toprağın lorduna göndererek o otlaklarda yaşama iznine karşılık olarak ödeyecekleri haraç miktarı üzerinde anlaşma yapmış ve bu anlaşma hükümleri uyarınca bölgeyi kullanmıştır (William Archbishop of Tyre, 1943, s. 72).

Sayılanların dışında devletin bürokratik görevlerini yürüten genellikle yerleşik halka mensup kişilerin de feodal sınıfın bir parçası olarak yönetici elitin arasına katıldığı gözlemlenmiştir. Divan azası ve vezirler çok sayıda toprağa ve yüksek gelirlere sahip olmuş, kimi durumlarda özellikle vakıf kurumundan yararlanarak alt soylarına bu toprakları aktarabilmiş (Lambton, 1988, s. 136), birçok vakada aile üyelerinin benzer görevlere atanmalarına vesile olabilmıştır²⁶. Yine ulema kesimi de Selçuklu devletinde toprak sahibi olarak konumlanmış, ailelerinin ve kendilerinin geçimlerini tahsis edilen toprakların gelirleriyle sürdürmüştür (Lambton, 1988, s. 136-137).

Kimi durumlarda askeri soylu sınıfın üst düzey üyelerine verilen iktâlar malikane kaydını taşımış -bazı durumlarda bir vilayet boyutuna ulaşan- bu toprakların devir işlemi ile devlet mirî rejim içerisinde sahip olduğu yüksek denetim hakkından bu beyler aleyhine vazgeçmiştir (Turan, 2006, s. 335). Söz konusu topraklar, sahibinin alt soyuna miras

²⁶ Nizamülmülk'ün on iki oğlunun da devlet görevlerinde ve vilayet yöneticiliklerinde bulunduğu yönünde kayıtlar mevcut olup (er-Râvendî, 2020, s. 129), Nizamülmülk'ün ölümü sonrası Sultan Berkıyaruk ve Sultan Muhammed arasında yaşanan taht mücadelelerinde yine bu meşhur vezirin oğullarının kimi zaman vezirlik görevleri de dahil olmak üzere önemli güç odakları olarak varlıklarını devam ettikleri görülmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987a).

kalmış ve bu topraklar üzerinde vakıf kurulabilmiş, bununla beraber köylüler benzer tasarruf haklarına sahip olmaya devam ederek, örfi ve şer'i vergilerini toprakların - malikane kaydıyla hakim olan- yeni sahibine vermiştir (Turan, 2006, s. 335). Bu tarz iktâ devirleri hizmet karşılığı olabildiği gibi kimi zaman da Sultanların para karşılığında yaptığı düzenlemelerle gerçekleştirilmiştir (Turan, 2006, s. 335-336). Anadolu Selçuklu devletinde gözlemlenen söz konusu uygulama aynı toprak üzerinde hem devlete hem de mülk sahibine ait olmak üzere iki hissenin aynı anda bulunduğu bir hukuki statü olarak Osmanlılarda malikane-divanı adlandırmasıyla devam etmiştir (Öz, 2006, s. 347-348). Bu uygulamada toprak gelirleri askeri sınıf tarafından tespit edilen oranlar dahilinde paylaşılmıştır (Öz, 2006, s. 347-348). Kılıç hakkı ile edinilmiş topraklarda “fatih beyler” tarafından mülk olarak tasarruf edilmekteyken, Sultan’ın egemenliğinin bu topraklarda - zorla veya rızayla- hakim hale gelmesinden sonra oluşan çıkar çatışmasının bu uygulamayı ortaya çıkardığı ifade edilebilecektir (Koç, 2006b, s. 353). Bu bağlamda, hukuk haline gelen aynı toprak üzerindeki söz konusu kademeli bölüşüm, askeri sınıf içindeki mücadelenin uzlaşılı yoluyla dengede sonuçlanmasından kaynaklanmaktadır (Koç, 2006b, s. 353). Başka bir ifadeyle Sultanın, diğer askeri sınıf üyeleri üzerindeki egemenliğinin ve denetiminin artması, toprakların hukuki statüsünü merkez lehine değiştirmiştir. Ancak askeri sınıfın fetih hakları kısmen de olsa korunabilmiştir.

Tüm bunlara rağmen toprak sahipliği ve köylülerin toprak üzerindeki tasarruf hakları, devlet veya iktâ sahipleri eliyle sürekli bir baskı altında bulunmuş, dönemsel olarak askeri sınıf tarafından bu topraklara el atılması veya toprakların sahiplerinin değişmesi vakalarıyla sık sık karşılaşılabilmiştir (Lambton, 1988, s. 138). Özellikle devletin merkezi otoritesini kaybetmesini müteakip askeri sınıfın başına buyruk bir hal aldığı dönemlerde, toprakları üzerinde fiili olarak egemen olan askeri sınıfa menşurlar, divan ve şer'i kararlarla Sultan tarafından bu toprakların doğrudan mülkiyetinin verildiği gözlemlenmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 592). Başka bir ifadeyle Moğol istilasından önceki bozulmaya yüz tutmuş iktâ sisteminin bu dönemde tamamen yıkılmasıyla beraber mirî toprak rejimi büyük hasar almış, toprakların büyük kısmı üzerinde askeri sınıf feodal koşullarda özel mülkiyete benzer haklar edinmiştir (Turan, 2006, s. 332). Bu hakların - her iki durumda da mirasçılara devir imkanının bulunması bağlamında- döneminin Avrupa feodalitelerindeki fief benzediği söylenebilecektir. Sonuç olarak askeri

sınıfın temsilcisi olan Sultan üzerinden kolektif örgütlenişi, hiçbir zaman sabit bir görünüm arz etmemiş, aşağıda örneklerle inceleneceği üzere Büyük Selçuklu devletinde konjonktürel olarak askeri sınıfın Sultanla ilişkisi zayıflayabilmiştir.

2.4. İKTÂ SİSTEMİ

İktâ terimi tarih içerisinde birden çok farklı ilişkinin ifadesi olarak kullanılmıştır. Okumakta olduğunuz çalışmada ilk önce etimolojik kökenleri incelenecek olan terimin ifade ettiği ilişkilerin Büyük Selçuklu devletinde geçirdiği esaslı dönüşüm ele alınacaktır. Terimin ifadesi olarak kullanıldığı Selçuklularda gelişen ilişkiler, bu bölümün odağında bulunmaktadır. Devamında Selçuklu devletinin kuruluşu sonrası ortaya çıkan yeni ilişkilerin tarihsel nedenleri ve iktâ kurumunun bu gereklilere nasıl bir çözüm getirdiği incelenecektir. Bu bağlamda Türk feodalitesinin düğüm noktası olarak ifade edilebilecek iktâ sisteminin özellikleri ele alınacaktır.

2.4.1. İktâ'nın Etimolojik Kökeni

İktâ sisteminin yapısal kökenine ilişkin öğretilerde farklı görüşler bulunmaktadır. İktâ terimi üzerinden ifadesini bulan sosyal ilişkiler zaman içinde birçok türe ayrılmıştır. Bu nedenle de iktâ ilişkisi zamana ve mekana bağlı olarak birbirinden ayrılmış çeşitli pratiklerin ifadesine dönüşmüştür.

TDV İslam Ansiklopedisinde iktâ: “kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme ve faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesi.” olarak tanımlanmakta ve “iktâu'l-istiğlal, iktâu't-temlik ve iktâu'l-irfâk” gibi türleri haiz olduğu belirtilmektedir (Demirci, 2000, s. 43). Bu ilk etimolojik anlamı içerisinde olmak kaydıyla, tarihte ilk izlerine Güney Arabistan'da rastlanan ancak Hz. Muhammed döneminde yaygın bir şekilde gözlemlenen terim Arapça kesmek/ayırmak anlamında kullanılan “kat” kökünden türemiştir (Demirci, 2000, s. 43). Devam eden Dört Halifeler, Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde hanedana yakın kişi ve ailelere zenginlik dağıtımına yönelik bir uygulama haline gelen ama her halükarda boş arazi ve yeni fethedilen bölgelerin yeniden iskânına yönelmiş bir toprak temlik kurumu olarak iktâ terimi ile

karşılaşılmaktadır (Demirci, 2000, s. 44). Bahsi geçen dönemlerde kullanılan, iktâ teriminin ilk yansıması ve en yaygın gözlemlenen biçimi olma özelliği gösteren iktâu't-temlik kurumunda, taşınmazın tasarruf hakkıyla birlikte mülkiyet haklarının da teslimi gerçekleştirilmiştir (Göksu, 2017, s. 134). Abbasiler döneminde ortaya çıkan iktâu'l-istiğlal kurumunda, devlet topraklarının azalması ve profesyonel ordunun bakım masraflarının artması sonucu, üst düzey devlet görevlileri ve askerlere belirli bölgelerin ödemekle yükümlü olduğu vergiyi toplama yetkisinin temlikli sağlanmış (Cahen C. , 1955-1956, s. 350); iktâu'l-irfâk biçiminde ise Pazar yeri kullanma, tezgah açma, hayvan bağlama, su kaynaklarından yararlanma gibi kamusal alanlardan öncelikli faydalanmaya yönelik hak temlikleri gerçekleştirilmiştir²⁷ (Gözübenli, 2000, s. 51).

Etimolojik kökeni verilmeye çalışılan klasik iktâ uygulamalarının, taşınmaz mülkiyetinin devri, belirli bir bölgeden vergi toplama hakkının devri ve belirli bir kamusal haktan öncelikli faydalanma gibi döneminin temel zenginlik biçimlerinin devlet dolayımıyla yönetici elit arasında paylaşılmasına yönelik ilişkiler olduğu ifade edilebilecektir. Selçukluların iktâ kurumunu mevcut üretim ilişkileri doğrultusunda dönemin ihtiyaçlarına uyarlayarak kazandırdığı yeni biçim burada incelenen klasik iktâ sisteminden yapısal farklılıklar taşımaktadır.

2.4.2. Selçuklularda İktâ Sistemi

Askeri iktâ sistemi (askerlere iktâ verilmesi), Selçuklulardan önce nadiren de olsa gözlemlenen bir uygulama olmakla beraber Selçuklular devrinde kurumun geçirdiği değişim ve gelişim özel bir yer tutmaktadır (Göksu, 2017, s. 135-137). Selçuklularda iktânın ilk defa Nizamülmülk tarafından düzenlendiği yaygın olarak kabul görmektedir²⁸ (Köprülü F. , 2009, s. 79). Yetkililerce toplanarak merkeze aktarılan vergilerden ödenen

²⁷ Selçuklulara gelene kadar uygulanan bu söz konusu iktâ türleri üzerine döneminin İslam hukukçuları iktâyâ konu taşınmazın özellikleri, iktâ verme yetkisi, iktâların süresi ve devrettiği haklar üzerine geniş bir fıkıh literatürü oluşturmuştur (Göksu, 2017, s. 133). Ancak tezimizin kapsamı ve terimin ifadesi olduğu ilişkilerin yapısal farkı gereği bu literatür inceleme konusu yapılmayacaktır.

²⁸ İbnü'l Cevzî'nin 1073 yılına ait Halifeye ait birtakım arazilerin bazı Türkmenlere iktâ olarak verilmesine yönelik Nizamülmülk tarafından Halifelik divanına gönderilen fermana ilişkin kaydı (İbnü'l Cevzî, 2014, s. 115), iktânın uygulandığına dair tespit edilebilmiş en eski kayıt olarak ifade edilebilecektir (Turan, 2019, s. 264).

maaşla asker beslenildiği ve Nizamülmülk'ün Siyasetname'de “kadim padişahların düzeni” olarak ifade ettiği Selçuklu öncesi dönemde, kimseye iktâ verilmediğinin yazar tarafından dile getirilmesi (Nizâmü'l-Mülk, 2020, s. 85) söz konusu yaklaşımı destekler niteliktedir. Yine benzer şekilde İsfahânî, önceki dönemlerde askerlere, toplanan gelirlerin harcandığını, kimsenin iktâsı olmadığını ve ilk defa Nizamülmülk'ün “araziyi iktâ olarak askere taksim ettiğini” ifade etmektedir (al-İsfahânî, 2016, s. 57). Göksu, askeri iktâ kurumunun Nizamülmülk'ten önceki Selçuklu döneminde dahi gözlemlenebildiğini ancak Nizamülmülk'ün bunu mevcut ilişkilere karşılık sağlayacak biçimde yeniden düzenleyerek yaygın bir uygulamaya kavuşturduğunu ifade ederken (Göksu, 2017, s. 137), kurumun etimolojik kökeni bağlamında İslam devlet geleneği ile ilişkisini ön plana çıkarmaktadır. Kanaatimizce iktâ kurumunun Selçuklu devlet sistemi içerisinde aldığı özgün biçim ve düzenlemekte olduğu yeni ilişkiler, terimin Selçuklu öncesi biçimleriyle taşıdığı etimolojik benzerlikten daha çok vurgulanmaya muhtaç durumdadır. Terimin ifadesi olarak kullandığı ilişkilerdeki yapısal değişimden dolayı Nizamülmülk'ün de eski sistemi iktâ olarak adlandırmaya layık görmeyerek, döneminin yeni ve özgün ilişkisini iktâ olarak adlandırması (Turan, 2019a, s. 263) söz konusu vurgunun yerindeliğini bir kez daha ortaya koyabilecektir.

Selçuklular döneminde İktânın, sıradan askerlere verilen askeri iktâlar haricinde kimi zaman eyalet boyutlarına ulaşan geniş topraklar üzerinde de kurulduğu ifade edilebilecektir. Devletin içinde bulunduğu konjonktüre göre içeriği değişen ancak genel olarak geniş yetkilerin devrine dayanan söz konusu iktâ temlikleri, bu iktâların sahibi olan elitlerin yönetsel haklarını ve hizmet karşılığı sahip oldukları ayrıcalıkları karşılar bir anlam içerisinde de kullanılmıştır. Lambton tarafından, “idari iktâ” olarak isimlendirilen bu iktâ temlikleri (Lambton, 1988, s. 101), askeri sınıfın toprak üzerinde kolektif örgütlenişinin doğrudan bir parçası olarak değerlendirilerek ayrı bir isimlendirme kullanılmaksızın iktâ olarak adlandırılacaktır.

Selçuklulardan önce gözlemlenen biçimi içerisinde askeri iktâ olarak adlandırılan ilişki, ekonomik sebeplerle askerlerine ödeme yapamayan devletlerin bir nevi vergi toplama haklarının bir kısmını asker maaşlarına karşılık olarak asker kökenli elitlere devri olarak ifade edilebilecektir (Turan, 2019a, s. 261). Bu bağlamda da Selçuklu dönemindeki iktâ

kurumunun içeriğiyle söz konusu askeri iktâ kurumunun ifadesi olduğu ilişkiler uyuşturulamayacaktır (Turan, 2019a, s. 261). Selçuklulardan önceki İslam devletlerinde uygulanmakta olan bu iktâ biçimlerinde, askeri sınıfın salt vergi toplayıcı konumu, tarımsal verimliliğin arttırılması yönünde bir itki oluşturmanın aksine gelirlerin artırılması amacıyla üretici sınıfın yoğun sömürsüne yol açmakta, biryandan da devlet gelirlerini azaltması gibi olumsuz neticelere sebebiyet vermektedir (Köprülü F. , 2009, s. 78-79). Örneğin Büveyhiler dönemi İran feodalitesinde (945-1055), yukarıda aktarılan kapsamda belirli bölgelerin vergi gelirleri iktâu'l-istiğlal adı altında askeri sınıfa temlik edilmiştir. Bu dönemde her ne kadar temlik edilen arazilerin gelir sahiplerinin teoride sadece vergi gelirlerini toplamak harici köylüler üzerinde hakları olmasa da zamanla askeri sınıfın köylüler üzerinde baskıyı ve sömürüyü arttırarak güç kazandığı, ellerinde çok sayıda toprak biriktirdiği bir fiili durum meydana gelmiştir (Lambton, 1988, s. 100). Toprakları üzerindeki haklarını korumak isteyen köylüler bu askeri sınıfın himayesine girmiş, devam eden süreçte toprakları üzerindeki tasarruf haklarını korumakla beraber bir takım angarya yükümlülükleri üstlenmek zorunda kalmıştır (Lambton, 1988, s. 101).

Yukarıda görüldüğü üzere kullanılageldiği süreçte çeşitli isimlerde ve biçimlerde gözlemlense de iktâ kurumu Selçuklular döneminde baskın askeri bir hüviyet kazanarak yaygınlaşmış, genellikle iktâ ifadesi bu dönemde kazandığı anlamı içerisinde kullanılmaya başlanmıştır (Turan, 2019a, s. 258). Buna paralel olarak çalışmamızın devamında Selçuklulara ait incelemelerimizde iktâ terimi bu kazandığı anlamda kullanılacaktır. Sonuç olarak terminolojik benzerliklerinin ötesinde özgün özellikleri ile ortaya çıkan ve tezimizin inceleme konusunu oluşturan iktâ kurumunun Nizamülmülk tarafından Melikşah döneminde uygulamaya sokulduğu yaygın bir şekilde kabul edilmektedir (Turan, 2019a, s. 263). Nizamülmülk'ün yerleşik halklar ve göçebe Oğuzlar arasındaki gerginlikleri çözmek adına, Türk devlet geleneği ve göçebe üretim ilişkilerinin etkilerini de dikkate alarak ortaya çıkardığı iktâ kurumu, mevcut ve acil zaruretlerin baskısıyla şekillenmiş dönemin ihtiyaçlarına cevap sunmuş bir devlet örgütlenmesi ve toprak hukuku meydana getirmiştir (Turan, 2019a, s. 264). Keza askeri soylu sınıfın ellerinde bulundurduğu iktâ askerlerinin haricinde doğrudan Melikşah'a bağlı kırk beş bin iktâ askerinin bulunması (er-Râvendî, 2020, s. 128), uygulamanın kısa sürede ulaştığı boyutları gözler önüne sermektedir. Nihayetinde İran'da Selçuklulardan önce uygulana

gelen kamu gelirlerinin kiralanması biçiminde işleyen iltizam benzeri sistemin aksine Selçuklu iktâ sisteminde askeri sınıf doğrudan topraklar üzerinde konumlanmış, iktâ gelir kaynağının üzerinde doğrudan hak sahipliği olarak yeniden biçimlenmiştir (Lewis, 2021, s. 118).

2.4.3. İktâ ve Özellikleri

Selçuklulardan önceki biçimde iktâ arazilerini yönetmekle görevli merkez temsilcilerinin, Samani ve Gazneli devletlerinde mühim bir konumda bulunmalarına karşın, toprakların iktâ sahiplerince işletilmeleri sebebiyle Selçuklularda önemlerini yitirdikleri gözlemlenmiştir (Köprülü M. F., 2005, s. 200). Bunun yerine topraklarıyla doğrudan alakadar bulunan iktâ sahipleri kendisine verilen bölge içerisinde gelirlerini arttırmak amacıyla doğal olarak tarımsal üretim verimliliğini arttırmaya yönelmiş, söz konusu değişimin devlete ekonomik getirileri olmuştur (Köprülü F. , 2009, s. 79). Yine iktâ sistemi, tarımsal verimliliğin artırılmasıyla beraber halihazırda mevcut göçebe ihtiyaçlarına uygun biçimde geniş sürüler için de otlak ihtiyacını gidermede önemli bir işleve sahip olmuştur (Erdem, 2006, s. 364). Özellikle göçebe unsurların devlet içinde temsilinin yüksek olduğu ilk dönemlerde, boy beyleri ve hanedan üyelerine özellikle otlak alanlarının ve kamp bölgelerinin iktâ olarak verildiği görülmektedir (Lambton, 1988, s. 103-104). Büyük Selçuklu devleti sınırları içerisinde göçebe yaşamını sürdürerek Selçuklu devletinin temel asker unsurunu oluşturan Türkmenlerin, topraklandırılarak askeri hizmetleri yerine getirmesinin garantiye alınmasının sağlanmaya çalışıldığı bu sistem neticesinde yerleşik halk ile göçebeler arasında ortaya çıkan çatışmaların da önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Bu temel ihtiyaçların karşılanmasının yanı sıra bölgesel güvenliğin sağlanması, tarımsal üretimin artırılması ve ordunun kendiliğinden finanse edilmesi gibi tüm bu avantajlarının yanında iktâ sistemi, askeri sınıfa ve toprağa bağlı tâbi köylülüğü yaygınlaştırmıştır (Lambton, 1988, s. 106).

Doğrudan askerlik hizmeti gören Türkmenler haricinde, iktâ dolayısıyla askeri sınıfın soylu ve güçlü üyelerine büyük bölge temlikleri de gerçekleştirilmiştir. Devletin kurucu unsuru olan göçebe boyların Kağan'ı olma işlevini devam ettiren Sultan, yukarıda incelendiği üzere boy beyleri ve hanedan üyeleri başta gelmek üzere askeri soylu sınıfa

geniş yetkiler dahilinde büyük bölgeleri iktâ olarak devretmiştir. Bu bölgelerin Melik ünvanlı sahipleri, Sultan'ın bulunduğu yerde günde beş vakit nevbet çalınmasının benzeri bir şekilde günde üç vakit nevbet çalınabilmiş, egemenlik alametleri kullanabilmiş, iç yönetim ve dış ilişkilerde bağımsız bir şekilde hüküm sürmüştür (Köymen, 2019, s. 102-103). İşte bu beyler de kendi yetki alanlarındaki toprakları kademeli olarak ufak parçalara bölerek takipçilerine iktâ olarak temlik etmiştir (Lambton, 1988, s. 104). Bununla beraber tüm bu iktâ sahipleri askeri yükümlülükler kuşanmış olarak bu haklara sahip olabilmiş, askeri yükümlülüklerin yerine getirilmemesi durumunda iktâlar üst dağıtıcılar tarafından mukta'ların elinden alınabilmiştir. Ancak söz konusu iktâları geri alabilme iktidarı, Sultan'ın diğer feodal beyleri kontrol altında tutabilme erki ve kendisine bağlı bulundurduğu askeri güç ile doğrudan bağlantılı olmuştur. Bazı uygulamalarda iktâ sahibine verilecek toprakların tamamının tek bir yerden verilmeyerek ülkenin farklı coğrafyalarına dağıtıldığı gözlemlenmektedir (er-Râvendî, 2020, s. 128). Bunun adem-i merkezileşmeyi önlemeye yönelik bir uygulama olduğu öğretilde ifade edilmektedir. Ancak Ravendî'nin belirttiğine göre askerinin, iktâsına uzak coğrafyalarda seferde olduğu sırada bulunduğu bölgeye karşı yabancılaştırmasının önlenmesi böylece ihtiyaçlarını karşılayacak kaynakları kendi iktâsından bulup, savaş hattına yakın bölgedeki halka ekstra mağduriyet oluşturmaması bu uygulamanın bir diğer maksadını oluşturmuştur (er-Râvendî, 2020, s. 128). Küçük toprakların kontrolüne sahip olan askerlik işiyle meşgul iktâ sahiplerine de zaman zaman uygulanan farklı coğrafyalardan toprak teslimi, özellikle sürekli olarak merkezde bulunması gereken askerlere yönelik olarak uygulanmıştır (Köprülü F. , 2009, s. 83).

2.4.4. Sıradan Askerlere Ait İktâlar ve Serfler

Öğretilde sıradan askerlere ait iktâların bir nevi memuriyet olarak değerlendirilerek bunların merkezin daimi denetiminde olduğu, vergi toplama görevi ile askeri yükümlükler haricinde askeri sınıfın köylü üzerindeki konumunun zayıf bulunduğu ve görev yerlerinin sık sık merkezce değiştiği yönünde yaygın bir okuma bulunduğu dikkat çekmektedir²⁹. Bu bağlamda Kurpalidis'e göre, iktâ veraseti sadece belirli sosyo-

²⁹ Bkz. (Göksu, 2017, s. 141-142), (Turan, 2019, s. 265).

ekonomik şartlar ve güçlü büyük iktâ sahipleri açısından geçerli olmuş, küçük çaplı yaygın olan iktâ biçimlerinde ise iktâ sahibi görev süresince toprağı elinde tutup ırsileşme eğilimlerini nadiren gösterebilmiştir (Kurpalidis, 2020, s. 155). Ancak Büyük Selçuklu devletinin selefi olarak ortaya çıkan Musul Zengileri ve Harzemşahlar'da sıradan askerlere ait iktâların, güçlü beylere ait büyük çaplı iktâlar gibi mirasa konu olma yönünde bir eğilime sahip olması (Lambton, 1988, s. 109) ve Büyük Selçuklu devletinin merkezi niteliğinin derinden sarsıldığı Melikşah sonrası dönemde her çapta karşılaşılan askeri sınıf arası mücadele dikkate alındığında, öğretide iktânın genel özellikleri olarak sunulan merkezin etkin kontrolünü gerektiren bir çok uygulamanın kısıtlı bir dönemde gerçekleşebilmiş olacağını göstermektedir. Gerçekten de askeri hizmetlerinin karşılığı olarak doğrudan askerlere verilen iktâlar hukuki maiyetleri gereği askeri yükümlülüğün yerine getirilmemesi durumunda mirasa konu olamamakla birlikte hizmet yükümlülüğünün devam etmesinin mümkün olduğu durumlarda mirasa konu olarak alt nesillere aktarılmış (Köprülü F. , 2009, s. 83), ölen askerin oğlu savaşamayacak yaşta ise tecrübeli bir sipahi bu çocuk hazır olana kadar araziye vekalet ederek çocuğı yetiştirmiştir (Uzunçarşılı, 2014, s. 52). Hatta ölen iktâ askerinin oğlu olmadığı durumlarda müteveffaya ait iktâlar kardeşlerine veya kölelerine devredilmiştir (Turan, 2019a, s. 266). Uzunçarşılı'nın Mısırlı tarihçi Muhammed el-Makrizî'den aktardığına göre, Sultana bağlı meliklerden birisinin askeri "İktalar bizim mülkümüzdür, evlâtlarımız bizden sonra varis olurlar. Onun için biz de emin olarak muharebe ederiz" demek suretiyle bu durumu nihai olarak tasdik etmiştir (Makrizî'den aktaran Uzunçarşılı, 2014, s. 52). Nizamülmülk eliyle hukuk haline getirilmiş bu sistem içerisinde göçebe Oğuzların bir kısmı, küçük parçalara bölünmüş topraklara askeri yükümlülüklerle yerleştirilmiş, başka bir ifadeyle göçebe Oğuzların asker olarak devlete hizmeti garanti altına alınmaya çalışmıştır (Uzunçarşılı, 2014, s. 19). Kendilerine iktâ verilen arazileri savaş haricindeki zamanlarda yöneten, bölgenin güvenliğini sağlayan ve diğer vakitlerinde ise askeri talimle uğraşan iktâ sahibi bu askerler (Turan, 2019a, s. 265), köylülerin ürettiği fazlayı temellük ederek sınıfsal konumlarını sürdürmüştür. Ancak Oğuzların önemli bir kısmı içinde buldukları aşiret düzenini, sürülerini, kısaca yaşam biçimlerini değiştirecek taleplere sıcak bakmamıştır. Bu kesimler önce Suriye'nin kuzeyi ve İran'ın kuzey batısındaki topraklarda yoğunlaşmış 1071'den sonra Anadolu'nun Türkleştirilmesinde rol almıştır.

İktâlar sadece sultan tarafından temlik edilmemiş, büyük iktâ sahipleri de kendilerine tahsis edilen alanları çok sayıda askere bölüştürerek ve bu askerleri doğrudan kendilerine tabi ve bağlı olacak şekilde örgütleyerek iktâ uygulamasını yaygınlaştırmıştır (Turan, 2019b, s. 309). Güçlü beylere verilen geniş iktâların temlikine dair menşurlarda bu beylere iktâ edilen topraklar üzerinde beylerin kendi adamlarına toprakları bölüştürebileceklerine dair Sultan tarafından yetki verildiğine dair kayıtlar da bulunmaktadır (Turan, 2019a, s. 267). İşte bahsi geçen bu alt düzey bağlılık ilişkilerine tabi durumda bulunan taşradaki küçük iktâ sahibi askeri sınıf üyelerinin dahi bağlı oldukları beylerden ayrı hareket ederek iktidar mücadelelerine taraf olabildiği gözlemlenebilmektedir³⁰.

Nizamülmülk (2020), Siyasetnâmesinde bu askerlerin halkla ilişkisinin nasıl düzenlendiğini merkezi yönetimin arzularını ifade eder bir biçimde³¹ şöyle ifade etmektedir:

“Ellerinde ikta bulunan ikta sahipleri (mukta’an), reâyâya karşı nasıl davranacaklarını, kendilerine tefviz etmiş oldukları vergi (mal) havalesini nasıl alacaklarını bilmelidirler. (Bu davranış ve alış) iyi yolda (iyilikle) olursa, (kabule) şayandır. Reâyânın şahsını, malını, oğlunu, emlak ve eşyasını emniyet altında tutacak (kadar) vergi (mal) almaları kötü olursa, ikta sahiplerine bunun için müsaade yoktur. Reâyâ padişahın dergâhına gitmek ve kendi halini açıklamak isterse, onları bundan alıkoymasınlar. Her ikta sahibi bundan başka yaparsa, kendisinin iktasını elinden alsınlar. Onu azarlasınlar ki, başkaları ibret alsınlar. Onların hakikaten bilmeleri lazım ki, mülk ve raiyyet hep sultanındır. İktâ

³⁰ Örneğin, Melikşah’ın kardeşi Arslan Argun, Horasan’da kendisine ait iktâyı fetihlerle genişleterek Melikşah’ın ölümü sonrası yaşanan taht mücadelesi sırasında Nişabur harici bütün Horasan’ı ele geçirmiş, Sultan Berkyaruk ise iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Sencer’in başında bulunduğu bir orduyla Horasan’ı yeniden kontrol altına alma girişiminde bulunmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 219-221). Bu sırada kölesi tarafından öldürülmüş Arslan Argun’un yedi yaşındaki oğlu etrafında bu bölgenin on beş bin iktâ askeri toplanmış, ancak Berkyaruk’un aman vermesi üzerine bu askerler “her taife hizmetinde oldukları” beylere geri dönmüş, Arslan Argun’un oğlu ise babasının eski iktâlarına kavuşmakla birlikte emrindeki bu on beş bin askerin tamamı kendi iktâlarına dağılmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 221).

³¹ Özellikle üzerinde durma ihtiyacı hissettiğimiz önemli bir husus da bu eserin Nizamülmülk’ün sultanlar için devlet yönetimine dair siyasi öğütlerinin ifadesi olmasına müteakip bahsi geçen ikta sahibi ve raiyet arasındaki ilişki tasvirinin genel kural ya da salt gerçeklik değil, olması istenen düzenin ifadesi olduğudur. Muhakkak ki Siyasetname bir çok husus üzerinde çok önemli bir ilk el kaynaktır. Ancak devletin siyasi konjonktürünü ve geçirdiği dönüşümleri göz önüne almadan ikta sahiplerinin daima merkezin istekleri doğrultusunda hareket ettiğine dair bir kaide çıkarmak bilimsellikle bağdaşamayacaktır.

sahipleri ve valiler, başta şahne gibidirler. Raiyet ile karşılaşmasın ve padişahın işkence ve azabından emin olsun” (Nizâmü'l-Mülk, 2020, s. 27-28).

Alıntıdan çıkarılabilecek ilk sonuç, devletin iktâ sahiplerine verilecek bölgelerin sınırlarının ve özelliklerinin belirlenmesinden yana bir gayret içerisinde olması olacaktır. Gerçekten de devletin iktâ sistemini uygulamaya başladığı ilk dönemde merkezi yönetim tarafından askeri sınıfa verilen iktâların gelirlerinin ve bölgelerinin Sultanın görevlendirdiği naipler tarafından yaklaşık bir şekilde tespit edildiği bilinmektedir (Kafesoğlu, 2014, s. 164). Devamında ise toplanacak artı ürünün raiyyet'in kendisini ve tarımsal üretimi yeniden üretmesine engel olacak bir boyuta ulaşmaması gerekliliği ve bunun Sultan için önemi ifade edilmiştir. Son olarak ise Nizamülmülk, Devletin mirî toprak rejimi üzerinden örgütlenerek “toprakların üstün yönetim hakkının” Sultana ait olduğu (Turan, 2006, s. 329) ve iktâ sahiplerinin iktidarını sultandan aldıklarını ifade etmektedir. Bu durum aynı zamanda kolektif aristokratik sınıf egemenliğinin ancak bir sultan ya da Şah nezdinde örgütlenebilecek olmasından kaynaklanmaktadır.

Yukarıda görüldüğü üzere toprak mülkiyetinin, toprakların üst kontrol hakkı olarak kabul edilebilecek bir muhtevada olmak kaydıyla Sultana ait olduğu bu örgütlenme biçiminde (Turan, 2006, s. 329) köylüler tarımsal üretimi devam ettirmek şartıyla toprakları üzerinde tasarruf haklarına sahip olmuş, aynı şartları devam ettirmek kaydıyla eril alt soyuna bu tasarruf hakkını aktarmıştır (Uzunçarşılı, 2014, s. 57). Sultan tarafından mukta'lara verilen iktâ menşurlarında, bu arazinin köylü sakinlerinin mukta'nın emirlerine boyun eğmesi emredilmiş, kimi durumlarda ise ekonomik yükümlülüklerin tam ve zamanında yerine getirilmesi gerekliliği tekrarlanmış, nihayetinde de köylü ve askeri sınıf arasında çıkan çatışmalarda merkezin askeri sınıf eğilimli tutumu esas olmuştur (Lambton, 1988, s. 104,133). Nihayetinde mukta'nın köylü üzerinde konumlanması, merkezi otoritenin egemenliğini iktâ sahipleri dolayısıyla kullanacağını köylülere emretmesi dolayısıyla meşrulaşmış, doğrudan üretici ile askeri sınıf arası söz konusu ilişki hukuk biçimine bürünmüştür (Lambton, 1988, s. 104). Bu bağlamda kuruluşundan itibaren sayıları kademeli olarak artarak ordunun temelini oluşturan iktâ askerleri, kendilerine tabi köylülerden topladıkları fazla ile kendi geçimlerini sağlamanın yanında savaş araçları, at ve sefer erzakları başta olmak üzere tüm teçhizatlarını kendileri karşılayabilmiştir (Turan, 2019a, s. 265).

İktâların başlangıcında bu temliklerin gelirlerinin ve sınırlarının merkezce tespit edilmiş olduğu sabit olmakla beraber³² fiili durumda iktâ sahibi askeri sınıfın bu orana riayet edişi, mevcut siyasi konjonktürle doğrudan alakalı olmuştur³³. Fars bölgesinde doğrudan üreticilerden toplanan vergi oranı Salgurlular dönemine (1148-1286) ait belgelerden gözlemlenmiş olduğu kadarıyla, toprakların su ile etkileşimi ve verimine göre toplam ürünün yarısından onda birine kadar değişiklik gösterebilmiştir (Lambton, 1988, s. 190). Gerçekten de Nizamülmülk'ün köylünün malı, ailesi ve şahsı üzerinde mukta'ların (iktâ sahibi) yetkisi olmadığı yönündeki ideal düzen kurgusunun (Nizâmü'l-Mülk, 2020, s. 27-28), aksine gelişen tarihsel süreç mukta'ların sahip oldukları topraklar üzerinde tam yetkiyi haiz olduğu bir muhtevaya dönüşmüştür (Lambton, 1988, s. 103). Nitekim olağan durumda köylüden toplanabilecek olan rantın tarımsal üretimin devamlılığını tehlikeye sokmayacak seviyede olması gerektiği, aksi takdirde doğrudan üretici ile ailesinin asgari geçimi ve tohumluk olarak ayrılması gerekli kısmın askeri sınıfça temellükünün mevcut üretim ilişkilerinin yeniden üretimini tehlikeye sokacağı ifade edilebilecektir. Ancak Melikşah'ın ölümü sonrası askeri sınıf içerisindeki, temel zenginlik kaynağı olan toprakların birbirleri aleyhine arttırılmasına dair mücadelenin hat safhaya ulaşması, elbette köylüler üzerindeki sömürünün de -kimi zaman bahsedilen sistemin devamlılığı için gerekli sınırı da aşacak şekilde- arttığına delil olarak gösterilebilecektir. Gerçekten de Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed'de dahil olmak üzere çok sayıda askeri sınıf üyesinin zaman zaman halka yaptığı yağma ve müsadereler üzerine dönemin kaynaklarında birçok kayıt bunu kanıtlar niteliktedir³⁴.

³² Örneğin Halife'ye sırasıyla melikleri takdim eden Nizamülmülk, bu emirlerin ve babalarının ismini, iktâları olan yerleri ve askerlerinin sayısını söylemiştir (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 142).

³³ Sultan Melikşah'a malları müsadere edilen iki kardeşin gelerek, aşağı Irak bölgesinde bir köyün iktâsına sahip Emir Humartekin eliyle uğradıkları haksızlıkları anlatması üzerine Sultan, veziri Nizamülmülk'e Emir Humartekin'in azline ilişkin bir menşur yazdırmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 183). Sultanın egemenliğinin ve merkezi yönetimin gücünün yüksek olduğu bu dönemde dahi iktâ sahiplerinin halk üzerinde usulsüz eylemlerde bulunabildiğini göstermesinin yanında mevzubahis vakada şikayete gelen iki kardeşin köylü olmadığı ayrıca belirtilmelidir. Keza "Gazzâl'ın oğulları" olarak tanınan bu iki şikayetçi, bir milyon altı yüz bin dinar gibi çok yüksek bir meblağlarının müsadere edildiğini ileri sürmüştür (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 183). Nitekim Nizamülmülk'ün Siyasetnamesinde iktâ sahiplerinin köylüleri şikayetten alıkoymaması yönündeki telkinleri kanaatimizce merkezde kendilerine temsil bulabilen bu iki kardeş gibi toprak sahibi veya tacir gibi eski yönetici sınıf adına işleyebilmiştir.

³⁴ Farklı bölgelerde bahsi geçen vakalara dair İbnü'l-Esîr'in kayıtlarından birkaç örnek gösterme ihtiyacı hissetmekteyiz. Sultan Muhammed tarafından kendisine Rey iktâ edilen Yınal Anuştekin 1102 yılında burada halka zalimce davranmış iki yüz bin dinara el koymuş, sonrasında Bağdat'a

2.4.5. İktâ ve Askeri Sınıf İçi İlişkiler

Selçuklu devleti ilk fetihlerinden itibaren Türk töresine uyarak hanedan üyeleri ve önemli komutanlar arasında fethedilen bölgeleri paylaşmıştır (Turan, 2019a, s. 262). Fethedilen bölgelerin bölüşümünde pay sahibi olan aile üyeleri ve Oğuz beyleri, buldukları bölgeleri kimi egemenlik alametlerini de uygulayarak yarı bağımsız bir şekilde yönetmişlerdir (Turan, 2019a, s. 262). Büyük iktâ sahibi beylere bırakılan bu bölgeler yönetsel olarak bağımsız olmanın yanında ekonomik bakımda da merkezden bağımsız bir biçimde teşkilatlanmış, bu bölgeler üzerinde Sultan'ın merkez Divanı'nın vergisel veya denetimsel herhangi bir yetkisi bulunmamış, bazı istisnai durumlar haricinde toplanan fazladan Sultan'a bir pay verme yükümlülüğü de bulunmamıştır (Turan, 2019a, s. 268). Her biri bir bölgenin meliki olarak örgütlenen bu soylu³⁵ askeri sınıf üyeleri kendi topraklarını da kendilerine tabi beylere bölüştürerek müstakil yapılar meydana getirmiştir (Kafesoğlu, 2014, s. 151).

gelmesi üzerine burada da halktan döverek ve öldürerek zorla vergi toplamıştır (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 288289). Diğer emirlerin ve halifenin baskısına rağmen benzeri eylemlere devam eden Yinal, Bağdat'tan ayrılarak Avana ve etrafını yağmalamış, bu bölgede köyleri kendi askerlerine iktâ vermiş, Bağdat şahnesi İlgazi ve Halifenin adamları peşine düşüncü Azerbaycan'a Sultan Muhammed'in yanına geri dönmüştür (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 289). Sultan Berkyaruk 1101 yılı sonlarında kardeşinden kaçarak Vâsıt bölgesine gelmiş, bunun üzerine şehir halkı yağma korkusundan evlerine kapanmış, şehir kadısı Sultan'ın yanına gelerek Sultan ve askerlerini kayıklarla nehrin karşısına geçirme karşılığında yağmalanmamaya karşı güvence almış buna rağmen nehir geçilir geçilmez şehir yağmalanmaya başlamıştır (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 270-271). Sultan Berkyaruk'un kardeşi Sultan Muhammed'i İsfahan'da kuşattığı sırada, Sultan Muhammed şehir halkına ekstra vergiler yüklemiş ve bunları zorla tahsil etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 273). Eserin hacmi gereği kısıtlı sayıda gösterebildiğimiz bu örneklerin, merkezi devletin gücünü yitirdiği dönemlerde köylüler üzerinde oluşan ekonomik ve siyasi baskıyı tahayyül etmeye yardımcı olabileceği kanaatindeyiz.

³⁵ Askeri soyluluğun miras olarak alt nesillere aktarılışının açık bir şekilde görüldüğü, el-Cüveyni'nin Sultan Sencer dönemine ait Kitab-ı Atabetü'l Ketebe'sinden aktarılan bir ferman şu şekildedir:

“Biz onurla ona babası ve dedesinin yerini verdik. Bu görev ona hizmetleri karşılığında verilmiş ve önceki şartlarla geçerli kılınmıştır. Divan-ı ‘arızın da onayladığı babası ve dedesine ait iktâ topraklarını ona veriyoruz. Ölenlerin birliğinde yer alan atlı askerler ile gulâmları da onun itaatindeki birliğe katıyoruz. Onların işlerini yürütme ve karar alma hakkını da onun cesur ve kabiliyetli ellerine veriyoruz.” (Kurpalidis, 2020, s. 153).

Askeri sınıfın bu soylu üyeleri, iktâlarına bağlı birliklerinin yanı sıra, çok sayıda saray gulamını da emirleri altında bulundurmuştur (Köprülü F. , 2009, s. 82-83). Özellikle dönemin anlayışında sarayın gözüne girmek veya prestij kazanmak adına emir altında bulundurulan asker sayısının önemli bir güç göstergesi olduğu anlaşılmaktadır (Köprülü F. , 2009, s. 82). Kendi gulâmları, sarayları, yönetim organları ve iktâ askerleri olan bu melikler kimi zaman kendi aralarında savaşmış ya da Sultan'a karşı isyan etmiş kimi zaman ise doğrudan uç bölgelerde fetih hareketleri gerçekleştirmiş, savaşlar yürütmüştür (Göksu, 2018, s. 22). Güçlenen iktâ sahipleri ve bölgesel yöneticilerin Sultan aleyhine faaliyetlere girişmeleri (Nizâmü'l-Mülk, 2020, s. 64), raiyyet üzerindeki sömürülerini arttırmaları ve Sultanın uyarılarını dikkate almamaları (Nizâmü'l-Mülk, 2020, s. 29, 56,111), gibi merkezi devleti sıkıntıya düşüren durumlar Nizamülmülk tarafından kimi zaman eski İran yöneticilerine atfedilerek Siyasetnamede aktarılmış, bu sorunların önüne geçmek adına çözüm önerileri sunulmuştur. Gerçekten de Büyük Selçuklu Devleti tarihi, devletin gücünün yitirdiği dönemlerde mukta'ların iktâ verilen topraklar üzerinde haklarının genişletmesi örnekleriyle doludur. Bu konjonktür içerisinde görev karşılığı toprak temlik gibi yükümlülükler zamanla silikleşmiş, Sultanların iktâ temlikleri halihazırda verili fiili hakimiyetin resmi olarak tanınmasından ibaret bir hukuki işleme dönüşmüştür (Lambton, 1988, s. 106).

Tüm bu yönetici beyler, merkezi devletin dayatacak fiili gücü olduğu durumlarda Sultan-ı Azam'ın tasdiki ile hüküm sürmüş, Sultanın değişmesi durumunda bu unvan ve iktâların yeni sultan tarafından hukuken tekrar kurulması gerekmiştir (Kafesoğlu, 2014, s. 160). Buna paralel olarak devletin merkezi gücünün doruk noktasına ulaştığı Melikşah döneminde, çevre yöneticiler merkezin talepleri doğrultusunda hüküm sürmüş; iktâ sistemi, ordunun iaşesi ve eyaletlerin yönetiminde merkezi yönetim için "ideal" bir içerik kazanmıştır (Lambton, 1988, s. 111). Ancak tüm bunlara rağmen Türk töresiyle uyumlu olarak, Büyük Selçuklu devleti Sultanları, hiçbir zaman Bizans, Sasani ya da Gazne devletlerinde görüldüğü gibi mutlak bir güce sahip olamamış, devleti yönetmekte olan soylu askeri sınıftan ancak "bir derece farkıyla" üstün olabilmıştır (Turan, 2019b, s. 306). Gerçekten de Melikşah'ın ölümü sonrası ülkeyi bölüşmüş bulunan Hanedan üyeleri ve büyük beyler sürekli bir savaş ve mücadele içerisinde olmuş, kardeşler ve akrabalar

arasındaki bölgesel³⁶ veya doğrudan tahta yönelmiş mücadeleler esnasında askeri sınıfın küçük-büyük neredeyse bütün üyeleri toprak genişletme imkanlarının arkasından savaflara sürüklenmiştir. Başka bir ifadeyle askeri sınıfın kolektif örgütlenmesinin temsilcisi durumundaki Sultana bağlı merkezi yapının güç kaybetmesi ve birden çok “temsilci adayının” ortaya çıkması, askeri sınıfın, topraklarını -dolayısıyla temel zenginlik kaynaklarını- arttırmak adına birbirleri aleyhine genişleme mücadelelerine yol açmıştır³⁷. Benzer şekilde göçebe Oğuzların yoğun bir şekilde yaşamını sürdürdüğü alanlarda hakim olan boy beyleri ise bahsi geçen konjonktürde bağımsız beylikler haline gelerek yeni devlet yapılanmaları meydana getirebilmiştir (Turan, 2019a, s. 268).

Aşağıda incelenecek olan göçebelerin sınırlara doğru yönlendirilmesi vakası da devletin örgütlenişindeki bu parçalı yapı ile doğrudan alakalı kabul edilebilecektir. Çünkü her ne

³⁶ Bölgesel boyutlu askeri sınıf içi mücadelelere ve ittifakların değişken yapısına 1102 yılında Azerbaycan’ın çoğuna hakim olan Kıvâmüddeve Kürboğa’nın ölümü sonrası kısa sürede gerçekleşen olaylar örnek olarak sunulabilecektir. Kürboğa ölmeden önce kendisine Sungurca’yı halef tayin etmiş, Kürboğa’nın ölümü üzerine Sungurca Musul’u teslim almış, bu sırada Kürboğa’nın Hasankeyf’teki naibi Türkmen emiri Musa da Musul’a gelmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 279). Musa ve Sungurca Musul’da bir araya geldiklerinde, Sungurca; “merhum efendimizden kalan her şeyin, makam ve malların, vilâyetlerin size ait ve sizin emrinize âmâde olduğunu düşünüyorum” demiş, Musa’nın kararı kendilerinin değil Sultan’ın vereceğini söylemesi üzerine çıkan tartışmada Sungurca Musa’ya saldırmış ve yaralamış, bunun üzerine eski Diyarbakır emirinin oğlu Sungurca’yı öldürmüş ve Musa şehrin hakimi olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 280). Haberi alan Şırnak emiri Şemsüddeve Çökürmüş Nusaybin’e saldırmış, Musa da Şırnak üzerine harekete geçmiş, askerlerinin Çökürmüş tarafına geçmesiyle Musul’a geri dönen Musa, Diyarbakır’daki Artukoğlu Sökmen’den Hasankeyf’i ona iktâ etme ve on bin dinar verme karşılığı yardım istemiştir (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 280) Sökmen’i karşılamak üzere harekete geçtiği sırada Kürboğa’nın eski gulâmları tarafından Musa’nın öldürülmesiyle Sökmen, Hasankeyf iktasını ele geçirmiş, Çökürmüş ise Musul’a gelerek hakimiyet kurmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 280).

³⁷ Örneğin Melikşah’ın ölümü sonrası ortaya çıkan siyasi karmaşa da defalarca hanedan üyeleri ve güçlü beylerin isyanlarıyla ve bunların taraf değiştirmeleriyle karşılaşan Sultan Berkyaruk, Sultan Muhammed ile giriştiği taht mücadelesinde defalarca askersiz kalmış ve emrindeki beylerin itaatini kaybetmiş, buna rağmen tekrar bir ordu toplayarak doğuda Sultan Sencer ile savaşabilmiş, burada da yenilen Berkyaruk sadece on yedi kişi ile kaçmış, ancak kısa bir süre sonra tekrar mahiyetinde üç bin süvari toplayarak destek arayışlarına devam etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 237-246). Sonrasında ise kardeşi Sultan Muhammed ile gerçekleştirdiği ikinci büyük savaşını kazanırken Sultan Berkyaruk’un ordusu, Sultan Muhammed’in saflarını terk ederek kendisi tarafına geçmiş çok sayıda beyden de müstakil elli bin askerden meydana gelmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 250-251). Zafer sonrası asker sayısı yüz bine ulaşmış olan Sultan Berkyaruk, bunları çeşitli sebeplerle dağıtmasına müteakip Sultan Muhammed ve Sultan Sencer’in karşı saldırısına hazırlıksız yakalanarak az sayıda kuvvetiyle çekilmek zorunda kalmış, bunun üzerine tekrar asker toplamakta acze düşmüş ve taraf değiştirme talebi kabul edilmediği için eski metbûsuna katılan Hamedan Emiri Ayaz ile birlikte toplamda beş bin süvariye bulan kuvveti ile Bağdat’a gelmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 252-253).

kadar hanedan bir yandan göçebe üretim ilişkilerinin örgütleniş biçimi ile mücadele etse de bir yandan Oğuzların askeri desteğine geniş ölçüde bağımlı olduğundan kalabalık ve bir arada yaşayan Oğuz kitleleri imtiyazlı bir hukuki statüye sahip olarak varlığını sürdürebilmiştir (Köprülü M. F., 1941, s. 333). Oğuz boylarının hanedanın yegane dayanağını oluşturduğu ilk dönemlerde bu kavmin göçebe üretim ilişkilerinden kaynaklanan taleplerinin Türk Töresine uygun bir şekilde karşılanmadığı durumlarda, mevzubahis kitleler kolaylıkla hanedanın başka üyeleri etrafında toplanarak Sultana karşı harekete geçmiş ve devletin merkezi niteliği üzerinde büyük bir dezavantaj oluşturmuştur³⁸ (Sümer, 2016, s. 126-127). Bu durum Türklerde kağanlığın koşulunun baba soyundan belirli bir aileden gelmekle yerine getirilebilmesinden kaynaklanmıştır (Divitçioğlu, 2005b, s. 174-175). Örneğin tahta çıkması sonrası amcası Kavurd ile tahtı elinde tutmak için yaptığı savaşı kazanan Melikşah, galip olarak Kavurd Bey ile Hamedan'a dönüşü sonrası kendi askeri tarafından iktâların arttırılması aksi takdirde hapsolan mağlup Kavurd beyin tahta çıkarılacağı yönündeki baskılarına maruz kalmış, sorun Kavurd beyin öldürülmesi ile yatıştırılabilmektedir (el-Yezdî, 2020, s. 74-75). Bu sebeple hanedan için sorunlara yol açabilen göçebe üretim ilişkilerinin örgütlenme biçimi olması münasebetiyle boy yapısının ortadan kaldırılmasına yönelik olarak 24 Oğuz boyunun -özellikle hanedana doğrudan tabi olan kitlelerin- farklı coğrafyalara küçük parçalar halinde dağıtılması yönünde bir eğilimle karşılaşmıştır (Köprülü M. F., 2005, s. 204). Köprülü işte bu kalabalık boyların aristokrat beylerinin Sultan ile şahsi bir tâbiyet ilişkisi kurduğunu, bunun haricindeki bürokrat ve devlet erklerine itimat göstermediğini ifade ederek özellikle devletin ilk kuruluş zamanlarında farklı sınıflar arasında da geçerli olmak üzere devlet örgütlenmesinin hiyerarşik ve şahsi biçimde meydana geldiğini ifade etmektedir (Köprülü M. F., 1941, s. 333). Bölgelerin bağımsız krallıklar olarak örgütlenip merkezi devlet ile ilişkilerin doğrudan Sultan ile bağımlılık üzerinden kurulduğu bu parçalı devlet yapısı Kafesoğlu'nun bu sistemi feodal olarak nitelendirmesine sebebiyet vermiştir (Kafesoğlu, 2014, s. 151). Ancak devletin merkezi veya parçalı bir biçimde örgütlenmesinin, bir toplumsal formasyonun feodal biçimi haiz olmasıyla herhangi bir

³⁸ Zira Göçebe devlet geleneğinde mutlak bir kudreti bulunmayan devlet yöneticileri Kurultay gibi yönetim kurumları ile sürekli göçebe üretim ilişkileri ve Töreye riayet etme konusunda baskıya maruz kalmış, bu taleplerin yönetici tarafından yerine getirilmemesi yöneticinin meşruiyetinin yitirmesine neden olabilmektedir (Köprülü M. F., 2005, s. 197).

bağlantısının bulunmadığını, bunun mevcut toplu duruma göre değişebilecek bir siyasi biçim olduğunu yeri gelmişken tekrar anımsatılmasını gerekli görüyoruz.

İktâ yukarıda incelendiği üzere yönetici sınıf için asker teminin yanı sıra hanedan üyelerinden, farklı kökenlerdeki yerel yöneticilere kadar geniş bir aristokrat kitlesi için daha büyük ölçekli toprakların yönetimi hakkını veren/tanıyan bir ilişki biçimini de haiz olmuştur (Turan, 2019a, s. 258). Selçuklu devlet örgütlenmesinde, merkezde görevi olamayan mukataaların bizzat topraklarının yönetimini üstlenerek iktâ verilen topraklara yerleşmeleri ve hakimiyetlerini yerel halk üzerinde kabul ettirmeleri (Peacock, 2020, s. 92-93), devletin merkezi niteliğinin zayıfladığı anlarda bu mukataaların güç odaklarına dönüşmesine sebep olmuştur³⁹. Başkent İsfahan ve sonraları Sultan Sancar döneminde Merv kısmen hariç olmak üzere çoğu iktânın merkezin kontrolünden çıkmış olması, diğer beylere karşı Sultan'ın baskın bir askeri güç oluşturulmasına engel olmuştur (Lambton, 1988, s. 111-112). Gelgelelim Melikşah'ın ölümünden sonra sıkça karşılaşılan taht mücadelelerinde büyük mukataaların aktif roller üstlendiği, yerel hanedanlara dönüştüğü ve bununla ilgili olarak Sultanların da ekonomik açıdan kaynak bulmakta zorluk çektiği görülmektedir (Peacock, 2020, s. 102-106). Yine devletin son zamanları Atabeylerin⁴⁰ güç kazanmasına sahne olmuş, bunların birçoğu yerel hanedanlara dönüşürken, Atabey ismi kendi himayesinde melik bulunmayan emirler tarafından da kullanılacak bir yönetici unvanı biçiminde yerel hanedanlara meşruiyet sağlamaya devam etmiştir (Peacock, 2020, s. 107). Pek tabii bir şekilde, bu hanedanların kimi doğrudan boy beyi kimi ise hanedanla yakın ilişkileri olan Oğuz aristokrasisinin soyundan gelmiştir (Köprülü M. F., 1941, s. 333).

³⁹ Selçuklu gerileme dönemi Sultanlarından kabul edilebilecek olan Muhammed Tapar, iktidarını güçlendirmek adına aynı toprakları birden çok rakip mukataaya vererek, aynı iktâ üzerinde hakim olmak isteyen yerel güçlerin birbirlerini zayıflatmasından faydalanma yönünde bir taktik uygulamış bunun sonucu olarak büyük bir coğrafyada teorik anlamda da olsa hükümdarlığını kabul ettirebilmiştir (Peacock, 2020, s. 94). Gelgelelim bu dönemdeki mücadeleleri değerlendiren İbnü'l Esir'in ifadesi dikkat çekmektedir: “*Savaşlar uzun yıllar devam etmiş, fesat yaygınlaşmış, halkın malı yağmalanmış, kan dökülmüş, şehirler tahrip edilmiş ve köyler yakılmıştı... Büyük emirler zorbalıklarını, hakimiyetlerini ve şımarıklıklarını sürdürmek gayesiyle bu savaşların devamından yanaydılar*” (İbnü'l-Esir, 1987a, s. 300).

⁴⁰ Atabey, Selçuklu sultanlarına ait gulâmlar arasından gelmekte olan, yüksek mertebelerde bulduktan sonra özgür hale gelmiş bulunan ve şehzadeleri yetiştirmek ve şehzadelerin başında bulunduğu eyaleti şehzade yetişene kadar onun namına yönetmek üzere tayin edilmiş saygın askeri sınıf üyesidir (Uzunçarşılı, 2014, s. 47).

Aynı zamanda Selçuklu imparatorluğu hakim olduğu coğrafya içerisinde sayısı tartışmalı olmakla birlikte farklı kökenlerden gelmekte olan çok sayıda hükümdarlığı vassalı olarak kendisine bağlamıştır (Peacock, 2020, s. 22). Bu alt hükümdarlıklar Selçuklu sultanlarına olan mali ve askeri yükümlülüklerini yerine getirmek kaydıyla sahip oldukları bölgelerinde geleneksel yönetim biçimlerini muhafaza edebilmiştir (Peacock, 2020, s. 23). Yukarıda incelendiği üzere hanedan üyelerinin başında olduğu vassal devletlerin yanı sıra diğer Türk aristokrasisinin ve diğer etnik kökenlerden gelen vassal devletlerin de bulunduğu Selçuklu devletinde, her vassal devlet askeri gücü doğrultusunda iç ve dış ilişkilerinde bağımsız bir devlet yönetimi sergileyebilmiş, Selçuklu Sultanının egemenlik sembolleri ile eşit olmamak kaydıyla benzer birden çok hakimiyet alametine sahip olmuştur (Köymen, 2019, s. 12-13). Dahası bu durumdan hareket eden Peacock'a göre de Selçuklu siyasal yapısının temeli kurumsal yapılardan ziyade vassallar ve hamileri arasında kurulan şahsi yükümlülükler dayanmaktadır (Peacock, 2020, s. 23). Herhangi bir uyuşmazlık durumunda Sultan'ın bu vassal devletlerin aristokratik hanedanlarını değiştirmekten ziyade aynı hanedan içerisinde başka kişileri iktidara çıkarma yönünde -hatta kimi durumda tahtı aynı yöneticiye iade etme yönünde- bir eğilime sahip olduğu, bunun yanı sıra vassal devletlerin de Sultanla doğrudan bağlantısı olmayan kendi alt vassal devletlerine sahip olduğu gözlemlenmektedir (Köymen, 2019, s. 13). Selçuklulara tabi vassal devletler arasında doğrudan Selçuklu hanedanından aristokrasinin yönettiği Kirman Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti, Suriye Selçuklu Devleti ve Irak Selçuklu Devleti; Selçuklu hanedanından olmamakla birlikte Türk aristokratik hanedanlarının yönettiği Batı Karahanlı Devleti⁴¹, Doğu Karahanlı Devleti, Gazneliler Devleti, Gurlular Devleti, Harezmşahlar Devleti, Danişmendliler Devleti, Mengücekler Devleti ve Saltuklar Devleti bulunmuştur (Köymen, 2019, s. 104-160). Bunların yanı sıra çok sayıda yerleşik aristokratik hanedanın kimi zaman zor ile hakimiyet altına alındığı, kimi zaman ise rızai bir şekilde vassallık bağı oluşturduğu -isimlerinin zikredilmesinin dahi eserin hacmini zorlayacağı kadar- çok sayıda aristokratik vassal devlet varlığını sürdürmüştür (Köymen, 2019, s. 104-160). Aynı zamanda hükümdarlar kendi adlarına

⁴¹ Sultan Sancar'ın henüz sultan olmadan önce Melik unvanı ile Horasana hakim olduğu ve Berkayaruk ile Mehmed Tapar'ın vassalı olduğu dönemde Batı Karahanlı Devletinin "Büyük Kağan" unvanına sahip hükümdarını kendisine vassal olarak bağlaması, vassalite bağlarının aldığı çeşitliliğin karmaşık yapısına delil olabilecektir (Köymen, 2019, s. 129).

para bastırmalarına rağmen imparatorluk içerisinde tek bir para birimi kullanılması konusunda bir yönelim sergilememiş, devlet içerisinde bölgesel gerekliliklere göre farklı ülkelere ait paraların kullanılması uygulaması devam etmiştir (Peacock, 2020, s. 23).

Büyük Selçuklu Devletine bağımlı devletlerden birisi de Bağdat'ta gün geçtikçe güçten düşerek Abbasi devletinin kalıntısı haline gelmiş, ancak İslam aleminde meşruiyet sağlamak için hala büyük önemi haiz olmuş Halifelik makamı Bağdat olmuştur. Her ne kadar Halifelik Oğuzların bölgeye geldiği dönemde Şii Büveyhi Devletinin işgali altında güç kaybederken Selçuklular tarafından kurtarılmış ve devletin ilk dönemlerinde Halifelik güçlü Selçuklu Sultanlarının talepkar isteklerini yerine getirmek zorunda bırakılmış olsa da önemli bir güç olarak varlığını devam ettirebilmiştir. Dini bakımdan egemenlere meşruiyet sağlama ve manevi önderlik işlevlerini sürdürebilen Halifelik makamı Büyük Selçuklu devletinin kurulmasıyla siyasi alandaki otoritesini neredeyse bütünüyle Sultana devretmiştir (Turan, 2019b, s. 307)⁴². Selçuklularla birlikte siyasi güçlerini yitirmelerine rağmen Halifeler, hukuki olarak yukarıda bahsedilen etimolojik anlamları içerisinde “iktâ” temliklerinin merci olmuş, bu durum Selçuklu devletinde iktâ temliklerinin örfi hukuk sayılarak doğrudan Sultan'a ait kabul edilmesiyle sonlanmıştır (Turan, 2019b, s. 309). Bu yolla halifeliğin mülki ve idari konularda egemenliğini yitirdiğini söylemek mümkündür. Yine kural olarak İslâm geleneklerinde sultanın düzenleme yetkisi olmayan şeri hukuk dairesi içerisindeki mülkiyet, sözleşme ve aile hukuku konularında Sultan Melikşah'ın altı maddelik bir kanunnamesi günümüze ulaşabilmiştir (el-Yezdî, 2020, s. 78-79). Bu da Sultanlığın, halifeliğin dini iktidarını kısıtlama imkanına da sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Siyasi gücünü Sultan'a devretmek zorunda kalan halifelik makamı, Sultanın egemenliğinin tanınması ve yüceltilmesi gibi meşruiyeti yayma işlevlerini sürdürmekle beraber dönemselsel olarak siyasi gücünü arttırmaya yönelik girişimlerde de bulunmuştur.

⁴² 1058 yılında Bağdat'a giden Tuğrul Bey'i kabul eden Halife, “Halife Allah'ın kendisine verdiği yerlerin tamamını senin idarene tevdi etmiş, kullarının hukukunun korunmasını da sana bırakmıştır” diyerek (İbnü'l-Esîr, 1987, s. 480) fiili durumu kabul etmiştir. Yine Tuğrul Bey'e karşı ayaklanan Tuğrul beyin yeğeni Resultekin'in Halife sarayına sığınması üzerine, Büveyhiler döneminde sığınak olarak bir çok eski yöneticiyi kabul eden Saray, Tuğrul Beyin emri üzerine Halifelik sarayı bu sığınak olma geleneğini kaybederek Resultekin'i teslim etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, s. 481-482).

Tuğrul Bey'in, Halifenin kızını istemesi ve Halife'nin bu duruma karşı çıkması üzerine ortaya çıkan gerilimde, Halife'nin eskiden sahip olduğu topraklar haricindeki sonradan verilmiş bütün toprakların Tuğrul Bey tarafından geri alınması, sonrasında ise halifenin bu evliliği kabul etmek zorunda kalması (al-İsfahânî, 2016, s. 17-20) bunu destekler niteliktedir. Özünde Halifelikten kız alma “mutat olmayan bir şey” kabul edilmiş, yine de Halifenin ısrarlı direnci hilafına bu gelenek Tuğrul Bey tarafından bozulmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987b, s. 37-38). Devletin merkezileştiği Melikşah dönemine gelindiğinde ise Bağdat'ın merkezden tayin edilmiş devlet erkanı tarafından yönetilmiş olduğu, Halifelerin ise Sultanın verdiği iktâların geliri ile geçindiği örnekler mevcuttur (Kafesoğlu, 2014, s. 160).⁴³ Melikşah'ın ölümüyle başlayan güç mücadelesi döneminde ise Halifelik tekrar siyasi alanda aktif bir rol almaya başlamıştır. Örneğin, Melikşah'ın ölümü sonrası küçük yaştaki oğlu Mahmud adına hutbe okutulmasını isteyen Terken Hatun'a, halifelik karşı şartlar sunarak ordunun kimler eliyle yürütülmesi gerektiğini ve vezirlerin kimler olacağını dayatmaya çalışmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987b, s. 184). Bölgesel güçler arası mücadelelerin ve taht oyunlarının hakim hale geldiği devam edene dönemde üç Selçuklu Sultanı Halife entrikalarının doğrudan etkisi ile hayatını kaybetmiştir (Peacock, 2020, s. 136-137).

2.6. YÖNETİCİ SINIF VE HALK ARASINDAKİ KOPUŞ: ANADOLU'NUN FETHİ SÜRECİ

Selçuklu hanedanın göçebelerin yanı sıra yerleşik halkın da yöneticisi olarak konumlanmasının ardından zaman içerisinde Selçuklu Hanedanı ile göçebe Oğuz boylarının arasının açılmaya başladığı gözlemlenebilmektedir. İlk olarak Nişabur'un fethedilmesiyle birlikte göçebe Oğuz hükümdarı olan Tuğrul Bey'in aynı zamanda “İslam hükümdarı” haline geldiği kabul edilebilecektir⁴⁴ (Peacock, 2020, s. 53). Aynı zamanda Türk töresi gereği fethedilen toprakları hanedan üyelerine bölüştüren Selçuklu devleti,

⁴³ Halifeler haricinde, Selçuklu hanedanının kadın üyelerine ve kimi zaman dini önderlere tahsis edilen bu tip iktâ, yükümlülük taşımaksızın tahsisin yapıldığı kişinin geçimi sağlamasına yönelik bir temlik olmuştur (Lambton, 1988, s. 110).

⁴⁴ Tuğrul Bey Nişabur'un yağmalanmasını önlemeye çalışsa -ve bir süre başarsa bile- özellikle göçebe Oğuzlara dayanan iktidarlarını riske etmemek gereğiyle ikinci Nişabur fethi sırasında Çağrı Beyin yağma yönündeki kararını kabul etmek zorunda kalacaktır (Peacock, 2020, s. 53).

iktâ üzerinden de Türk kökenli bir yönetici zümre oluşturarak İran kökenli askeri soylu sınıfının güç kaybederek fakirleşmesine neden olmuştur (Lewis, 2021, s. 118)⁴⁵. Merkezden uzak bölgelerde Türkmen beyleri ve askeri sınıfının gücünün zamanla genişlemesine müteakip olarak yerli aristokrasi taşrada güç kaybetmiş, ancak merkezde Türkmen beyleri aleyhine olmak üzere İran kökenli yöneticilerin gücü artmaya başlamıştır (Gündüz, 2006, s. 269). Bunun yanında Özellikle Oğuzların Selçuklu ordusundaki etkilerini azaltma yönünde bir eğilim olan gulâm sistemi⁴⁶ uygulamasının genişletilmesi ve bürokrasinin diğer milletlerden oluşan kısımlarının güç kazanması gibi olgular çoğaldıkça Oğuz boylarının, hanedanın isyankar üyeleri etrafında toplandığı, başarısızlık durumlarında da bu kitlelerin Sultanın hakimiyet alanından uzaklaşma eğiliminde bulunduğu ifade edilebilecektir (Köymen, 2019, s. 167). Ancak bu durum hanedan ve askeri sınıfın İranlılaşarak asimile olduğu anlamına gelmemektedir. Göçebeler ile hanedan arası bağıntı, İran feodal sisteminin değişmeden devam ettirildiği yönündeki argümanlara imkan veremeyecek karmaşık bir ilişkiler alanı ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda halihazırda eklemlenen göçebe ve feodal üretim ilişkilerinin özgün bir kombinasyonu olarak ortaya çıkan iktâ sistemi, hanedanın göçebeler ile yerleşikler arasındaki çıkar çatışmasına karşı geliştirdiği temel çözüm yollarından biri olarak değerlendirilebilecektir.

Eski Türk devlet geleneğinin temeli olan göçebe üretim ilişkileri ile İran coğrafyasında yerleşik halklara uygulanan eski⁴⁷ feodal üretim ilişkilerinin eklemlenmesi ile ortaya çıkan ve Anadolu'ya aktarılan özgün yapı, göçebelerle yerleşikler arasındaki mücadelenin biçimlendirici etkisinin izlerini taşımaktadır. Bu bağlamda düşünüldüğünde Selçuklu devlet yönetimi içerisinde divanın karşılaştığı sorunların başında hanedanının askeri ve toplumsal dayanağı olan göçebe Oğuz unsurlarının eski üretim tarzlarını devam

⁴⁵ Bununla birlikte 11. Yüzyıl boyunca devletin ilk toprakları olan Horasan'ın Fars kökenli yönetici zümreleri, imparatorluğun farklı coğrafyalarında da merkeze bağlı olarak yüksek mevkilerde bulunmuştur (Peacock, 2020, s. 23).

⁴⁶ Paralı askerlerin orduda bulundurulması veya kölelerin silahlandırılması gibi benzerlerinden temel de büyük farklılıklar taşıyan gulam sistemi, farklı etnik kökenlerden gelen küçük yaştaki erkek çocuklarının, çeşitli yollarla iradeleri dışında ele geçirildiği, devlet tarafından uzun eğitimlerden geçirilerek, yetenekleri doğrultusunda ordunun farklı görevlerinde iyi şartlar altında maaş karşılığı çalıştırıldığı bir askeri örgütlenme biçimidir (Göksu, 2018, s. 26-27).

⁴⁷ Burada kullanılan "eski" feodal üretim ilişkileri ifadesi, mevzu bahis coğrafyada Selçuklu hakimiyeti ile ortaya çıkan Türk feodalitesinin gelişiminden önceki döneme ait, Pers ve Sâsâni feodalitelerinin ayırt edilmesi amacıyla kullanılmıştır.

ettirme yönündeki kararlılıklarının geldiği ileri sürülebilecektir (Bartold, 2019, s. 324). Peacock'un tahminlerine göre bir Oğuz ailesinin büyük baş hayvanlar haricinde yaklaşık 100 koyunu olduğu düşünüldüğünde, Oğuzların Selçuklular tarafından hüküm sürülen alanlarda bulunmasının -sınırlı otlak alanları sebebiyle- yerleşik halka ekonomik olarak ne kadar büyük bir yük oluşturduğu tahayyül edilebilecektir (Peacock, 2020, s. 59). Bunu destekler nitelikte Bar Hebraeus, hiçbir bölgenin sürüleri ile yaşayan kalabalık Oğuz boylarını bir haftadan fazla barındıramayacağını dile getirmiştir (Abû'l Farac (Bar Hebraeus), 1999, s. 300).

Bahsi geçen göçebe üretiminin yerleşik tarımcılar için oraya çıkardığı tâbi sorunlara rağmen hanedan, kendisine yabancı bu coğrafyada askeri ve toplumsal dayanağını Oğuzlardan sağlamış, iktidarını bu Oğuz kitlelerine dayanmıştır (Turan, 2019a, s. 262-263). Nizamülmülk bahsi geçen çatışma ile aynı anda bulunan Oğuzlara muhtaç olma durumunu aynı cümle içerisinde şu şekilde dile getirmiştir:

“Her ne kadar -sayıları çok olan- Türkmenlerden hüznü (melâl) husule gelmişse de, onların devlet üzerinde çok hakları olmuştur. Zira devletin başlangıcında hizmetler etmişlerdir ve sıkıntılar çekmişlerdir. (Sonra), akraba cümlesindendirler...” (Nizâmü'l-Mülk, 2020, s. 87).

Yerleşik nüfusun çıkarlarıyla sürekli çatışma gösteren göçebe üretim ilişkilerine sahip Türk boyları arasındaki söz konusu gerginlik⁴⁸ Selçuklu hükümdarlarınca bir yandan göçebelerin yerleştirilmeye çalışılması diğer yandan ise fatihi oldukları topraklarda sıkıntılı uygulamalara maruz bırakılmalarına sebebiyet verebilmiştir (Bartold, 2019, s.

⁴⁸ Nişabur'un 1038 yılında fethi sırasında Beyhaki'nin aktardıkları dikkat çekicidir, buna göre şehrin savaşmadan teslim olmasını talep eden İbrahim Yınal'a şehir ileri gelenleri şu cevabı vermektedir: “Biz raiyyetiz, bir hükümdara muhtacız. Raiyyet savaş yapmaz. Emirleriniz gelsinler; şehrimiz onlara açıktır. Eğer bu vilâyet sultana lâzım ise kendisi gelsin, ya birisini göndersin korusun. Fakat şunu biliniz ki ahalinin, sizin başka memleketlerde yaptığınız yağmacılık, insanların kulağını burnunu kesmek, öldürmek, boyunlarını kılıçtan geçirmek gibi fena hareketlerinizden gözü yılmıştır. Bu âdetlerinizi değiştirmelisiniz, iyi âdetler edinmelisiniz...” (Beyhakî, 2019, s. 517). İbrahim Yınal ise yine Beyhaki'ye göre şöyle cevap vermektedir: “Siz meyyus olmayın, şimdiye kadar bazı aşığı tabakadan adamlar tarafından yapılan yağmacılık ve diğer yolsuzluklar zaruretendi. Çünkü onlar savaşıyorlardı. Bugün ise durum başkadır ve vilayet bizim olmuştur. Kimsenin bir yolsuzluk yapmaya cesareti yoktur...” (Beyhakî, 2019, s. 518). Aktarılan olayda açıkça görüldüğü üzere Selçuklu hanedanı göçebe Türk boylarının çabasıyla ele geçirdiği topraklarda fethettiği halk ile iktidarlarının kaynağı olan halk arasındaki gerginliği devletin ilk yıllarından itibaren bir sorun teşkil etmektedir.

325). Tuğrul bey döneminden başlayarak İran sınırlarında göçebelerin mutedil davranmaları yönünde bir çaba harcanırken, sınır bölgelerine yerleşim ve bu bölgelerden Gayrimüslim topraklara fetih teşvik edilmiştir (Roux, 2018, s. 208). İbnü'l-Esir'in aktardığı, Maverâünnehir bölgesindeki göçebe Oğuzların İbrahim Yinal'a danışmaları karşısında Yinal'ın "Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi" diyerek onlara Rum diyarına gitmelerini tavsiye etmesi (İbnü'l-Esir, 1987a, s. 415), ve bu Oğuzların başına geçerek Anadolu'ya başarılı bir sefer düzenlemesi gibi stratejik pratiklerle Hanedan üyeleri, Oğuzların mevcut üretim ilişkilerini korumasını ve gevşek bağlarla merkeze bağlı kalmayı devam etmesini sağlamak gibi avantajlarının yanı sıra Selçuklu hanedanıyla İran sınırları içerisinde yaşaması muhtemel çatışmaları da bir yere kadar erteleyebilmiştir. Bu stratejinin bir diğer yan getirisi ise ülke içinde ve dışında meşruiyet ve prestij kazanımı olarak kendisini göstermiştir⁴⁹ (Roux, 2018, s. 208). Yeri gelmişken ayrıca belirtmelidir ki sınırlara yönlendirilen Oğuz boylarının Selçuklu hanedanıyla bağları kopmamış, Anadolu sınırlarında zaman zaman sorun yaşayan Oğuz boylarının Sultandan yardım istemesi ve bu talebin karşılık bulması gibi vakalara rastlanılmıştır⁵⁰. Selçuklu devletinin askeri gücü ve dayanağını oluşturan hanedanın göçebe soydaşlarının bir kısmı ise bu askeri ve siyasi ihtiyacı garanti altına almak ve boy yapısından önce hanedana bağlı hale getirilmek adına hanedan tarafından gulâmlaştırılmıştır (Findley, 2019, s. 118).

Ancak göçebe üretim ilişkileri ile Selçuklu hanedanı ve yerleşik halkları arasındaki çıkar çatışması sonucu Oğuz kitlelerinin Anadolu'ya yönlendirilmesi Hanedan için yeni tehditler ortaya çıkarmaktadır. Zira devleti kuran Oğuzlar olmaksızın Selçuklu hanedanı kendilerine hala yabancı bu coğrafya da iktidarını devam ettiremeyecektir (Turan, 2019a, s. 262). Bu doğrultuda Tuğrul Bey kadar Sultan Alparslan döneminde dahi göçebe üretim

⁴⁹ Göçebe Oğuzlarla hanedanın arasının açılmasını *göçebe imperium*'unun Karahanlıların elinde bulunmasına müteakip Selçuklu hanedanın egemenliğini İslam geleneğinden köklendirmesi zorunluluğunda okumakta olan Golden, İslam'a bağlılığından daha çok kabilesel bağlarına bağlı olarak gördüğü göçebelerle hanedanın arasının açılmasının ve bu göçebeler üzerinde kontrolsüzleşmesinin sebebi olarak meşruiyet kaynaklarını göstermektedir (Golden, 2017, s. 491).

⁵⁰ Göçebe Arap kabileleri 1058 yılında kuvvetli bir ordu meydana getirerek Oğuzların üzerine yürümesi üzerine kayıplar veren Oğuzlar, Selçuklu Sultanında yardım istemiş, Bağdat'tan Sultanın harekete geçmesi üzerine ise Besasirî önderliğindeki Arap ordusu Musul'u harap ederek kaçmıştır (Abû'l Farac (Bar Hebraeus), 1999, s. 313).

ilişkilerinden kaynaklı taleplerin öncelikli bir şekilde yerine getirilmesi⁵¹, Oğuzlar üzerinde egemen olabilecek muhtemel rakiplerin yok edilmesi ve bu göçebe kitleler üzerinde hakimiyetin devam ettirilmesinin öncelik taşıdığı, bunların yanında göçebe sürülerine otlak bulunmasına yönelik Anadolu’da bir çok savaşın yapılması (Peacock, 2020, s. 71), bu Oğuz kitlelerinin Selçuklu iktidarının devamlılığı için önemini gösterebilecek niteliktedir.

Aynı zamanda kanaatimizce göçebe Oğuzların en azından bir kısmı İran topraklarından uzaklaştırılmaktan rahatsız olmuştur. Keza İbnü'l Esir’in aktardığına göre İbrahim Yınal ve Tuğrul Bey arasında gerçekleşen nihai iktidar mücadelesi sırasında, Sultan’ın doğrudan kendisine bağlı askerlerden oluşan iki bin kişilik bir birliği haricindeki Türklerin İbrahim Yınal’dan taraf olmasını, Türklerin uzun süre ailelerinden ayrı savaşmaktan ve sıkıntılara uğramaktan dolayı Tuğrul beyden rahatsız olmalarından kaynaklandığını ifade etmiş, İbrahim Yınal Türklere “Tuğrul Bey ile barışmayacağına ve onları Irak’a gitmeye zorlamayacağına” dair söz vermiştir (İbnü'l-Esîr, 1987a, s. 488-489). Göçebe üretim ilişkilerinden kaynaklı taleplerin yeteri kadar karşılanmamasından doğan rahatsızlığın ifadesi olarak kabul edilebilecek bu ifade aynı zamanda yukarıda ifade ettiğimiz göçebeleri uç bölgelere aktarma stratejisinden ve göçer yaşam tarzına uygun olmayan iklimlere gönderilmekten duyulan rahatsızlığı dile getirmektedir. Keza İran’ın özellikle yaylaları ve iklimiyle göçebelerin yaşamına uyumlu olan Hamedan, Kirmanşah gibi kuzey bölgeleri, Azerbaycan bölgesi, Horasan’ın çevresi ve Rey etrafında çok sayıda göçebe bulunmuş, bunların bir kısmı zaman içerisinde bu bölgelerde yerleşik yaşama geçmiştir (Özgüdenli, 2020, s. 657-658).

Gelgelelim Anadolu etrafı uç bölgelere yönlendirilmiş göçebeler bakımından, Sultan Melikşah döneminde Nevakkiye adı verilen Türkmen grubunun Suriye ve Mısır’da etkin olan Atsız önderliğindeki kolu ile Kutalmış oğlu Süleyman Bey önderliğindeki Anadolu

⁵¹ Tuğrul Bey, Musul seferi sırasında Beled şehrini yerli aristokrasiden el-Hezârebs b. Bengîr’e vermiş, çevre köylülerin güvenlik kaygılarıyla bu şehre sığınmaları üzerine Oğuzlar bu bölgede yağma yapmak istemiş ve Tuğrul Bey yağmaya karşı çıkmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, s. 476). Ancak bu kararı kabul etmeyen göçebe askerler “orada ikamet etmek istiyoruz” diyerek karşı çıkmış, bunun üzerine Tuğrul Bey el-Hezârebs’e “Bunlar orada ikamet edeceklerini ileri sürüyorlar” diyerek şehir halkını boşalttırmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, s. 476). Kanaatimizce bu durum göçebe üretim ilişkilerinden kaynaklanan iskan ve otlak talepleri ile doğrudan bağlantılı bir örnek olarak gösterilebilecektir.

kolunun fetih hareketleri dikkat çekmektedir (Peacock, 2020, s. 74). Okumakta olduğunuz tezin Anadolu Selçuklu Devleti kısmında incelenecek olsa da yeri gelmişken belirtilmelidir ki bu fetih hareketlerinde Büyük Selçuklu Devletine yüzeysel bir bağlılık gösteren boy beylerinin aktif fetihleri, kanaatimizce göçebelerle Selçuklu Devleti arasında gerçekleşen yabancılışmayla doğrudan ilişkili bulunmaktadır. Türkmenlerin yoğun olduğu bölgelerde ikamet etmeyi tercih eden seleflerinin aksine İsfahan gibi uzak bir şehri başkent seçen Melikşah, önceki Sultanlara kıyasla daha az savaşa önderlik etmiş, göçebe beyi görevlerini üstlenme ve göçebe üretim ilişkilerinden kaynaklı talepleri yerine getirme konusunda daha az istekli davranmıştır. Ancak burada bahsedilen yabancılışmanın Sultanların şahsi tercihlerinden ziyade egemen feodal üretim ilişkilerinin belirleyiciliğinde gerçekleştiği ifade edilebilecektir. Söz konusu dönemde temel üretim aracının sürü formundaki hayvanlar yerine toprak haline gelmesi ve yönetici sınıfın toprak gelirlerini toplamayı hedef edinmesi söz konusu yabancılışmanın esasını oluşturmaktadır. Çok sayıda Oğuz aşiretinin biat ettiği iki önemli Nevakkiye beyinin de Melikşah'ın kardeşi Tutuş'a karşı giriştiği savaşları kaybetmelerinden sonra Melikşah'ın Anadolu'daki Oğuzların başına geçmek üzere gönderdiği beylerin bu Oğuzların üzerinde otorite tesis edememesi (Peacock, 2020, s. 74,77,78), Sultanların göçebeler üzerindeki kontrolünün geçirdiği dönüşümü gözler önüne sermektedir. Nizamülmülk'ün devlet yönetiminde aktif bir görev üstlendiği bu dönemde isyankar hanedan üyelerine karşı sert cezalandırmaların, Türk aristokrasisiyle yaşanan gerginliklerin ve Devlet yönetiminde İran-İslam geleneklerinin yaygınlaşmasının yine bahsi geçen yabancılışmayla doğrudan alakalı olduğu ileri sürülebilecektir (Peacock, 2020, s. 80). Gelgelelim Devletin en güçlü dönemi olarak kabul gören Melikşah dönemi sonrasında Selçukluların yaşadığı krizler ve yıkılma sürecine giden tarihsel süreç, Selçuklu devletinin feodal üretim ilişkilerinin egemenliğinde geçirdiği dönüşüm sonrası Oğuzlarla giderek yabancılışmasının tarihsel sonuçları olarak okunabilecektir.

Netice olarak Selçuklu sultanları son dönemlerinde iktidarlarının meşruiyetini İran'da göçebe olmayan kitlelere kabul ettirerek ve doğrudan saraya bağlı gulâm orduları oluşturarak güç kazandıkça yerleşiklerle göçebeler arasındaki çatışmalar yerleşikler lehine sonuçlanmaya başlamıştır (Köprülü M. F., 2005, s. 204). Göçebe Oğuzlarla yerleşik halk arasında ortaya çıkan yapısal çatışmaların doğurduğu sorunlara son vermek

adına tasarlanan iktâyla, devletin asker ihtiyacının karşılanması yanında Oğuzların yerleşik hayata geçirilerek yerleşik halk ile uyumlu bir şekilde yaşaması amaçlanmıştır (Turan, 2019a, s. 263). İşte bu bahsi geçen gereklilikler içerisinde göçebe üretim ilişkileri ile İran-İslâm proto-feodalizminin eklemlenmesi sürecinde ortaya çıkan iktâ kurumu, Osmanlılara da aktarılan Türk feodalitesinin toprak üzerinde ilk örgütlenme biçimini oluşturmuştur. Ancak Melikşah döneminde başlayan bu iktâ örgütlenmesi Büyük Selçuklu devleti namına göçebe üretim ilişkilerini ve buna uygun düşen boy örgütlenmesini beklendiği gibi sonlandırıp devletin tam manasıyla merkezileşmesini sağlayamamıştır (Köprülü M. F., 1941, s. 332). Nihayetinde Büyük Selçuklu Devletinde, Türk boyları ile devletin yöneticileri arasında zamanla gelişen farklılaşmanın saraya yakın kitlelerce de kabullenildiğinin en açık yansımalarından birinin gözlemlendiği eserde İdrisî şöyle yazmaktadır: “Begleri cengâver, tedbirli, metin ve âdildirler; faziletleriyle temâyüz etmişlerdir, millet, zâlim, vahşî, kaba ve câhildi” (İdrisî’den aktaran Bartold, 2019, s.321).

3. BÖLÜM: ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ, DEVLET VE HUKUK SİSTEMİ

Anadolu Selçuklu devleti, Malazgirt savaşı sonrası Anadolu’da ortaya çıkmış ve yaklaşık yüz yıl boyunca Haçlı ve Bizans saldırılarıyla mücadele etmiştir. On ikinci yüzyıl sonlarında ise Merkezi bir güç haline gelerek diğer oluşumlar üzerinde hakimiyetini arttıran Anadolu Selçuklu devletinde yönetici sınıf arası ilişkiler dönüşüm geçirmiş, zamanla devletin merkezileştiği görülmüştür. Yaklaşık elli yıl kadar sürecek olan merkezileşme sürecinde biçimlenen yeni devlet örgütlenmesi ve hukuku, 1243 yılında Köseadağ yenilgisi sonrası, Moğol istilaları altında yeniden dönüşmüştür. İşte bu bahsi geçen tarihsel süreç içerisinde, feodal ve göçebe üretim ilişkileri arasındaki çelişkilerle Anadolu Selçuklu devlet ve hukuk sisteminin karşılıklı etkileşimi, okumakta olduğunuz üçüncü bölümün temel inceleme konusunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda Anadolu Selçuklu devletindeki mirî toprak rejimi ile iktâ sistemi göçebe üretim tarzının kalıntılarıyla feodal üretim tarzının özgün eklemlenme biçimleri göz önüne alınarak değerlendirilecektir.

Devletin toprak üzerinde örgütlenmesi ve bunun hukuki biçimlerindeki dönüşüm, Anadolu’nun Türklerce fethi ve Anadolu Selçuklularının diğer askeri sınıf üyeleri üzerinde egemenlik tesis etme sürecinin tetkiki gerekliliğini doğurmaktadır. Anadolu’nun büyük Türk göçü öncesi sosyo-ekonomik durumu ve Büyük Selçuklu devleti döneminde cereyan eden Anadolu Türkmen akınları incelemesiyle başlayan üçüncü bölümde, askeri sınıfın Anadolu’da ilk örgütleniş biçimi ve hukuku inceleme konusu yapılmıştır. Devam eden alt başlıkta yönetici sınıf arası ilişkilerin değişimiyle birlikte Anadolu’daki askeri soyluluk incelenmiştir. Doğrudan üretici durumunda olan serflerin devlet içerisindeki konumları ayrı bir alt başlıkta irdelenmiştir. Devletin merkezi gücünün arttığı dönemde iktâ sisteminin genel özelliklerinin incelendiği üçüncü alt başlık ise Moğol istilas ve toprak rejiminin bozulması ise sonlandırılmıştır.

3.1. ANADOLU’NUN TÜRK VATANI HALİNE GETİRİLME SÜRECİ

Her ne kadar döneminin yerli tarihçileri Anadolu'nun 11.yy. içerisinde bulunduğu nüfus kıtlığı ve ekonomik gerilemeyi Türkmen akınlarına isnat etmişse de araştırmalar üç yüz yıldır Araplara karşı mukavemet eden Anadolu'nun hali hazırda sosyo-ekonomik bir çöküş içerisinde bulunduğunu, Türkmen akınlarının 12. yy.'da yaşanan Haçlı ve Bizans saldırılarına kıyasla çok daha az tahribat oluşturduğunu ortaya koymuştur (Peacock, 2017, s. 186-189). Döneminin uluslararası ana ticaret yollarının bu güzergahtan geçmemesinin⁵² yanında çok uzun yıllardır süren Bizans'ın sınır savaşları, Türkmen akınları öncesi Anadolu'nun ekonomik açıdan olduğu kadar nüfus eksikliği sebebiyle de kan kaybettiği bir konjonktür doğurmuştur (Sümer, 2016, s. 6). Yine benzer şekilde merkezi devletin güç kaybettiği, Arap işgalinin önüne geçmek için yapılan yeni düzenlemelerle toprağın Bizans feodalleri elinde temerküz ettiği ve vergi sisteminin bozulmaya başladığı da dikkate alındığında Anadolu'nun yaşadığı sosyo-ekonomik gerilemenin boyutları anlaşılmaktadır (Şeker, 2020, s. 69-70). Aynı zamanda Bizans'ın dayattığı Ortodoks Hristiyanlığın savunucuları ile Anadolu'da faal diğer Hristiyan mezhepleri, Ermeni, Süryani ve Gürcü Kiliseleri altında örgütlenen güç odakları arasındaki dini bir görünüm de taşıyan siyasi mücadele, Anadolu nüfusunda gerçekleşen azalmanın bir diğer sebebini oluşturmuştur (Koç, 2006a, s. 241). Bir başka ifadeyle Oğuzlarca yurt edinilecek olan Anadolu bu dönemde, emek gücü kıtlığının yanı sıra çok boyutlu bir ekonomik kriz içerisinde ihtişamını kaybetmiş durumdadır. Türkmen akınları sonrası Anadolu'da kalan Ortodoks yerleşik nüfus ise, hala Bizans toprağı olan bölgelere doğru kitlesel göç hareketleri gerçekleştirerek özellikle adalara ve kıyı bölgelere yerleşmiştir (Tezel, 2020, s. 25-26). Benzer şekilde, Doğu Roma içindeki en kalabalık etnik gruplardan birisi olan Ermeniler de Türk akınları esnasında Toros dağları ve Kilikya yöresine doğru yoğun bir göç gerçekleştirmiştir (Turan, 2019b, s. 279). Devam eden süreçte ise Bizans topraklarına komşu olarak hayatını devam ettiren Anadolu Selçuklu devletine tabi uç beyleri ve Türkmen halkı, Bizans bölgesindeki yerleşik halkla zaman zaman iyi ilişkiler kurarak yerleşik ile göçebe ekonomilerin birbirlerini tamamlayıcı refahından karşılıklı olarak faydalanmıştır (Akdağ, 2018, s. 82).⁵³ Selçuklu

⁵² Bu dönemde Orta Asya'dan ve İran'dan geçen temel ticaret yolu Anadolu içlerinden değil Erzurum-Trabzon güzergahından Karadeniz'e; Suriye-Mısır'dan gelen ticaret yolu ise doğrudan deniz yoluyla İstanbul'a ulaşmaktadır (Avcıoğlu, 2015, s. 2031).

⁵³ Ticaret ilişkilerinden yüksek zenginlikler edinen bu göçebe uç Türkmen halkı, toprağı "malikane" olarak elinde bulunduran uç beyine vergilerini ödemiş, uç beyleri ise tabi oldukları sultana her yıl yüklü ödemeler gerçekleştirmiştir (Akdağ, 2018, s. 82).

hakimiyetindeki alanlarda da yerleşik ekonomilerle uyumlu bir üretim gerçekleştiren göçebelerin özellikle koyun ve keçi beslediği bunların yanında at beslemeye devam etmeleri bağlamında siyasi ve askeri güçlerini korudukları ifade edilebilecektir (Lindner, 2022, s. 20). Yerleşiklerle göçebeler arasındaki uyumlu varoluşun temel istinası, İran'dayken göç güzergahları üzerinde bulunan yerleşiklere ait alanlara merkezi yönetimin dayatmalarıyla tam anlamıyla dokunamamış göçebelerin, Anadolu'da göç güzergahlarında bulunan yerleşimleri yok ederek -bu eylem yerleşik halka değil buldukları konuma ve buradaki maddi varlıklara yöneliktir- otlaklar arası geçişlerini güvence altına alabilmeleri olmuştur (Peacock, 2017, s. 170-171).

3.1.1. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Dönemi Mücadeleleri

Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşundan itibaren yukarıda irdelenen gerekçelerle Anadolu'ya doğru hareketlenmeleri teşvik edilen göçebe Türkmenlerin akınları ve devamında Malazgirt savaşı ile bu kitlelerin kalıcı bir yurt edinmeye yönelik fetihleri ile Anadolu ilk kitlesel Türk göçünü yaşamıştır (Turan, 2019b, s. 277). Çok sayıda Oğuz boyu ve Büyük Selçuklu Devletinde iktidardan uzak kalmış askeri sınıf üyesi Anadolu'ya göç etmiş, özellikle Azerbaycan havzasını üs olarak kullanmış olan Danişmendliler, Saltuklular ve Mengücekler Kuzeyden; Anadolu Selçuklu devletinin çekirdeğini ve hanedanını oluşturan Kutalmış oğulları ve Artuklular ise güney hattından Anadolu'ya gelmiştir (Koç, 2006a, s. 242).

Kutalmış'ın 1063 yılında Alp Arslan ile gerçekleştirdiği mücadeleyi hayatı ile birlikte kaybetmesinin ardından esir düşen oğulları, Alparslan'ın ölümü sonrası kaçarak 1073 yılından sonra Orta Fırat havasında güç mücadelelerinde rol almış, Kutalmış oğlu Süleyman 1074 yılından itibaren ise Bizans taht savaşlarında aktif roller üstlenerek gücünü arttırmaya devam etmiş, 1075'te İznik'i ele geçiren Süleyman'ın güçlenmesinden çekinen Sultan Melikşah, Porsuk komutasında bir orduyu bölgeye göndermiş ancak bölgede hakimiyet kuramamıştır (Polat, 2004, s. 151-153). Devam eden süreçte Batı ve Orta Anadolu'da 1081 yılında büyük oranda egemenlik tesis etmiş olan Süleyman'ın, Nevakkiye Türkmenlerinin kontrolünü sağlamak üzere Suriye'ye doğru gerçekleştirdiği sefer, 1086 yılında mağlubiyetle son bulmuş, çocukları esir alınarak Melikşah'a

gönderilmiştir (Peacock, 2020, s. 77-78). 1086 yılındaki mağlubiyetten sonra; Çubuk'u Harbut Bey, Sinop'u Karatekin Bey, Ceyhan civarını Buldacı Bey, İznik ve civarını Ebu el-Kasım Bey ve Kapadokya bölgesini Ebu el-Gazi Bey hakimiyet altına almış ve Anadolu Selçuklu egemenliği tekrar parçalanmış, Melikşah'ın gönderdiği emirlerin de bu bölgedeki beyleri denetim altına alamadığı bu süreçte, Melikşah'ın ölümüyle Anadolu'ya dönebilen Süleyman'ın oğlu I. Kılıç Arslan, 1092 yılında İznik civarında hakimiyetini yeniden kurabilmiştir (Polat, 2004, s. 75,158,160). I. Kılıç Arslan'ın iktidarında Anadolu'da Selçuklu egemenliğini genişletme çabaları 1096 yılındaki haçlı seferi ile kesintiye uğramış⁵⁴, İznik, Eskişehir ve Konya haçlı saldırılarına maruz kalmıştır. Diğer yandan Selçuklular Danişmentliler'le birlikte Niksar ve Ereğli'de haçlı ordusuna büyük kayıplar verdirilebilmiştir (Polat, 2004, s. 162). İznik'in Bizanslıların eline geçmesine neden olan haçlılar Anadolu'dan çıktıktan sonra, Konya'yı merkez haline getiren Anadolu Selçuklular, Danişmentliler ile Orta Anadolu hakimiyeti için mücadeleye başlamıştır. Malatya'nın alınmasından sonra egemenliğini Doğu Anadolu'daki Türk beyliklerine yaymak amaçlı girişimlerde bulunan Selçuklular, bölge beyleriyle yapılan anlaşmalarla pek çok askeri sınıf üyesi üzerinde hakimiyet tesis edebilmiş, ancak devam eden süreçte Emir Çavlı önderliğindeki Büyük Selçuklu ordusu ile 1107'de Habur nehri yakınındaki savaşta I. Kılıç Arslan yenilerek hayatını kaybetmiştir (Turan, 2017, s. 59). Süleyman şahın ölümü sonrası yaşanan sürecin bir benzerini doğuran bu yenilgi sonrası Anadolu Selçukluların diğer beyler üzerinde tesis ettiği kontrol ikinci kez bozulmuş, Anadolu tekrar beyler arası mücadelelere sahne olmuştur (Polat, 2004, s. 166-167). Devam eden süreçte Selçukluların, Danişment soylu beylerin himayelerine⁵⁵ girmelerine kadar varan, zorlu bir egemenlik mücadelesi yaşanmıştır. Söz konusu yaklaşık elli yıl boyunca dönemselsel olarak diğer oluşumlarla ittifaklar kuran ve güçlendikleri zamanlarda bu beylerle mücadeleye girişen Anadolu Selçuklu hanedanı üyeleri, bir yandan da Haçlı Seferleri ve Bizans saldırıları altında Anadolu'da varlıklarını devam ettirmeye çalışmıştır (Bedirhan & Atçeken, 2019, s. 208-220). Fırsat buldukça egemenlik alanlarını

⁵⁴ Anadolu'ya gelen ve çoğunluğu fakir Avrupa köylülerinden oluşan Keşiş Pierre çevresindeki haçlı kafilesi 1096 yılında Türkmenler tarafından kolaylıkla imha edilmiş, arkasından gelen ve çoğunluğunu ağır zırhlı şövalyelerin oluşturduğu kalabalık haçlı ordusu ile hafif okçu süvarilerin çoğunlukta bulunduğu Türkmen kuvvetleri arasındaki savaşlar iki taraf içinde yıpratıcı sonuçlar doğurmuştur (Turan, 2017, s. 58).

⁵⁵ Kayınpederi olan Danişmend beyi Emir Gazi'nin yardımıyla kardeşi Şehinşah'ı devirerek tahta geçen I. Mesud, Emir Gazi ölene kadar Danişmentliler himayesi altında Konya ve çevresinin egemenliğine sahip olabilmiştir (Turan, 2017, s. 59).

genişletmeye çalışmalarına rağmen hem doğu da hem de batı da bulunan çok sayıdaki rakip oluşum Selçuklu genişleme çabalarını baskılamıştır. 1162 yılında Bizans'la, Selçuklular aleyhine birçok hukm taşımasına rağmen bir barış antlaşması yapılması (Bedirhan & Atçeken, 2019, s. 221), doğudaki rakip beylikler üzerinde II. Kılıç Arslan'ın hakimiyet tesis etmesi için uygun ortamı yaratmıştır. Devam eden süreçte Anadolu Selçukluları egemenliklerini genişletmiş ve 1176'da Bizans'a karşı Miryokefalon'da büyük bir zafer kazanarak Bizans'ın Batı Anadolu'daki saldırılarını kalıcı bir şekilde sona erdirmiştir. Anadolu'nun Orta ve Batı'sında büyük ölçüde hakimiyet tesis edildiği bu dönemde II. Kılıç Arslan ülkeyi on bir oğlu arasında paylaştırmış (1186), bu paylaşım Anadolu Selçuklu tarihi içerisinde adem-i merkezileşmenin doruk noktası olmuştur (Turan, 2021, s. 65-67). II. Kılıç Arslan'ın hakimiyetinden sonra da Türkmen beylikleri egemenlik altına alınmaya devam etmiş, hanedan içi mücadelelere sıkça rastlanmakla birlikte Anadolu Selçuklularının egemenliği önceki zamanlara kıyasla -Ksedağ yenilgisine kadar- istikrarlı bir şekilde sürdürülmüştür.

Tüm bu mücadeleler süresince Anadolu'nun Oğuzlarca yurt edinilmesi devam etmiştir. Buna rağmen Bizans ve Haçlılarla yaşanan söz konusu savaşların Anadolu'da ekonomi ve nüfus üzerinde belirleyici olumsuz etkiler doğurduğu yeri gelmişken ifade edilmelidir (şeker, 2020, s. 75). Bununla birlikte dönemsel olarak azalsa da genel anlamda Türkistan'dan Anadolu'ya g devam etmiş, tamamın yerleşmesi uzun yüzyıllar alacak olmasına rağmen göçebe Oğuzlar yerleşik olmaya başlamıştır (şeker, 2020, s. 75). Boşalmış bulunan Anadolu'da terkedilmiş köylere yerleşen veya yeni köyler kuran bu Türkmenler, bazen iktâlar bazen de savaşlara doğrudan katılmak yoluyla Anadolu Selçuklu devletine asker kaynağı sağlamaya devam etmiş, bu süreçte Anadolu Türkleşmeye başlamıştır (Sümer, 2016, s. 155). Yine Musul ve Halep civarı başta gelmek üzere Suriye ve Irak'ta da yoğun bir göçebe Türkmen nüfusu Anadolu ile bahsi geçen coğrafya arasında iklimsel olarak g gerçekleştirerek Anadolu'yla doğrudan bağlantılı olarak yaşamıştır (Ocak, 2020, s. 79). Bunun yanı sıra Doğudan kitleler halinde Türkmen göçünün devam etmesi sonucu, yerleşen Türkmenlerin haricinde kalabalık bir göçebe nüfus Anadolu'da varlığını devam ettirmiş, özellikle uç bölgelerine kayan bu göçebeler yeni bölgelerin fethinde kritik roller edinmiştir (Sümer, 2016, s. 155). Anadolu'nun yaşadığı diğer kitlemel Türkmen gleri; Fergana Vadisini harap eden Karahıtay-

Hârezmsâh savaşı, -yine buna yakın dönemlere tekabül eden- Büyük Selçuklu devletinin yıkılışı ve Moğolların fetih hareketleri sonrasında gerçekleşmiştir (Ocak, 2020, s. 77). Moğol hakimiyetini kabul etmeme yönünde diğer Türk kavimlerine kıyasla daha sert bir direnç sergileyen ve Selçuklu devletleri kurulduktan sonra dahi Orta Asya'da kalmış olan Oğuzların söz konusu göç hareketlerinde başı çektiği söylenebilecektir. Yukarıda ifade edildiği üzere gelen Türkmenler sadece göçebelere oluşmamış, Orta Asya'dayken dahi yerleşik ve yarı göçebe halde yaşayan Oğuzlar ve diğer Türk kavimleri yaklaşık iki yüz yıl boyunca devam eden Selçuklu göç kanalından Anadolu'ya göç etmiştir (Sümer, 1960, s. 591-593). Bunların yanı sıra Büyük Selçuklu devletinde yerleşik hayata geçmiş Türkmenlerin de bir kısmı tekrar göç ederek Anadolu'ya yerleşmiştir (Sümer, 1960, s. 591-593).

Bahsi geçen tüm bu göç hareketleri Büyük Selçuklu devleti ile yüzeysel bir şekilde bağlılık kurmuş olan birden çok göçebe boy beyi etrafında teşkilatlanmıştır. Göçerlerin varlığı Anadolu'daki feodal ilişkilere eklenmiş, Anadolu'daki Türk varlığı o zamana kadar olan iktidar ilişkilerine yeni bir boyut eklemiştir. Yurt arayışları sırasında göçebe beyler arasında güçlü olanlar diğer boy beylerini kendilerine tabi hale getirerek şehirler ve ticaret güzergahlarını ele geçirmiş, güç kaybeden beyler ise göçebe yaşamı devam ettirebileceği otlak alanlarda yurt tutmuştur (Polat, 2004, s. 72). Anadolu'nun fethi sırasında Oğuz boylarının başlarında bulunan beyler, başlarında buldukları boylarca fethedilen bölgelerin askeri hükümdarları olarak konumlanmış, bölgelerindeki yerleşik halklar da fatih beylere tabi olmuştur (Gordlevski, 2018, s. 230). Reşîdü'd-din Fazlullâh (2018), Malazgirt savaşı sonrası oluşan ve halihazırda Sultan'ın kabul etmek zorunda kaldığı bu fiili durumu, Sultan'ın fetihlerden önce verdiği bir hak olarak ifade etmiştir.

O'na göre:

“Sultân, ümerânın memalik-i Rûm içlerine ilerlemelerini, fethedip ele geçirebildikleri her mülkün; kendilerinin, evlâd ve ahfâdına (torunlarına) ait olacağını ve bundan başka hiç kimsenin o (ülke) üzerinde dahl ve tasarrufunun olamayacağını buyurdu. (Bunun üzerine)) Emîr Saltuk Erzenu'r-Rûm (Erzurum) ve çevresini tamamen ele geçirdi. Emîr Artuk Mardin, Âmid, Malazgirt (Mencigerd), Malatya, Harput (Hartput) ve bugüne kadar hâlen ellerinde bulunan yerleri; Dânişmend Kayseriyye, Zamantı (Zamandu), Sivas, Develü, Tokat, Niksar (Nikisar) ve Amasya'yı; Emîr Çavuldur Maraş ve Sarız'ı (Sarus); Emîr Mengücek Gâzî Erzincan memâlikini, Kemah, Kögonya ve diğer vilâyetleri ele geçirdi” (Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 2018, s. 84).

Anadolu'nun fethinin Türkmen beyleri eliyle gerçekleştirilmesi fatihlerin bu toprakları mülkleri gibi yönetmesi sonucunu doğurmuştur (Koç, 2006b, s. 355). Kadim Türk Töresine göre bir yeri fetheden bey oranın hukuken maliki kabul edilmiş, sultanlar da iktâ vermek suretiyle bu durumu tanımak mecburiyetinde bulunmuştur (Uzunçarşılı, 2014, s. 49). Bizzat fetihleri gerçekleştirerek devlet örgütlenmeleri oluşturan soylu beylerin, bu bölgelerde hakimiyet altında bulundukları ekonomik ilişki setlerinin üretimin devamlılığını sağlayabilmesi ve bahsi geçen bölgelerdeki askeri gücün doğrudan beylere bağlı bulunması söz konusu egemenliğin tanınmasını fiili olarak da zorunlu kılmış, söz konusu yapılar Anadolu Selçuklu devletine kolay eklenerek Selçuklu egemenliği altında da mevcut ilişkilerini büyük ölçüde koruyabilmiştir⁵⁶.

Kendilerine tabi Türkmenlerden göçebe üretim tarzını devam ettirenler sınır bölgelerinde yazlak-kışlak arasında hareket halinde bulunurken bunların tabi olduğu Uç beyleri daha iç kesimlerdeki kasaba ve şehirlerde yerleşik bir biçimde haklarını kendi soylarına aktararak hüküm sürmüştür (Akdağ, 2018, s. 83-85,92). Söz konusu beylerin altsoyları, boy beyleri olan atalarının soyluluğunun farkındalığında olmakla birlikte çoğu kez Selçuklu ümerasına dahil olup zamanla “göçebe reisi” niteliklerini yitirmişlerdir (Akdağ, 2018, s. 83-85,92). Boy beyleri başta gelmek üzere iktâ sistemiyle toprak bölüştürülen askeri aristokrasiye ait bölgelerdeki göçebe Türkmen boyları, göçebe üretim ilişkilerini iktâ sahibi ile özgün ilişkiler kurarak devam ettirmiştir (Turan, 2017, s. 99). İktâ alabilen eski göçebe gazilerin bir kısmı da sahip oldukları toprakların gelirleri ile geçinerek ve askeri yükümlükleri yerine getirerek şehirlerde yerleşik yaşama geçmiştir (Akdağ, 2018, s. 20).

Anadolu'nun yukarıda bahsedilen demografik yapısı dikkate alındığında, Anadolu Selçuklu devleti için iktâlar halinde dağıtılan topraklarda göçebe Türkmenler için yer bulmak başlangıçta bir problem teşkil etmemiştir. Netice itibariyle Anadolu Selçuklu

⁵⁶ Telbâşer kalesinin Anadolu Selçuklu ordusuna direnişi sonrası teslimiyet koşulları için görüşmelere başlayan kalenin melikinin, kalenin ve çevre toprakların kendisine iktâ olarak bırakılması şartıyla kaleyi teslim etme teklifi Sultan I. İzzeddin Keykavus tarafından sevinçle karşılanmıştır (İbn Bibi, 2020, s. 212). Mevzubahis durum askeri sınıfın örgütlenişinin kolektif niteliğini göstermekte, kolektif askeri sınıfın temsilcisi olarak kabul edilmek şartıyla Sultan, mevcut ilişkileri olduğu gibi bırakmakta bir sakınca duymamaktadır.

Devletin doğrudan egemenliği altında bulunan miri toprakların askeri iktâlar biçiminde devletin kurucu unsuru olan Türkmen gruplara dağıtılması (Akdağ, 2018, s. 37) ve mevcut feodal örgütlenmelerin Anadolu Selçuklu hakimiyetine girdikten sonra iktâ tahsisleriyle hukuken tanınması devletin örgütlenme stratejisini oluşturmuştur.

Nihai olarak Anadolu Selçuklularının İznik'te egemenliklerini tesis etmelerinden sonra uzun yıllar boyunca yönetici sınıfın diğer unsurlarıyla girdiği ilişkiler oldukça karmaşık bir görünüm sergilemektedir. Söz konusu karmaşıklığın temelinde kitlesel etnik bir göç akabinde farklı üretim tarzlarının eklenmesi olgusu bulunmaktadır. Göçebe beylerin, Anadolu'da fetihten kaynaklanan hakları da bu kapsamda değerlendirilebilecektir. Bahsi geçen konjunktürde feodal beyler arasındaki çıkar çatışmalarını çözme işlevini yerine getirmenin yanı sıra boylar arasındaki mücadeleleri önleme gücüne sahip bir otorite olarak konumlanan Sultan, mümkün olduğu kadar kendi hakimiyeti için tehdit oluşturan boy örgütlenmesini parçalayarak Anadolu topraklarında bir Oğuz çeşitliliği meydana getirmiştir (Gordlevski, 2018, s. 79). Anadolu'ya parça parça dağıtılmış bulunan bu göçebe kitleler zamanla buldukları coğrafyanın, etrafında toplandıkları bölünmüş boylardan birinin yahut başlarında bulunan aile veya beyin ismiyle anılan yeni aşiret birleşimleri meydana getirmiştir (Yinanç M. , 2020a, s. 134-136).

3.2. ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNDE ASKERİ SINIF ARASI İLİŞKİLER

Anadolu Selçuklu Devletinin diğer ülkelere karşı en güçlü olduğu, en geniş sınırlarına ulaştığı dönemlerde dahi birbirleriyle ve sultanla akrabalık bağları kurmuş Türk aristokrasisi, kendilerine ait bölgeleri en geniş yetkilerle yönetmeye devam etmiş hatta bu feodal aileler Sultanları değiştirebilmiştir (Gordlevski, 2018, s. 54). Uç beylerini kontrol altına almanın da çoğu zaman mümkün olmadığı⁵⁷ Anadolu Selçuklu devletinde

⁵⁷ III. Haçlı seferi sırasında Anadolu Selçuklu topraklarından Sultanla yapılan barışçıl geçiş anlaşması bağlamında geçmekte olan Haçlı ordusu Türkmenler tarafından sürekli tacize uğradığı sırada Haçlıların ilk el kaynakları, Sultan'ın bu durumdan haberi olmadığı ya da Sultanın iradesi hilafına bu saldırıların yapıldığını düşünülüğünü, Sultan'ın da bu saldırıların destekçisi olduğu anlaşılana kadar anlaşmaya riayet edildiğini belirtmeleri (Loud, 2010, s. 179), bu durumun yabancılar tarafından da bilindiğini göstermektedir.

Sultan, çoğu zaman aristokratik aileleri birbirine bağlayan bir üst çatı olarak mutlak bir egemenlik gücüne sahip olamamıştır⁵⁸ (Gordlevski, 2018, s. 54). Devletin diğer beylikleri önemli ölçüde kontrol altına alarak Anadolu'nun büyük çoğunluğunda hakimiyet tesis etmesinin ardından Sultan II. Kılıç Arslan, hakimiyet kurduğu eyaletleri on bir oğlu arasında bölüştürerek Melik sıfatıyla bağımsız bir şekilde yönetimlerine bırakmış, bu melikler mülklerinde her türlü vergiden “muaf ve müselleme” hüküm sürmüştür (İbn Bibi, 2020, s. 50-51,95).⁵⁹ Kendi vilayetlerinden topladıkları tarımsal ürünler üzerinden Sultana herhangi bir pay vermeyen Melikler, Sultanın divanın müdahalelerinden de muaf bulunmuştur (Akdağ, 2018, s. 52). Devlet iktidarının daha merkezi hale geldiği I. İzzeddin Keykavus döneminde (1211-1220) Şam seferini aktaran İbn Bibi'nin ifade ettiği üzere Ordudaki feodal beyler arası kıskançlık ve güç mücadelesi savaşın kaybedilmesine ve hatta yazarın deyişiyle “Selçuklu sultanlarının çöküntünün kıyısına gelmesine” sebep olagelmıştır (İbn Bibi, 2020, s. 217). Yine devletin merkezi örgütlenmesinin yönetici sınıf üzerinde en etkin olduğu dönem olarak kabul edilebilecek I. Alaeddin Keykubad hükümdarlığındaki Anadolu Selçuklu devletinin “altın çağında” bile çok sayıda yönetici sınıf içi mücadele gözlemlenebilmektedir. Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın kardeşinin ölümünden sonra tahta çıkmasını kararlaştıran güçlü Türk Beyleri (İbn Bibi, 2020, s. 228) ile Sultan arasındaki güç mücadelesinde Konya ve Sivas'ın Moğol istilasına karşı yenilenen surların inşa masraflarını beylere yüklemeyi başaran Sultan (İbn Bibi, 2020, s. 277), bununla da yetinmeyerek Seyfeddin Ayaba, Zeyneddin Basara, Mübarizeddin Behramşah ve Bahaeddin Kutluğca gibi güçlü beyleri Kayseri'de bir Şölen sırasında hazırlıksız yakalayıp ortadan kaldırmıştır (İbn Bibi, 2020, s. 286-287). Seyfeddin Ayaba'nın toprak, servet ve gulam sayısının yanında devlet yönetimindeki kudretini İbn Bibi şu şekilde aktarmaktadır:

“Sultan'ın mutfağında saray görevlileri ve diğerleri için otuz baş koyun kesilirken Emir Seyfeddin Ayaba'nın mutfağında seksen baş koyun kesilirdi. O, işlerin çekip çevrilmesi sırasında bütün yetkileri elinde bulundururdu. Sultan'ın huzurundan ayrılıp evine gittiği zaman ondan izinsiz padişah sarayına kimse yaklaşamazdı. Diğer devlet emirleri de onu kendilerinin başkanları ve büyükleri olarak görürlerdi. Önemli işlerde onun görüşünü alırlar ona göre davranırlardı. Onun emrine Sultan'ın kapı bekçisinin karşı gelmesi mümkün değildi. O, Sultan'ın saltanat tahtına

⁵⁸ İbn Bibi'nin aktardığına göre güçlü beylerden olan Melik Muzaffereddin'in kızlarından biri ile evlenmek isteyen Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, “zevk ve sefa içerisinde sokak serserisi gibi yaşamasından dolayı damatlığına yakışmayacağı” şeklinde cevap almasına rağmen durumu hoş görü ile karşılamıştır (İbn Bibi, 2020, s. 366).

⁵⁹ Sadece yılda bir defa babalarının huzuruna gelmekle ve savaşta yardım etmekle yükümlü bu güçlü melikler gerek orduları gerekse toprak ve taşınır servetleriyle döneminin Sultanlarına yakışır bir biçimde hükmetmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 50-51).

oturuşundan beri aynı yolu izlemiş ve bu huyundan hiç vazgeçmemiştir.” (İbn Bibi, 2020, s. 287).

Buradaki alıntı farklı seviyelerde zenginlikleri elinde bulunduran feodal beylerin zaman zaman Sultandan da zengin olabildiğini göstermektedir. Şehirlerde yaşamayı tercih ettikleri gözlemlenen ve güçlerine binaen “Ulu Bey” ve “kadim bey” gibi unvanlar kullanan feodal beylerin kendi iktâları haricinde başkent Konya çevresinde bulunan çok sayıda bağ ve bahçeye de sahip olduğu gözlemlenmiştir (Gordlevski, 2018, s. 139-140). Mevzubahis açıklamalar Anadolu Selçuk devletinin askeri elitlerinin ne kadar güçlü bir konumda olduğunu ifadesi olmanın yanı sıra, devletteki merkezkaç güçlerle merkezleşme eğilimli çıkar grupları arasındaki mücadelenin boyutlarını gözler önüne sermektedir. Tarihsel olarak birçok defa karşılaşıldığı üzere burada da gücünü arttırmak isteyen sultan, Türk feodalleriyle mücadelesinde tahtta hak iddia edemeyecek yabancı milletlerden gelen elit çevrelerin desteğine başvurmaktadır. Bu farklı kesimlerden gelme -bilhassa gulâm ve gayrı Türk- söz konusu feodal beyler, “orta beyler” olarak ifade edilmiş olup, büyük feodal beylerin aksine aristokratik konumları Sultan’a olan yakınlıklarıyla doğrudan bağlantılı bulunduğundan, Sultan’ın güçlü beylerle gerçekleştirdiği güç mücadelesinde Sultan’ın yanında konumlanmışlardır (Gordlevski, 2018, s. 141-143).

Özellikle yağma, ganimet ve yeni topraklar elde etme ihtiyacı duydukları dönemlerde Sultanın seferlerine ilgi gösteren feodal beyler, istedikleri zenginliklere eriştiklerinde riskli seferlere katılma konusunda isteksizliklerini göstermiştir (Gordlevski, 2018, s. 134). Örneğin Anadolu Selçuklu ordusunun 1216’daki Şam harekatı öncesinde ülkenin dört bir yanından çağırılan bey ve askerler için düzenlenen “eğlence meclisi” sırasında Sultan İzzeddin Keykavus “büyük küçük bütün askeri beyleri” toplayarak yeni fethedilecek bölgeleri bu beyler arasında paylaşmak suretiyle bu beyleri teşvik/ikna etmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 211). Fethedilen bölgelerin fetheden beye ait olması yönünde güçlü bir hukuki kaide olmasını müteakip, Sultanlar mümkün mertebede seferlere bizzat katılma baskı altında bulunmuştur (Akdağ, 2018, s. 85). Uç beyleri hukuken Sultandan izinsiz yabancı devletlerin bölgelerine saldıramamış, onay almaları durumundaysa fethettikleri bölgelere “malikane” olarak altsoyuna aktarabilecek şekilde egemen olmuştur (Akdağ, 2018, s. 85). Siyasi ve ekonomik açıdan zayıf Bizans’a karşı -Moğol

istilası sonrası devletin merkezi gücünün ortadan kalktığı döneme kıyasla- hatırı sayılır bir genişleme olmaması, sultanların, güçlenmesinden çekindiği uç beylerine fetihler için izin vermemesi yahut baskılaması ile alakalı olarak değerlendirilebilecektir (Akdağ, 2018, s. 86)⁶⁰. Aynı dönem için Bizans'ın Laskaris hanedanının yönetiminde Batı Anadolu'da düzgün bir şekilde işlemekte bulunan pronoiai sistemi ve güçlü savunma hatlarının Bizans'a komşu uç göçebelerini yağma ve fetih yapmaktansa ticari ilişkiler kurmaya itmiş olma etkisi de ayrıca belirtilmelidir⁶¹ (Lindner, 2020, s. 50-56). Ancak Malazgirt sonrası Anadolu'nun fetih sürecinde, aşiretlerce desteklenen Türkmen beylerinin güç kazanmasından çekinen Büyük Selçuklu Devletinin Bizans Devleti ile anlaşma yaparak fetihleri durdurma çabasına benzer bir şekilde, Anadolu Selçuklu devletinin de bağımsız hareket eden bu uç beylerinin güçlenmesinden çekince duyduğu ve fetihleri baskıladığı kabul edilebilecektir (Koç, 2006b, s. 355).

Benzer bir egemenlik mücadelesi Anadolu Selçuklu devletine en parlak dönemini yaşatan sultan Alaeddin Keykubad'ın genç yaştaki şüpheli ölümünden sonra yaşanmıştır. Ulu Sultan Alaeddin Keykubad'ın veliht olarak gösterdiği ortanca oğlu İzzeddin Kılıç Arslan yerine, Şemseddin Altun-aba, Tâceddin Pervâne, Cemâleddin Ferruh Lâlâ, Sa'adeddin Köpek ve Zâhir üd-devle gibi beylerin Hârizimli Kayır-han ve Hüsâmeddin Kaymerî gibi kudretli Türk beylerinin rızalarının hilafına II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i tahta geçirmesi, büyük bir mücadele ortamı doğmuştur (Turan, 2018, s. 423-424). II. Gıyaseddin'in tahta çıkışında, yeni sultanın belirlenmesi adına beylerin bir araya gelerek karar vermesi geleneği uygulanamayarak, tahtın varisi konusunda ortaya çıkan anlaşmazlık zor yoluyla çözümlenmiştir (Mecit, 2017, s. 226). Yassı çimen savaşı sonrası Selçuklu hizmetine girmiş Hârizimli Türk askeri sınıfın önderi olan Kayır-hanın bu iktidar değişiminden sonra Sa'adeddin Köpek'in telkinleri ile tutuklanıp hayatını kaybetmesi ile devam eden süreçte

⁶⁰ Bu iddiayı destekleyerek uç beylerinin önemini gösteren bir örnek olarak Rükneddin II. Süleyman Şah'ın ölümü sonrası küçük yaşta başa geçirilen oğlu III. Kılıç Arslan'a karşı sürgündeki I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çağrılışı örnek gösterilebilecektir. Danişment gazinin torunu Yağlıbasan'ın, her biri Uç vilayeti beyi olan üç oğlunun aktif eylemlerde bulunduğu bu vakada, uç beylerinin desteği I. Gıyaseddin'in diğer beyleri etrafına toplaması ve tahta geçmesinde birincil amil olmuştur (İbn Bibi, 2020, s. 107).

⁶¹ Bununla beraber bu komşuluk süresince kışları güvenli yüksek yaylalarda bulunan göçebe Türkmenler, kış aylarında hayvancılığın gerekleri ve Bizans askerlerinin kış aylarında sefer düzenlemekte zorlanmasının yardımıyla Bizans bölgesindeki meralarda da sürülerini otlatmakta zorlanmamıştır (Lindner, 2020, s. 49-50).

Hârizimli Türk beyleri ve emirlerindeki askerler Selçuklu hakimiyetini terk ederek fetih ve yağma faaliyetlerine girişmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 451-453). İktidarını Sa'adeddin Köpek'e dayandıran II. Gıyaseddin yine Köpek'in siyaseti doğrultusunda Atabey Altunaba'yı öldürmüştür bunun üzerine Ankara'daki iktâsına kaçan Pervane Taceddin ise bir süre sonra burada yine Köpek'in çabası sonucu recmedilmiştir (Turan, 2018, s. 429-431). Gücünü iyice arttırdıktan sonra Sa'adeddin Köpek, Kemâleddin Kâmyâr ile Hüsameddin Kâymerî'yi ortadan kaldırmıştır (Turan, 2018, s. 429-431). Türk devlet geleneğine göre hanedan üyesi olmadan sultan olamayacağını bilincinde olan ve diğer güçlü beyleri yok ederek gücünü arttıran Sa'adeddin Köpek, annesinin I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den gayrimeşru şekilde hamile kaldığı yönünde söylenceler yaymış, devam eden süreçte II. Gıyaseddin Keyhüsrev Sivas subaşı Hüsameddin Karaca'yı yardıma çağırarak bir saray baskını sonucu Köpek'i öldürmüştür (Turan, 2018, s. 431-433). Köpek'in ölümü ile sonlanan bahsi geçen iktidar mücadelesi, devletin çöküşüne giden sürecin başlangıcı olarak kabul edilebilecektir (Turan, 2018, s. 431-433).

Beyler arasındaki önemli iktidar mücadelelerinden birisi de Köseadağ Savaşı mağlubu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in küçük yaşta üç veliaht bırakarak ölmesi sonrası yaşanmıştır. Yenilgi sonrası Moğollarla barış anlaşması imzalayan heyetin başı olan ve Batu Han'ın "Nizâm ül-mülk Salâh ul-âlem" unvanı ile Anadolu'nun yöneticisi olarak tayin ettiği, naip görevinde bulunan İran kökenli Şemseddin İsfahânî, Anadolu'ya döndüğünde II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından vezir unvanı verilmesinin yanında fiili olarak devletin başına da geçirilmiştir (Turan, 2018, s. 469-470). Sultan II. Gıyaseddin'in ölümü sonrasında da yönetimdeki fiili egemenliğini sürdüren Şemseddin İsfahânî -Naip Celaleddin Karatay, Beylerbeyi Şemseddin Has Oğuz, Esededdin Rûzbe ve Pervane Fahreddin Ebûbekir gibi- diğer Beylerle birlikte -ölen Sultanın iradesi hilafına- çocuk yaştaki İzzeddin Keykâvus'u tahta çıkarmıştır (Yinanç M. H., 2020b, s. 192). Ancak İsfahânî kontrolünde oluşan bu yeni düzen uzun sürmemiş, kısa zaman sonra iktidardaki beyler arasındaki güç mücadelesi yeniden baş göstermiştir (Yinanç M. H., 2020b, s. 192). Beylerbeyi Has Oğuz ve Atabey Rûzbe'nin güçlenmesi karşısında egemenliğini bölüşmek istemeyen Sâhip Şemseddin İsfahânî, Emîr-i dâd Nusretüddin Sâhib ve Pervane Ebubekir'in yardımlarıyla bu iki önemli beyi ortadan kaldırmıştır (Yinanç M. H., 2020b, s. 193). Sonrasında Konya'da siyasi gücü yükselen Emri Nusret ve Pervane Ebubekir

siyasi hamlelerle ele geçirilip hapsedilmiş, bu beylerin de yok edilmesiyle beraber gücü doruğa ulaşan Sâhip Şemseddin İsfahânî, sultanın annesiyle evlenmiştir (Turan, 2018, s. 481). Mevzubahis evliliğe karşı çıkan Erzincan iktâsının sahibi Beylerbeyi Şerefeddin Mahmud ile gerçekleştirilen savaşı da kazanıp beylerbeyini öldürmeyi başaran Şemseddin İsfahânî'nin, Anadolu Selçuklu Devletinin başında saltanat sürdürdüğü düzen, Uç bölgelerde büyük bir Türkmen ayaklanması başlaması ve Moğol Güyük Han'ın Anadolu'ya Sultan olarak yolladığı Rükneddin Kılıç Arslan'ın gelişi ile son bulmuştur (Turan, 2018, s. 481-483). Tüm bu vakalardan görüleceği üzere Selçuklu merkezinde bulunan divan üyesi güçlü aristokratlar arasındaki mücadele, uç beyleri yahut askeri soylu valiler arasında görülen mücadeleye kıyasla devletin zayıflamasında daha belirleyici etkileri haiz olmuştur (Akdağ, 2018, s. 50).

Netice olarak devletin varoluş mücadelelerinden başarıyla çıkarak istikrar kazanmasına tekabül eden II. Kılıç Arslan devri sonlarından itibaren de askeri sınıf içi mücadelelere sıkça rastlanılabilmektedir. Devletin en güçlü dönemi olduğu yaygın bir şekilde kabul gören I. Alaeddin Keykubad dönemi de dahi olmak üzere Sultanlar mutlak bir egemenliğe sahip olamamış, diğer hanedan üyelerinin ve güçlü beylerin daimi baskı altında hüküm sürmüştür (Akdağ, 2018, s. 86). Kolektif aristokrasinin hakim olduğu Anadolu Selçuklu devletinde bu sınıfın temsilcisi olarak ortaya çıkan Sultan'ın, diğer askeri sınıf üleriyle bağlantısı, elinde bulundurduğu güç ve ortak çıkarlar altında şekillenmiştir. Bu bağlamda askeri sınıf içi söz konusu bağlantı, konjonktürel ve tali olarak farklı yoğunluklarda bulunmuştur.

3.3. ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNDE ASKERİ SOYLULUK VE MERKEZİLEŞME

Mirî toprak rejimi ve iktâ sistemi, eski göçebe beyleri başta gelmek üzere askeri sınıfın toplumsal yapı içerisinde yönetici olarak örgütlenmesi ile doğrudan bağlantılıdır (Turan, 2006, s. 338). Askeri soyluluk içi ilişki ve sultanın bu sınıf ile ilişkisi konjonktürel olarak değişmiştir. Anadolu Selçuklularının kuruluşundan itibaren yaklaşık yüz yıl süren Anadolu'da tutunma ve egemenliklerini koruma mücadelelerinden sonra 13. yüzyıl başlarından itibaren devletin egemenliğinin Anadolu'nun çoğuna yayıldığı

gözlemlenebilmektedir. Bu dönemde Anadolu’da istikrarlı bir tarımsal üretimin oluşması sonrası oldukça gelişen iç ticaretinin yanı sıra dış ticareti canlandırmaya yönelik Sultanların Sinop, Antalya, Alanya, Suğdak fetihleri, Anadolu içi ticaret güzergahlarında kervansaray inşaları ve yabancı devletlerle ticaret anlaşmaları takip etmiş; tüm bu süreçten gümrük gelirleri dolayısıyla Sultanlar büyük zenginlikler elde etmiştir (Avcıoğlu, 2015, s. 2032-2038). Anadolu Selçuklu Sarayının zenginliğinin farklı coğrafyalarda dahi dikkat çektiği 13. yüzyılın başlarında, akçe basımına yönelik gümüş çıkarılan yaklaşık on gümüş madeni işletilmiş, komşu ülkelere kıyasla daha yüksek oranda gümüş içeren akçeler basılmıştır (Lindner, 2022, s. 33-34,134). Bahsi geçen gelişmelerle birlikte 12. yüzyılın sonlarından itibaren gücü elinde toplamaya başlayan Sultanlar ile askeri sınıf arası ilişkiler gücü artan sultan lehine değişime uğramış, Sultan’ın egemenliğini arttırmasına rağmen askeri sınıf soyluluğunu miri rejim ve iktâ sistemi dolayımı altında devam ettirmiştir.

I. İzzeddin Keykavus’un Şam seferinin başarısızlığa uğramasından sonra topladığı Beylerin bir kısmını ihanetle suçlaması üzerine beylerin savunmalarının bir kısmı şu şekildedir: “Atalarımızın ve dedelerimizin sülâlenize ve size yaptıkları hizmetlerin hatırına, araştırıp soruşturmadan ve kesin bir delile dayanmadan bizi ihanet etmekle suçlamayınız” (İbn Bibi, 2020, s. 221). Yine II. Kılıç Arslan’ın, oğullarından en küçüğü olan I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in veliahtlığını, askeri sınıf üyelerine bildirdiği ve riayet beklediği toplantıda aldığı müspet cevap içerisindeki şu ifade dikkat çekmektedir: “...atalarımız, Sultan-ı Azam Melikşah -Allah rahmet eylesin- fermanıyla senin atan gazi padişah Melik Süleyman -Allah delillerini aydınlatsın- komutasında Rum ülkelerinin fethi için seçilip görevlendirilmesi üzerine onlar...” (İbn Bibi, 2020, s. 46-47). Bahsi geçen ifadelerde, hanedan etrafında bulunan eski göçebe askeri sınıfın torunlarının askeri soyluluğu ve bununla bağlı olarak toprak sahipliğini Anadolu Selçuklularında devam ettirdiğini ve askeri soyluluğun irsi bir aktarıma tabi olduğu açıkça görülmektedir.

Bunun yanı sıra Selçuklu devlet örgütlenmesi kendisine bir zamanlar rakip olan diğer Türk askeri soylu sınıf üyelerine ve hanedanlara da kucak açan bir muhtevaya sahip bulunmuştur. Yukarıda ifade edildiği üzere zamanla diğer beylikler üzerinde egemenlik tesis eden Anadolu Selçuklu devleti, söz konusu alanlardaki toprak bölüşümüne ve askeri

sınıfın haklarına riayet etmiştir. Örneğin Selçukluların Anadolu hakimiyeti için uzun süre mücadele içerisinde bulunduğu Danişmendliler devleti ve geniş arazileri Selçuklu egemenliğine yenik düştükten sonra bölgenin eski soylu aileleri ve askeri sınıfı Selçuklu devletinde varlıklarını iktâlar almak suretiyle devam ettirebilmiştir (Akdağ, 2018, s. 76). Kardeşinin ölümü ve küçük yaştaki yeğenin tahta çıkması üzerine sürgünde olduğu Bizans topraklarından gelerek tahtı ele geçiren I. Gıyaseddin Keyhüsrev, tahttan indirdiği yeğeni III. Kılıç Arslan'a müteveffa kardeşinin Sultan olmadan önce melik olarak yönettiği Tokat vilayetini verdiği kaydedilmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 117-118)⁶².

Türkmen beylikleri haricinde Anadolu'da bulunan diğer feodal devletlerin de Anadolu Selçuklularına katılmaları sonrası, fethedilen bölgenin Türk-olmayan asker kökenli soylu üyelerinin haklarının belirli ölçülerde korunduğu da gözlemlenebilmektedir. Alaeddin Keykubad'ın, döneminin en önemli kalelerinden olan Alanya kalesini kuşatması sırasında Alanya kalesinin sahibi olan Derebeyi Kirfard, Sultana gönderdiği haberci yoluyla teslimiyet şartlarını görüşmesi sırasında kalenin kadim çağlardan beri kendi soyunda olduğunu vurgulayarak, canın bağışlanması yanında Sultana toprak beyi olarak hizmet etmek adına kendisine herhangi bir vilayetin verilmesini talep etmiş, bunun üzerine kendisine Akşehir'in emirliği ile birlikte geliri yüksek bazı köylerin mülkiyetini teslim eden iktâ menşurları yazılmıştır (İbn Bibi, 2020, s. 270). Yine II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Gürcü prensesi ile evlilik töreni sonrasında birçok Gürcü beyine (aznavur'una) büyük iktâlar verildiği İbn Bibi tarafından kaydedilmiş bulunmaktadır (İbn Bibi, 2020, s. 467). Benzer şekilde Bizans sürgünü döneminde konuğu olduğu Komnen Manuel Mavrazemos'a, tahta çıkmasında gösterdiği yardımlar sonrası I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından Denizli etrafında bir Meliklik verilmiş, bu beyin torunu Mehmed el-Mevrazemî de Türkmenlerin desteklediği bir uç beyi olarak bölgede kalmaya devam etmiştir (Bayram, 2003, s. 36-37). Bu vakalarında gösterdiği üzere kimi zaman Türk kökenli olmayan derebeylerinin de aynı toprak üzerinde olmasa dahi başka yerlerde iktâlar dağıtılması suretiyle sınıfsal konumları korunmuş, gayrı-Türk askeri soyluluk da böylece zaman zaman devam ettirilmiştir. Bu durum göçebe üretim tarzının kalıntılarının feodal üretim tarzıyla eklemlenmesi tezimizle de uyumludur.

⁶² Hanedan içerisinde güç mücadelelerine rağmen soy hakkının tanınmasına dair önemli bir vaka olarak karşılaşılan bu iktâ temliki, fiili teslim gerçekleşmeden III. Kılıç Arslan öldürülmesi sebebiyle nihayete erememiştir.

II. Kılıç Arslan'dan sonra sultanların gücündeki görece artış sonrası askeri sınıf içerisindeki ilişkilerin geçirdiği en belirgin dönüşümlerden birisi, askeri soylunun topraklarının alınarak merkezle yakın ilişkili bir askeri sınıf mensubuna verilmesi; eski sahibe ise Sultanın kontrolü altındaki bir alanda yeniden bir iktâ temlik yapılması suretiyle askeri sınıf üyesinin haklarının sürdürülmesi olmuştur. Uzun yıllar aynı bölgeyi geniş yetkilerle yöneten beylerin ulaştığı kudret Sultanlar için çekinilen bir tehlike olagelmıştır (Gordlevski, 2018, s. 230-231). Kendilerine tâbi bulunan gulâm askerleri, doğrudan kendi hakimiyetlerinde bulunan topraklar⁶³ ve harekete geçirebildiği diğer askeri sınıf üyeleri eliyle Sultanların egemenliğini arttırdığı dönemlerde rastlanan bu uygulama ile ele geçirilen bölgelere gulâm kökenli subaşılar atanarak merkezi yönetim ile sıkı bağıntılı bir taşra yönetimi oluşturulmaya çalışılmıştır. Örneğin Erzincan meliki Alaaddin Davud Şah'ın sultan Alâeddin Keykubad'a karşı giriştiği kalkışma başarısızlıkla sonuçlanıp melikin af dilemesi üzerine önemli bir iktâ olan Erzincan melikliği kendisinden alınarak bunun yerine Akşehir ve Ilgın iktâ edilmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 360-362). Yine benzer şekilde Anadolu Selçuklu devletine karşı Eyyubi tarafına geçerek metbû değiştiren Harput Artuklularının savaştan sonra bölgedeki egemenliği sonlandırılmakla birlikte kendilerine Akşehir'de topraklar iktâ edilmiştir (Turan, 2018, s. 401). Bu örneklerin haricinde de buldukları topraklarda fiili olarak tamamen egemen olan beylerin konjonktüre göre metbû oldukları hükümdarları değiştirmeleri sık rastlanılan vakalardır. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu sahasının yöneticisi olan - ekseriyetle Artuklular, Atabeylikler ve Türkmen boy beylerinden müstakil askeri soylu sınıf üyesiyken Anadolu Selçuklu devletinin bu bölgeyi egemenliği altına alması sonrası iktâlar olarak konumlarını korumuş- melikler, komşu Eyyubi devleti veya sonraki dönemlerde Memlük devletinin egemenliğine geçebilmiştir (Akdağ, 2018, s. 52,73). Selçuklular, isyan eden ya da metbû (senyör) değiştiren meliklere karşı başarı kazandığında melikin elindeki müstakil topraklara merkez kontrolünde bir subaşı atayarak Melik'e devlet içerisinde başka bir iktâ vermiştir (Akdağ, 2018, s. 74). Özellikle Sultanın ordunun başında bulunduğu ve diğer beyleri itaat altında tuttuğu durumlarda

⁶³ Mirî topraklar içerisinde üzerinde iktâ tesis edilmeksizin doğrudan devletin hakimiyetinde bulunan topraklar ise “melükü'n-nüvvâb” ile onun altında örgütlenen naipler eliyle yönetilmiş ve Sultana ait başlıca gelir kaynağını oluşturmuştur (Akdağ, 2018, s. 50).

askeri yükümlülüklerini yerine getirmeyen Meliklerle yaşanan mücadeleler Sultan lehine sonuçlanmıştır.⁶⁴ Görüldüğü üzere buldukları vilayetleri “melik” ünvanıyla sadece doğrudan sultana bağlı olarak yöneten bu beylerin ellerinden topraklarının alınması durumunda bu vilayetler, Sultan’ın divanına bağlı olarak yönetilmek üzere “subaşı” ünvanlı ve genellikle gulam kökenli küçük beylere verilmiş, gücünü kaybeden eski Melik’e ise başında subaşı bulunan vilayetler içerisinde iktâlar verilmiştir (Akdağ, 2018, s. 51-52).

Tüm bu örneklerde görüldüğü üzere Anadolu Selçuklu’da askeri soyluluk belirli toprak parçalarına bağlı olmayan bir sınıfsal konum olarak varlığını sürdürmüş, yöneten sınıfın kontrolünde bulunan toprak parçaları değişebilmiştir. Bu bağlamda merkezin güçlendiği dönemde karşılaşılan söz konusu uygulamanın devletin merkezi feodal niteliğini korumasına hizmet eden bir örgütlenme biçimi olduğu ifade edilebilecektir. Sultanlık divanı ile sıkı bağlantılı bir şekilde yönetilen subaşı yönetimindeki vilayetler, soylu beylerin yönettiği vilayetlerden farklı olarak devletin merkezi niteliğini korumasında önemli bir örgütlenme varyasyonu olarak ortaya çıkmıştır (Akdağ, 2018, s. 51)⁶⁵.

⁶⁴ Erzurum Meliki Alaaddin Saltukî, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in Gürcü seferi sırasında uğrak noktası olarak Erzurum’a iştiraki sonrasında askeri yükümlülüklerini yerine getirmeyerek sefer hazırlığı yapmaması iddiasıyla azledilmiş, vilayet toprakları ve kaleleriyle Gıyaseddin Tuğrulşah’a verilmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 103). Buna ilaveten Anadolu Selçuklu Devletinin metbû olduğu Gürcü, Ermeni ve Pontus devletleri de Selçuklu devletine olan yükümlülüklerini fırsatlardan yararlanarak sonlandırma gayreti içerisinde bulunmuş, konjonktürel olarak devlete bağlılıkları değişmiştir.

⁶⁵ Claude Cahen, tespit edebildiği kadarıyla Anadolu Selçuklu hakimiyetindeki şehirlerin yöneticilerinin merkezi yönetimce belirlenebildiği vakaları delil olarak göstererek, Türk feodalitesi tezinin geçersiz olduğunu, Anadolu Selçuklu Devletinde taşranın memurlar eliyle yönetildiğini savlamıştır (Cahen C. , 2002, s. 197-204). Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar tek ve değişmez bir siyasi örgütlenmesi olmadığını, askeri sınıfın temsilcisi ile arasındaki bağlantının dönemselsel bir inceleme tabi tutulması gerekliliğini kabul etmesine rağmen (Cahen C. , 2002, s. 193-194), kanaatimizce toprak rejiminin bozulmaya başladığı, Sultan ile askeri sınıf üyeleri arası bağlantıların yoğunlaştığı dar bir dönemden gösterdiği örneklerle sistemin feodal olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Nitekim askeri soylu sınıfın devamlılığını tek tek bölge bazlı olarak inceleme konusu yapmamız tezin kapsamı gereği burada incelenemeyecek olsa da verilen örneklerde melik ünvanlı geniş yetkileri haiz bir askeri sınıf üyesinden alınan toprakların, gulam kökenli ve merkezi yönetimle daha bağlantılı “orta” beylere verildiği; devletin Moğol istilasına uğramasına kadar devam edebilmiş yaklaşık otuz yıllık bir sürenin bahis konusu olduğu, bunun da toprak rejiminin bozulması ve devletin merkezileşmesine tekabül ettiği Selçuklu feodalitesinin bir kesiti olduğu ifade edilebilecektir. Nihayetinde adem-i merkezi yönetim feodal üretim ilişkilerinin temel biçimi değil siyasi örgütleniş türlerinden biridir. Kolektif askeri sınıf örgütlenmesinin siyasi ve askeri baskı ile toprak üzerinde hareketi sınırlanmış ve üretim araçlarının tasarrufunu devam ettirmiş köylünün ürettiği fazlanın kontrol edilmesi bağlamında temel üretim ilişkilerinde bir değişim yaşanmamıştır. Bu bağlamda söz

Bununla birlikte “ilk fatih” -feodal ve göçebe unsurların bir karışımı üzerinde iktidarı olan- Türkmen beyi tarafından yapılan bölüşüme dokunulmamış, miri rejim sadece vergiler üzerinden kurulmuştur (Koç, 2006b, s. 355). Başa bir ifadeyle Türkmen Bey’in tarım arazilerini ve göç yurtluklarını bölüştürdüğü askerleri, akrabaları ve aşireti feodal ilişkilerin egemenliğinde sisteme eklemlenmiş, Türkmen Bey’in bölgedeki kontrolü son bulsa dahi bunlar varlıklarını devam ettirmiştir. Nihayetinde merkezle bağlantılı olarak yönetmek üzere vilayetin başına tayin edilen subaşı, vilayet askerlerinin komutanı olmakla birlikte, önceki Türkmen soylu meliklerin aksine vilayet gelirleri ve vilayetteki askerlerin iktâları üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunmaksızın kendisine tayin edilen arazi geliri ile geçimini sürdürmüştür (Göksu, 2017, s. 153). Bu bağlamda askeri soylu sınıf içi ilişkilerin geçirdiği dönüşümün (merkezileşmenin) feodal üretim ilişkilerinin egemenliğinde eklemlenmiş Selçuklu üretim ilişkilerini dönüştürmediği ifade edilebilecektir.

Selçuklu veraset sisteminin kuralları çok katı olmamakla birlikte bu sistemde ölen sultanın en büyük oğlunun başa geçmesi teoride kural olmuştur (Akdağ, 2018, s. 49). Bununla beraber Sultanlar çoğu kez bu kurala uymaksızın tayin ettikleri veliahtlarla bu kaideyi sık sık bozmuşlardır⁶⁶. Veraset sisteminde kut anlayışının getirdiği belirsizlikle birden çok egemen askeri sınıf katmanının mevcudiyeti, fiil olarak ucu açık güç mücadeleleriyle Sultanların başa geçmesi sonucunu doğurmuş, savaşlar ve taht mücadelelerinde, daha güçlü saray çevrelerini ve Oğuz boy önderlerini etrafında toplayabilen aile üyesi başa geçebilmiştir (Gordlevski, 2018, s. 136). Sultanların ölümünden sonra toplanan devletin ileri gelenlerinin yeni Sultanı kendi aralarında belirlemeleri çokça rastlanan bir uygulama olmuştur (Akdağ, 2018, s. 49). Sultanın varis belirlemesi durumunda da yukarıda görüldüğü üzere askeri soylu sınıf kendi çıkarlarını destekleyeceğini düşündüğü adayın çevresinde konumlanabilmiş, kimi zaman savaşlara dönüşebilen taht mücadeleleri gerçekleşmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen Türk töresine bağlı olarak tahtın adayı ancak Selçuklu hanedanından seçilmiştir. Askeri aristokrasinin

konusu dönemde askeri sınıfın merkezi sistemin lehine olacak şekilde yeniden düzenlenmesinden söz edilebilecektir.

⁶⁶ Örneğin İzzeddin (II.) Kılıç Arslan, on bir oğlu arasından I. Gıyaseddin Keyhüsrev’i veliaht tayin etmiş (İbn Bibi, 2020, s. 41), devam eden süreçte ise en büyük kardeş olan Rükneddin (II.) Süleyman Şah zorla tahtı ele geçirmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 64).

bir paçası ve başı olan Sultan, bu sınıf içindeki egemen güç odakların çıkarlarıyla ortak hareket edebilme kabiliyeti ve kendi fiili gücü doğrultusunda yönetmiştir (Gordlevski, 2018, s. 137).

3.4. GÖÇEBE TÜRKMENLER VE ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ

Yukarıda ifade edildiği üzere göçebe yaşam tarzını devam ettirmekte olan Anadolu'nun ilk Türkmen fatihleri, Anadolu'da ele geçirdikleri bölgelerde feodal ilişki ağları altında teşkilatlanmış feodal sınıflarla eklemlenerek özgün yaşam koşulları oluşturmuşlardır. Göçebe beyleri, beylerin sülaleleri ve bu soylular etrafında toplanmış savaşçı kitle kısa zamanda şehirlere, kalelere ve köylere yerleşmiş, feodal rant toplayıcıları olarak doğrudan üreticiler üzerinde konumlanmıştır. Bu süreçte daha geniş göçebe kitleler kendi geleneksel yaşam biçimlerini yeni koşullar altında sürdürmüşler ve Anadolu'nun köylü kitleleriyle özgün değiş tokuş imkanları yaratmışlardır. Türkmenlerin daha önce köylüler tarafından üretken olarak kullanılmayan vadiler, otlaklar ve sair alanları şenlendirmeleri 11. ve 12. yüzyıllarda Anadolu'da üretimin esaslı şekilde artmasına sebep olmuştur. Refah artışı bununla da sınırlı kalmamış Türkmenlerce getirilen ya da geliştirilen el sanatları şehirlerde de üretimi arttırmıştır. Savaş hali bittikten ve köylüler beyin hakimiyetini kabul ettikten sonra askeri sınıf, tarımsal üretimin devamlılığı için gerekli harcamalardan ve desteklerden imtina etmeksizin yerleşik kesimin çıkarlarını -tarımsal fazlayı temellük etmesi bağlamında kendi çıkarlarını- öncelikli olarak savunmaya başlamıştır (Polat, 2004, s. 197). Göçebe yaşamı devam ettiren Türkmen unsurların, devletteki temel askeri gücü oluşturmayı sürdürdüğü bu süreçte, Bizans ve Haçlı müdahaleleri gibi büyük çaplı siyasal krizlerin, feodal ve göçebe üretim ilişkilerinin eklemlenmesinin dayandığı toplumsal uzlaşmayı güçlendirdiği ifade edilebilecektir.

Devletin ilk dönemlerinde Sultan için çok önemli bir askeri kaynak olan Türkmen aşiret gruplarından oluşan uç bölgesi orduları sadece Sultan bizzat savaşa katıldığı durumlarda orduya iştirak etmiştir (Akdağ, 2018, s. 54). Anadolu Selçuklu Ordusunun çekirdeğini

oluşturan bu hafif zırhlı ve hareketli Türkmen süvari gücünün⁶⁷ yanı sıra toprak üzerine yerleşen Türkmen askeri sınıf zamanla Selçuklu ordusunun -giderek önemi ve oranı artan şekilde- asıl unsurunu teşkil etmeye başlamıştır (Gordlevski, 2018, s. 238). İktâ sistemi söz konusu bağlamda göçebelerin yarı göçer ve hatta mümkünse yerleşik hayata geçirilmesine yönelik bir sistem olmuş, askeri sınıf üyesine iktâ verilen bölgeyle birlikte beye tabi göçebelerin hareketliliği her halükarda sınırlanmak istenmiştir (Gordlevski, 2018, s. 103). Geniş bölgelerin veya şehirlerin iktâlarını edinen büyük beyler tarafından tekrar bölünerek küçük iktâlar biçiminde toprakların yeniden dağıtılmasıyla birlikte eskinin göçebe savaşçılarının bir kısmı toprak üzerinde feodal askeri bir sınıf olarak örgütlenmiştir (Gordlevski, 2018, s. 238). Göçebe Türkmenlerin uç bölgelerde özellikle ilk fetihler sırasında yağmalar yoluyla ve sonraki dönemde yerleşiklerle kurdukları karşılıklı ticari ilişkiler altında kendileri tarafından üretilmeyen ürünlere kalıcı ihtiyaç duyar hale gelmesi (Polat, 2004, s. 202) ve bağlı oldukları beylerle girdikleri feodal ilişki setleri içerisinde göçebe üretim ilişkileri dönüşüme uğramış, beylerin kimi durumda baskısı kimi durumda ise teşvikleri ile bir kısım Türkmenler de yerleşik köylü haline gelmeye başlamıştır. Ancak Türkmenlerin bir kısmının köy ekonomisine geçişi kendisine has birtakım özellikler sergilemektedir. Türkmen köylüler pek çok durumda yarı-göçer pratikler ortaya koyarak eski alışkanlıklarını bırakmamışlardır. Söz konusu sürecin ilk zamanlarında göçebe niteliği ağır basan Anadolu Selçuklu ordusu, iktâ sistemiyle birlikte iktâ askerleri (leşker-i kadîm/sipâhiyân-ı kâdim) çoğunluk olacak şekilde evrimleşmiştir (Göksu, 2018, s. 97-99).

Bu kapsamda göçebelerin hâlihazırda tabi oldukları beylere veya Sultanlara bağlılıkları Beylerin göçebe üretim ilişkilerinin gayri şahsi ifadesi olan töreye aykırı davranışları durumunda kolaylıkla ortadan kalkmıştır. Bununla doğrudan bağlantılı olarak Anadolu Selçuklu devleti egemenliğinde de uzun süre Oğuz Töresi Sultanlar tarafından iyi bilinmiş⁶⁸, doğrudan veya kıyas yoluyla devletin en güçlü olduğu dönem olarak kabul

⁶⁷ Seferlere göçebe üretim tarzı ile doğrudan bağlantılı olarak bahar ve yaz aylarında katılmak isteyen Oğuz boyları, seferler uzadığı durumlarda kendilerini yeniden üretmelerini mümkün kılan hayvancılığın gereklerine uygun olarak kış aylarında savaşmaktan mümkün olduğu kadar imtina etmiştir (Gordlevski, 2018, s. 236).

⁶⁸ Göçebe üretim tarzıyla doğrudan ilintili Şölen/Toy adı verilen devlet geleneğinin Anadolu Selçuklularda devam ettiği de bilinmektedir. Savaş öncesinde ve zafer kutlamalarında kadim geleneğe göre çağırılan ve Töre ile tespit edilmiş önem yerlerine göre oturan beylerin Sultan tarafından ziyafet ile ağırlandığı bu etkinlikte hep birlikte yenilen yemek ile Sultana olan bağlılık

edilen I. Alaeddin Keykubad dönemi gibi geç bir tarihte dahi uygulanmıştır (Yazıcızâde Ali, 2017, s. 282). Özellikle Sinop'tan başlayarak Kastamonu ve Bolu üzerinden Kütahya ile Denizli'ye ve oradan da Antalya'ya uzanan hat üzerinde Ankara- Eskişehir güzergahı sınır olarak sağ ve sol olmak üzere ikiye ayrılmış beylerbeyliği altında örgütlenmiş olan Anadolu Selçuklu Uç beyleri, kadim Türk ikili devlet teşkilatlanmasının yansıması olmuştur (Akdağ, 2018, s. 53). Ekseriyeti Türk ve göçebe ikametgahı olan bu bölgelerde uzun süre tamamen egemen bir şekilde soylu eski boy beyleri hakimiyet kurmuşlar, bununla beraber yeni Sultanın tahta çıkması durumunda -iktâların yenilenmesinde olduğu gibi- menşurlarının yenilemesi zorunluluğu altında bulunmuşlardır (Akdağ, 2018, s. 54). Devletin merkezileştiği dilimde uç bölgelerde göçebeliği sürdüren bu boyları kontrol altında tutmak amacıyla uç beylerinin de merkez ile sıkı ilişkileri olan ve kimi zaman Türkmen dahi olmayan askeri sınıf üyeleri arasından geldiği gözlemlenebilmektedir (Avcıoğlu, 2015, s. 2067). Ancak söz konusu bu değişimin de uç bölgelerdeki üretim ilişkilerini değiştirmedeği ifade edilebilecektir.

Görüldüğü üzere uzun süre töreye ve Oğuz geleneklerine oldukça riayet eden Sultanlar, zamanla Türklerden uzaklaşarak yabancı kültürlerin etkisine girmiş Bizans ve İran saraylarında karşılaşılan pek çok gelenek gözlemlenebilir hale gelmiştir (Gordlevski, 2018, s. 250-251). Feodal üretim ilişkilerinin yaygınlaşması ve güç kazanan sultanların merkezdeki teşkilatında İslâm bürokrasi geleneğinden gelen sivil bir yönetici zümrenin teşekkülü, göçebe üretim ilişkilerini sürdürme konusunda direnç gösteren uç Türkmenlerinin devlette temsilinin gittikçe azalmasına neden olmuştur. Uluslararası

tekrardan ifade edilmiştir (Gordlevski, 2018, s. 84). Alanya'nın fethedilmesine yönelik Sultan Alaeddin Keykubad'ın düzenlediği sefer sırasında gerçekleştirilen cömert şölende tam bir hafta boyunca Sultanın da katıldığı cirit ve savaş oyunları oynandığı bilinmektedir (İbn Bibi, 2020, s. 263). Yine Alaeddin Keykubad döneminde yılda iki kere "ulu av" yapılmış ve bu on beş günlük av sırasında Oğuz töresine göre sultan, oğulları, ulu beyler, aşağı beyler ve sipahiler hiyerarşik bir biçimde avları hedef almıştır (Yazıcızâde Ali, 2017, s. 281). Yine dikkat çeken bir örnek olarak ifade edilebilecek olan, Anadolu Selçuklu hükümdarı Sultan I. İzzeddin Keykavus'un kendisine ihanet eden Pervane Zahirreddin'in mezarından çıkarttığı kemiklerini yaktırarak küllerini rüzgara savurtması (İbn Bibi, 2020, s. 213), Şamanlara has oç alma geleneğinin Selçuklulardaki devamlılığını göstermektedir. Eski Türklerde ölünün kemiği kutsal addedilmiş, yeniden dirilmenin kemiklerden gerçekleşeceğine inanılmıştır (Roux, 2021, s. 160-162). Yine Moğollarda sıkça karşılaşılan mezarlarından çıkarılan kemiklerin yakılarak yok edilmesi uygulaması benzer bir Şaman geleneğinden kaynaklanmış, benzer inanışlarla çok sayıda Türk hükümdarının kemikleri istila döneminde Moğollarca yok edilmiştir (Yaşa, 2021, s. 316).

ticaretin gelişmesine ve bu yolların bir kısmının Anadolu Selçuklu devleti sınırları içerisinde geçmesini takiben ticaret gelirleri ile zenginleşen Konya sultanları, doğrudan kendisine bağlı bir askeri sınıf olan gulâmlar ve paralı askerler bulundurarak egemenliklerini büyük iktâları kontrol altında bulunduran askeri sınıf üzerinde de genişletebilmiştir (Avcıoğlu, 2015, s. 2068).

İran kültürünün yanı sıra İranlı alim ve aristokrasinin devlette temsilinin artmasında sultan olmadan önce Malatya melikliği yapmış hanedan üyelerinin tahtı ele geçirmelerinin de etkiler doğurmuş olduğu iddia edilebilecektir (Bayram, 2003a, s. 13-15). Keza 13. Yüzyıldan itibaren devletin sivil yönetim kademelerinde çoğunlukla Horasan ve İsfahan başta olmak üzere İran kökenli kimselerin görev aldığı görülmektedir (Cahen C. , 2002, s. 183). Danişment beyliği tarafından fethinden sonra Türkmen elitinin hakim olduğu bir çevre oluşturan Tokat ve Amasya bölgelerinin aksine Malatya, İran'dan gelen pek çok ilim insanı ve dini önderin etkileri altında biçimlenmiş bir kültür alanı olmuş, Selçuklu devlet yönetiminde görev almış çok sayıda İran kökenli yönetici buradan gelmiştir (Bayram, 2003a, s. 7-11). Malatya'da yetişen I. Gıyaseddin Keyhüsrev⁶⁹, eski Malatya meliki I. İzzeddin Keykavus, yine eski Malatya meliki II. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Moğolların desteğinin alan IV. Rükneddin Kılıç Arslan dönemlerinde Selçuklu yönetiminde İran kökenli çevrelerin ve çıkar odaklarının temsilinin Türkmen çevrelerine kıyasla baskın olduğu ileri sürülebilecektir (Bayram, 2003a, s. 13-19). Tokat melikliğinden gelen II. Süleyman Şah, yine Tokat melikliğinden gelme I. Alâeddin Keykubad ve -Moğol egemenliği döneminde kardeşi ile ortak iktidar paylaşmasına rağmen tahtı sonunda kaybeden- II. İzzeddin Keykavus dönemlerinde söz konusu eğilimin aksine Türkmen çevrelerin temsilinin arttığı gözlemlenebilecektir (Bayram, 2003a, s. 13-21). Sonuç olarak diğer beyliklerle mücadelenin Anadolu Selçuklu devleti lehine sonuçlandığı II. Kılıç Arslan döneminden sonra -dirençler ve değişiklikler olmakla birlikte- eğilimsel olarak devlet yönetiminde İran kökenli çevrelerinin temsilinin yoğunlaştığı ifade edilebilecektir.

⁶⁹ İktidara gelişinde uç beylerinin desteğini almasının belirleyici önemi yukarıda açıklanmış, bununla bağlantılı olarak iktidarında Türkmen çevrelerin temsilinin devam ettiği gözlemlenmiştir.

11. yy.'da Anadolu'ya gelen göçebe Türk akının haricinde Moğol istilasından kaçarak 13.yy. boyunca Anadolu'ya akın eden kalabalık Türk göçbeleri de iktâ uygulamasıyla devletle uyum içerisine sokulmaya çalışılmıştır. Ancak feodal devlet için problem oluşturacak şekilde bu göçebe kitleler iktâ toprakları içerisinde hareketliliklerinin kısıtlanmasına direnç göstermiştir (Gordlevski, 2018, s. 103). Nitekim Yassı Çemen savaşı sonrası devletin hizmetine alınarak iktâlar dağıtılan Hârizm askerleri, beyleri olan Kayır-hanın öldürülmesi ile Suriye'nin kuzeyine göç etmiş, bu bölgede mevcut ve Selçuklu devletinin vassalı durumunda bulunan Eyyubi beylerinin aleyhine fetih ve yağmaya girişmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 467-468). Bir süre sonra da söz konusu bölge fatih askeri sınıf arasında "rütbelere, asker sayılarına ve güçlerine göre" paylaşılmıştır⁷⁰ (İbn Bibi, 2020, s. 467-468). Netice olarak Osmanlı Devleti dönemine miras bırakılacak bir merkezileşme sorunu olarak göçbelerin yerleştirilmesi çabası 19. Yüzyıla kadar bir önemli problem olarak varlığını devam ettirmiştir (Gordlevski, 2018, s. 104).

3.5. ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNDE FEODAL RANT

Yukarıda görüldüğü üzere Anadolu Selçukluları, kontrollerindeki arazileri iktâ yoluyla kendilerine tabi askeri sınıfa dağıtmışlar, savaşlar ve anlaşmalar sonucu egemenliklerini kabul ettirdikleri diğer devletlerin askeri sınıf üyelerinin fiili egemenliklerini de yine iktâ menşurları vererek tanımışlardır. Böylece devlet, ülke içerisinde tüm toprakların üst kontrol hakkı Sultana ait olacak şekilde örgütlenmiştir. Bu örgütlenme biçimi altında askeri sınıfın kolektif örgütlenmesinin temsilcisi olan sultan, topraklar ve köylüler üzerindeki askeri sınıf üyelerinin kontrolünü ve köylülerin ürettiği artı ürünün bu askeri sınıfa el konulmasını iktâ tahsisleri üzerinden yerleşik hukuk haline getirmiştir.

Söz konusu iktâlarda ikamet eden köylüler, fiili olarak atalarından kalan toprakların ve tarımsal üretimi gerçekleştirmek için gerekli diğer üretim araçlarının tasarruf hakkına sahip olmuştur. Ancak tekrar önemle belirtilmelidir ki toprakların mülkiyetinin Sultana

⁷⁰ Ayrıca belirtmelidir ki Sultanın yağmanın durması ve tekrar Selçuklu hizmetine girmeleri talebiyle yolladığı heyet karşısında Hârizmliler, sultanın kendileri tarafından fethedilen yerlerin iktâ menşurlarını vermesi kaydıyla sultana tabi olacaklarını, hakimiyetini tanıyacaklarını kabul etmiştir, ancak anlaşmaya rağmen bir süre sonra yağma ve saldırılar bir kez daha başlamıştır (İbn Bibi, 2020, s. 467-469).

ait bulunması ancak hukuksal boyutta bir anlam ihtiva etmiş başka bir ifadeyle köylünün toprağı tasarruf ve diğler tarımsal üretim araçlarını alt soyuna aktarma hakkı esas olarak kalmıştır (Fişek, 2016, s. 205). Bununla beraber köylülerin toprakları satmaları, vakfetmeleri, bağışlamaları veya tarımsal üretimi yahut toprağı terk etmeleri yasaklanmıştır (Turan, 2006, s. 334).

Yukarıda aktarılan, Anadolu'nun Türkmen istilaları öncesi dönemden miras kalan nüfus kıtlığı ve tarımsal üretim düzeyinin düşüklüğü, ilk dönem Türkmen istilalarıyla bir miktar darbe almanın yanında sonraki süreçte yaşanan Haçlı ve Bizans müdahalelerinde oldukça olumsuz yönde etkilenmiştir (Peacock, 2017, s. 186-187). Bahsi geçen konjonktürde tarımsal üretimin devamlılığını sağlamak adına ihtiyaç duyulan doğrudan üreticilerin, askeri sınıf arasında zorunlu yer değiştirilmelere tabi tutulmaları, kaçırılmaları ya da göçebelerin yerleşik yaşama geçirilmesine dair birçok vakaya rastlanılabilmektedir⁷¹. Örneğin Artuklu beyi Ebulharis Fahreddin Karaarslan'ın, Türkmen akınlarından kaçan Gerger köylülerinin bir manastıra sığınması üzerine onları geri getirmek üzere gönderdiği adamlarının ifadesi şu şekildedir:

“Gargar ahalisini bize veriniz. Çünkü buradaki azize hürmetimiz vardır ve biz manastıra fenalık etmek için gelmedik. Elimize verilecek ahaliye gelince, onları köle olarak kullanacak değiliz. Onları köylerine yerleştireceğiz ve araziye bizim için işlemelerini temin edeceğiz” (Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), 1999, s. 386-387).

Devletin merkezi egemenliğini arttırdığı dönemde Anadolu Selçuklu hükümdarlarının yeni fethettikleri bölgeleri iktâ olarak dağıtmak üzere tahrir yaptırdığına dair birçok kayıt bulunmaktadır (Uzunçarşılı, 2014, s. 113). Devletin ileri gelen beylerinden birisi olan Kemaleddin Kamyar'a verilen Sivas'ın Zara vilayeti iktâsının gelirinin yüz bin akçe olduğu ve buna karşılık olarak altmış asker bulundurma yükümlülüğü taşıdığı bilinmektedir (İbn Bibi, 2020, s. 293-294)⁷². Böylece tarımsal fazlanın iktâ sahipleri

⁷¹ Danişment emiri Nizameddin Yağıbasan (Yakup-Aslan) ile II. Kılıç Arslan' arasındaki mücadelede Yağıbasan, Kayseri bölgesine saldırarak buradaki köylüleri kendi ülkesine götürüp toprağı yerleştirmiş, devam eden süreçte de Elbistan'ı ele geçiren Yağıbasan, Kılıç Arslan'ın gelmekte olduğunu haber alınca 70.000 kişilik ahaliyi kendi hakimiyetindeki bölgelere nakletmiştir (Urfalı Mateos, 2019, s. 314).

⁷² Bu oranı Orhan Bey dönemi sikkesi ve tımarıyla mukayese eden Akdağ, Osmanlı'da has sahibi beylerin her beş bin akçe için bir cebeli himaye etmesi gerekmesi, akçenin ise Selçuklu'ya göre bu dönemde bir bölü üç değerinde olmasından bahisle Osmanlı Devleti'nde üç yüz bin akçe gelirli

tarafından toplanma oranı, arazinin verim ve boyutlarına göre divan tarafından tespit olunarak (Turan, 2006, s. 334), devletin merkezi gücünün askeri sınıfça hissedildiği dönemlerde köylüden tespit edilen oranın üzerinde bir artı ürün tahsilatı yapılmaması ile övülmüştür (İbn Bibi, 2020, s. 460). Bununla birlikte, reayanın ürettiği ürünün toplamından yaklaşık üçte bir gibi yüksek bir oranının askeri iktâ sahiplerince toplandığı⁷³ ve köylülerin “pek iyi bir durumda olmadıkları” tahmin edilmekte, özellikle toprağın hukuki olarak mülkiyetini elinde bulunduran bazı güçlü askeri sınıf üyelerine ait topraklarda köylünün yukarıda bahsedilen tasarruf haklarına dahi sahip olmadığı örnekler bulunmaktadır (Turan, 2006, s. 334). Öğretide Selçuklu dönemi Anadolu’unda köylülerin adil ve insancıl bir biçimde yönetildiği, sömürünün yoğun olmadığı ve devletin devamlılığı için gerekli mali yükümlülükler haricinde bu kesimin mutlu bir yaşam sürdüğü çoğu yazarca tekrarlanmıştır. Yukarıda belirtilen vergi oranlarının söz konusu iddiaların gerçek olamayacağını göstermesi bir yana köylülerin kimi durumlarda çok sert cezalandırıldığı ve küçümsendiği vakalar da mevcuttur⁷⁴. Ancak tüm bunlara rağmen askeri sınıfın, yerleşik nüfus eksikliği yaşanan tarım toprakları üzerinde üretimi arttırmaya yönelik olarak alet, tohum, toprak tesis ettiği veya rant oranlarında teşvik amaçlı geçici kesintiler uyguladığı Anadolu Selçuklu devleti yükseliş dönemi için yerleşik köylülerin, önceki metbûlarından daha iyi bir hayat sürdükleri iddia edilebilecektir (Avcıoğlu, 2015, s. 2073).

bir has için almış cebeli besleme yükümlülüğünün Anadolu Selçuklu Devletindeki ile aynı oranda bulunduğu tespit etmiştir (Akdağ, 2018, s. 37).

⁷³ Doğrudan Sultan naipleri tarafından kendisi de askeri sınıfın bir parçası olan- Sultan adına toplanan artı ürünün toplam aynı miktarı ve birikimi hakkında fikir vermesi açısından, I. Alaeddin Keykubad’ın kardeşi I. İzzeddin Keykavus ile gerçekleştirdiği taht mücadelesinden bir örnek gösterilebilecektir. Söz konusu Kayseri kuşatması sırasında henüz Melik olan Alaeddin’i destekleyen Ermeni Kralı Leon, İzzeddin Keykavus’un elçisince sefer akçası olarak verilen değerli bir hediye haricinde I. İzzeddin’in tahtı sağlama alması durumunda yaklaşık 1.2 ton (12.000 mud) tahıl sözüyle ittifakı terk etmiş, devam eden silsile İzzeddin Keykavus’un tahtı ele geçirmesine vesile olmuştur (İbn Bibi, 2020, s. 145-146).

⁷⁴ Örneğin, I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in, kardeşi II. Süleyman Şah tarafından tahttan indirilip sürgüne gönderilmesi esnasında Konya’nın Lâdik köyü reayasının bir kısmı tarafından darp edilerek eşyalarının yağmalanması olayı üzerine tahtta bulunan Süleyman Şah, suçluları Konya surlarında çarımha germekle kalmayarak mevzubahis köyün bundan sonra “yanmış Ladik” olarak anılmasına yol açacak biçimde ateşe verilmesini sağlamıştır (İbn Bibi, 2020, s. 67). Bahsi geçen olayın tahttan henüz indirilmiş eski sultan tarafından kardeşi Sultan Süleyman’a bildirildiği mektup ise şu şekilde bitmektedir: “... köle bir halkın böyle çirkin bir davranışta bulunmasına nasıl seyirci kalacak[sın]” (İbn Bibi, 2020, s. 65).

3.6. İKTÂ SİSTEMİNİN ÖZELLİKLERİ

Kural olarak iktâlar Anadolu Selçuklu sultanlarının gücünün yüksek olduğu dönemlerde geri alınıp yeniden dağıtılabilmektedir. Ancak olağan uygulama toprak sahibi -veya altsoyu-savaşçı özelliklerini koruduğu sürece sistemin devamlılığının sağlanmasından yana olmuştur (Gordlevski, 2018, s. 120). İktâ sahibinin yerine geçecek altsoya, üst soyun görevi karşılığında ilk düzeyde verilen iktâlar aktarılmış, müteveffanın zamanla gösterdiği başarılarla elde ettiği daha üst düzey iktâlar altsoya bırakılmayarak, yeniden dağıtımına tabi tutulmuş (Akdağ, 2018, s. 37), bu şekilde güç temerküzü bir noktaya kadar kontrol altında tutulmuştur. I. İzzeddin Keykavus'un erdemlerini anlatmak adına kaleme aldığı bölümde İbn Bibi, Sultanın hükümlerini sırasında iktâ sahiplerine verilen toprakların azaltılmadığı ve geri alınmadığını, İktâ sahibinin eceli ile ölümü durumunda ise iktânın ölen kişinin ailesine bırakıldığını övgüyle belirtmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 157).

Mevcut bölüşüme göre fiili olarak toprağı elinde bulunduran askeri elitin hakları, Sultanların hayatlarını kaybettiği durumlarda menşurlarla tekrar yenilenene kadar hukuksal olarak askıda kalmıştır (Gordlevski, 2018, s. 120). Alaeddin Keykubat ile gerçekleştirildiği taht mücadelesini kazanan I. İzzeddin Keykavus tahta çıkışı sırasında devletin her köşesinden askeri eliti makamına çağırarak, iktâ sahiplerine imzalı tapular vererek iktâları olduğu haliyle yeniden meşru hale getirmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 148-149). Kardeşinin ölümü sonrası tahta geçen Alaeddin Keykubat da yine benzer şekilde iktâ sahibi beyleri bir araya getirerek söz konusu beylerin sahip oldukları makamlara ve topraklara ait menşurlarını yenilemiştir (İbn Bibi, 2020, s. 233). İbn Bibi, beylerin Sultanla bir araya gelişini aktarırken -özellikle taht intikalleri ve savaş meclislerinde-Sultanların Beylerden bağlılıklarını çeşitli biçimlerle göstermelerini veya itaat yeminlerini etmelerini (İbn Bibi, 2020, s. 149, 211, 233, 234), kimi durumlarda da Sultanın, beyin can, mevki ve mallarına zarar vermeyeceğine dair "ahit" akdettiğine dair ifadeleri (İbn Bibi, 2020, s. 212, 230) dikkat çekmektedir. Karşılıklı koruma ve hakları gözetme tarzı yükümlülüklerle rastlanan bu uygulamalarda, Sultana bağımlılık belirterek ant içen bey, karşılığında Sultandan hediyeler ve iktâ menşurları almıştır (Gordlevski, 2018, s. 138). Tabi iktâ menşurlarının yenilenmesi için gerçekleştirilen ziyaret esnasında beylerin Sultan'a vermek zorunda olduğu "peşkeş" adı verilen yüklü ödenek merkez için

önemli bir gelir kalemini oluşturmuştur (Akdağ, 2018, s. 52)⁷⁵. Bununla birlikte burada ifade bulan haklar ve yükümlülükler ilişkinin bizzat tarafları için anlam taşımış, Sultan veya beyin ölümü bu ilişkinin tekrar yenilenmesi keyfiyetini ortaya çıkarmıştır (Gordlevski, 2018, s. 138). Söz konusu hukuki biçim Batı Avrupa’da gözlemlenen bazı feodal toplumlardaki adam-adama ilişki formuna oldukça benzemektedir. Ancak benzerliği ifade edilen Selçuklu askeri sınıfı arasındaki ilişkinin bu hukuki formu, birinci bölümde incelendiği üzere feodalitenin temel bir unsuru olarak değerlendirilemeyecektir. Bu bağlamda da burada karşılaşılan hukuki form benzerlikleri feodalite yaklaşımımıza binaen önemsiz addedilebilecektir.

Feodal üretim tarzının hakim olduğu Anadolu’da söz konusu hukuki form, askeri sınıfın topraklar ve köylüler üzerindeki devam eden haklarının, askeri sınıfın temsilcisi niteliğindeki sultan tarafından hukuken tanınmasından ibaret olarak kabul edilebilecektir. Bir başka deyişle kolektif bir şekilde örgütlenmiş askeri sınıfın fiili olarak köylüler ve topraklar üzerinde devam ettirdiği denetim değişmemekle birlikte, Sultanın genişlemiş egemenliği münferit beyleri yeni Sultanı tanıma baskısı altında bırakmakta, bu bağlamda da askeri sınıf ile bu sınıfın parçası ve kolektif temsilcisi Sultan arasındaki halihazırda mevcut ilişki anlaşma/tanım ile tekrar hukuk haline getirilmektedir.

3.7. TOPRAK REJİMİNİN BOZULMASI

Anadolu Selçuklu Devletinde askeri sınıf üyelerinin bir kısmı topraklar üzerinde vakfedilebilir ve miras bırakılabilir şekilde denetim hakkına sahip bulunmuş, bu arazilerde de benzer fiili tasarruflarını devam ettiren doğrudan üreticiler, iktâ ile benzer oranlardaki rantı mülk sahiplerine ödemiştir (Uzunçarşılı, 2014, s. 112). Mülk olan arazilerin mirasa konu olmak ve korunmak amaçlı vakfedilmesi İslam devletlerinde yaygın karşılaşılan bir uygulama olmakla birlikte Anadolu’da vakfedilen arazilerin çoğunluğunun iktâ kökenli olması dikkat çekmektedir (Avcıoğlu, 2015, s. 2075)⁷⁶. Miri

⁷⁵ Bunun haricinde yönetmekte oldukları toprakların vergi gelirlerinden sultana pay vermemelerine rağmen Melikler, Sultanla beraber bulunmaları gereken herhangi bir durum Sultana kıymetli hediyeler vermek zorunluluğu altında bulunmuştur (Akdağ, 2018, s. 52).

⁷⁶ Miri toprakların haricindeki vakıf ve mülk arazilerinde reayanın statüsü buldukları toprakların hukuki statüsü ile belirlenmiş, hukuken iktâ iken vakıf veya mülk statüsüne

arazi içerisinde dağıtılan iktâların vakıf arazilerine dönüştürülerek sistemin askeri niteliğini zayıflatması ya da başka bir ifadeyle toprak rejimini bozması sonucu, Selçuklu ordusunun büyük çoğunluğu Sultan ve beylerin paralı askerlerinden oluşmaya başlamıştır (Akdağ, 2018, s. 37).

Geldiğimiz noktada toprak rejiminin bozulması ve Türkmenlerin devlet içindeki temsilinin azalmasını takiben ortaya çıkan Babaî isyanı değerlendirilerek, Moğol istilası öncesi Anadolu'sunun yaşadığı kriz inceleme konusu yapılacaktır. Bu bağlamda egemen feodal ilişkileriyle eklemelenmiş göçebe üretim ilişkilerinin oluşturduğu yapılarla oldukça uyumlu bir şekilde varlığını sürdüren Türkmenlerin, söz konusu eklemelenmeyi mümkün kılan koşulların devam etmesine rağmen toplumsal uzlaşının bozulması sebebiyle içine sürüklendiği kriz, devletin yıkılışına giden süreç ile doğrudan bağlantılı olarak değerlendirilebilecektir.

3.7.1. Babaî İsyanı

Babaî isyanı, Anadolu Selçuklu devletinin Köseadağ bozgunu öncesi yaşadığı en önemli toplumsal karışıklardan birisi olarak devleti büyük ölçüde yıpratmıştır. Türkmen halkın yaşadığı sosyo-ekonomik sorunlarla ve devlet yönetiminde Türkmen temsilinin azalmasıyla doğrudan bağlantılı olan söz konusu isyan, mevcut toplumsal uzlaşının girdiği krizin ortaya konulabilmesi adına ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Büyük Selçuklu devleti kısmında da görüldüğü gibi Orta Asya'dan gelmekte olan ve devletin temelini teşkil eden Türkmenlerin göçebe üretim ilişkileri, Anadolu Selçuklu devletinde de feodal üretim ilişkilerinin egemenliği altında eklemelenmiştir. Göçebe üretim ilişkilerinin gereklilikleri ile hareket eden ve Moğol istilasıyla daha büyük ölçeklerde Anadolu'ya gelmeye devam eden yeni Türkmen kitleler, kendilerinden önce kurulmuş mevcut üretim ilişkilerine kolaylıkla uyum sağlayabilmiştir. Ancak bu dönemde toprak rejiminin bozulmasıyla birlikte göçebelerin mevcut yaşam tarzını devam ettirmeleri için gerekli otlaklara ulaşma sıkıntısı hat safhaya ulaşmıştır (Ocak, 2020, s.

dönüştürülen toprakların köylüleri de vakıf veya mülk raiyyeti haline gelmiştir (Uzunçarşılı, 2014, s. 113)

59-60). Özellikle ahî ve Türkmen kitlelerin çıkarlarının koruyucusu olarak kabul gören ve devlete en parlak dönemini yaşatan I. Alâeddin Keykubad'ın zehirlenmesi sonrası tahta geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in iktidarını dayandırdığı Fars kökenli yerleşik zümrelerin iktidarda baskın olması (Bayram, 2021, s. 53) ve bu süreçte çok sayıda Türkmen beyinin Köpek eliyle ortadan kaldırılması söz konusu isyana giden süreci hazırlamıştır (Yinanç M. H., 2020b, s. 146-148). Devam eden süreçte Köpek'in hakimiyetini bertaraf eden Sultan II. Gıyaseddin, Köpek ile bağlantılı oldukları yönündeki -gerçek dışı- bir iddia ile ahî ileri gelenleri üzerinde baskıyı arttırdığı tahmin edilmektedir (Bayram, 1979, s. 74)⁷⁷. Diğer bir yandan da Türkmenlerin önemli dini önderlerinden Baba İlyas'ın Çat bölgesi kadısı tarafından baskı altına alınmaya çalışıldığı ve birden çok kadının imzasıyla Baba İlyas'ın peygamberlik iddiasında bulunduğu gerekçesiyle Sultana şikayet edildiği görülmektedir (Elvan Çelebi, 2017, s. 135-144). Tam bu dönemde Baba İlyas da Amasya bölgesine geçerek müritleri aracılığıyla ülkenin dört bir yanındaki Türkmen gruplarını harekete geçirme faaliyetlerini sürdürmüş, çağrısında Sultan Gıyaseddin'in hak yolundan saptığını ve yaşam tarzının düşkünlüğüne dile getirmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 478-479).

Söz konusu konjunktürde Malatya emirine karşı ayaklanan bölge halkının desteğini toplayarak isyan ateşini yakan Baba İshak, Amasya'daki Baba İlyas'ı kurtarmak adına - Baba İlyas'ın dön çağırılmasına uymayarak- savaşı sürdürür (Elvan Çelebi, 2017, s. 151-171). Malatya, Sivas, Tokat'ta zafer kazanan isyancıların Amasya civarına geldikleri sırada Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in başkenti terk ederek Kubadabad adasına kaçması (İbn Bibi, 2020, s. 480) isyanın Selçuklu merkezinde oluşturduğu etkiyi gözler önüne sermektedir. Baba İlyas'ın idam edilmesi sonrası Türkmen isyancıların savaştan vazgeçmemeleri ve isyanın geniş Türkmen kitlelerde karşılık görmesi söz konusu isyanın basit bir dini sapma olarak kabul edilemeyecek kapsamda geniş ve yapısal olduğunu ortaya koymaktadır. "Düşmanların işi, günden güne ileriye gitmektedir. Eğer en kısa zamanda onların çıkardığı karışıklığı yatıştırmak için gerekli adımlar atılmazsa,

⁷⁷ Ahi Evren'in kimliğini Şeyh Nasirü'd-din Ebü'l-Hakâyık Mahmud b. Ahmed el-Hoyî olarak tespit eden Mikâil Bayram (Bayram, 2021, s. 40-44), ahîlerin piri olan Ahi Evren Şeyh Nasiru'd-Din'in de tam bu dönemden başlayarak II. Gıyaseddin'in ölümüne kadarki beş sene boyunca Konya'da tutuklu kaldığını ileri sürmektedir (Bayram, 2021, s. 141-144). Ahî Evren'in yaşamı ve Anadolu Selçuklu Devleti içerisindeki siyasi etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. (Bayram, 2021).

padişahlık yetkisi ve saltanat tahtı elden gider” kaydıyla Erzurum’da Moğollara karşı tedbir maksatlı konuşlanmış ordunun savaşa çağırılması (İbn Bibi, 2020, s. 480-481) söz konusu toplumsal krizin derinliğini bir kez daha tasdik etmektedir. Gelgelelim Erzurum’da Moğollara karşı sınırı korumakla görevli Selçuklu ordusu ile Konya üzerine sürüleri ve aileleriyle birlikte yürümekte olan Babailer arasındaki Kırşehir’in Malya ovasında gerçekleşen savaş, Babailerin yenilgisiyle sonuçlanmış, “iki üç yaşlarındaki çocuklar” hariç Türkmenlerin katledilmesi ve mallarının yağmalanmasıyla isyan nihayete erdirilmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 481-482).

Nihai olarak 1153 yılında Büyük Selçuklu Devletinin yıkımına yol açan süreci başlatan Oğuz isyanına benzer bir şekilde Babai isyanı, devletin kurucusu olan Türkmen kitlelerin iktidardan uzaklaştırılarak devlet içerisinde konumlarının kötüleşmesinin yanı sıra bu devlette gücü artmış yabancı feodal aristokrasi arasındaki çıkar savaşları temelinde gerçekleşen bir Türkmen ayaklanması olarak ifade edilebilecektir (Ocak, 2020, s. 168-169). Başka bir ifadeyle feodal ve göçebe üretim ilişkilerinin eklemlenmesinin dayandığı toplumsal uzlaşının bozulması söz konusu isyanın temel sebebi olarak sunulabilecektir. İsyân sonrasında devletin önemli askeri dayanaklarından biri olan göçebe Türkmenlerin katli veyahut katledilmeyenlerin uç bölgelere doğru gerçekleştirildiği göç birlikte değerlendirildiği zaman 1243 yılında gerçekleşen Köseadağ muharebesinde alınan yenilginin tarihsel sebepleri anlaşılabilirlik kazanabilecektir. Başka bir ifadeyle iyi teçhizatlı ve sayıca üstün Selçuklu ordusunun az sayıdaki Moğol askeri karşısında kadim göçebe savaş taktiklerine kanarak utanç verici bir yenilgi alması, Türkmenlerin yaşadığı söz konusu süreçle bağlantılı olarak değerlendirilebilecektir (Akdağ, 2018, s. 38).

3.7.2. Moğolların gelişi iç savaş ve iktidar mücadelesi

Alâeddin Keykubad’ın şüpheli ölümü sonrası tahta geçen ve devlet yönetiminde İranlı yöneticilerin gücünü arttırdığı bir dönem başlatan II. Gıyaseddin Keyhüsrev iktidarında gerçekleşen Köseadağ savaşında (1243) yaşanan bozgun sonrası devlet çok kısa bir sürede en parlak zamanından dağılma dönemine geçmiştir (Turan, 2018, s. 451-458). Bu süreçte neredeyse sürekli taht mücadelesi içerisinde bulunan Selçuklu hanedanı üyeleri, diğer beyleri yandaş olarak ikna edebilmek için sık sık mülk iktâlar dağıtarak miri rejimi hasara

uğratmıştır (Öz, 2006, s. 345). Bu dönemde iktâ sahibi beyler kendi çıkarları doğrultusunda bağımsız davranmaya başlayarak, çok sayıda adaletsiz uygulamada bulunmuşlardır. Örneğin, Sinop iktâsının sahibi Muineddin Pervane ve onun adamı Niğde subaşı Hatiroğlu Şeref'in söz konusu minvaldeki eylemleri ve halk üzerindeki yoğun eziyetleri sonrası Sultan IV. Rükneddin Kılıçarslan, sadece bu durumdan rahatsızlığını dile getirmekle yetinmek zorunda kalmıştır (İbn Bibi, 2020, s. 594-598)⁷⁸. Söz konusu uyarıya karşılık olarak bahsi geçen iki bey, “sultanın Moğollara karşı isyan içerisinde olduğu” yönünde iddia yaymış, bu iddialar da Sultan’ın Moğollar eliyle öldürülmesinin nedenlerinden birisi olmuştur (İbn Bibi, 2020, s. 594-598).

Aynı zamanda Moğol katliamları ve yağmaları sonrasında Türkmen güruhların Anadolu’nun batı ve güney uçlarına yoğun bir göç gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır (Gordlevski, 2018, s. 57-61). Sultana olan feodal yükümlülüklerini, Saltanatın fiili gücüne oranla yerine getirdiği görünen Uç beyleri, Moğol hakimiyeti sonrasındaki otorite boşluğunda Batı’ya doğru gelmekte olan Türkmen nüfusun da etkisiyle yeni siyasi yapılar ortaya çıkararak Sultan’a karşı olan feodal yükümlülüklerini terk etmiştir (Gordlevski, 2018, s. 60-61). Yine bu dönemde Anadolu Selçuklu devletine vezir ve hatta sultan tayin etmekle yetinmeyen Moğollar, devletin ekonomik örgütlenmesini de yeniden düzenlemiştir (Akdağ, 2018, s. 61). Bu bağlamda Sultan’a ödenen örfî vergi gelirleri kaldırılmış, yerine diğer askeri elitin sahip olduğuna benzer şekilde Sultana iktâ vermiştir (Akdağ, 2018, s. 61). Bu dönemde Sultanlığı kaybederek tahttan ayrılmak zorunda kalan eski Sultanın, Moğol hükümdarından iktâ alarak ona bağlı askeri sınıf üyesi bir bey gibi yaşamını sürdürdüğü bir vakaya dahi rastlanılmaktadır.⁷⁹

⁷⁸Pervanenin gücünden çekinen sultanın durumdan rahatsızlığını dile getirdiği sözlerini aktaran İbni Bibi, Sultanın ve devletin düştüğü hazin durumu gözler önüne sermektedir:

“Pervanenin adamları taraftarları, atalarımızdan miras kalmış olan ülkemize göz dikmişler, baskı kurarak bizi küçük görmeye başlamışlar, her gün bir miktar hak ve yetkilerimizi budayıp onları yok etmeye çalışmışlar ve bütün adamlarımızı ülke yönetiminden uzaklaştırma gayreti içine girmişlerdir. Eğer böyle giderse, gelecek yıl bizim artık ülkenin yönetiminde saltanat açısından bir hükmümüz kalmayacaktır. Yapılacak iş, (İlhan’ın) yanına gidip işin aslını, zalimlerin her yeri tutmasından dolayı gelirimizin azalığını ona arz etmektir. O durumda eğer o bize, ecdad mülkünden bir hisse vermese bile hiç olmazsa, bizim için daha iyi olacak olan (İlhan’ın) kullarının (bende) ülkemize sahip olmasını sağlarız” (İbn Bibi, 2020, s. 595).

⁷⁹Devletin Moğol egemenliği altına girmesi sonrası Moğolların desteklediği kardeşi IV. Rükneddin Kılıç Arslan ile uzun süre taht mücadelesi yürüten ancak sonunda baskılara dayanamayıp 1262 yılında Bizans’a sığınan ancak bir süre sonra burada hapsedilen Sultan II. İzzeddin Keykavus’u Balkanları fethi sırasında kurtaran Berke Han, Sultana Suğdak ve Sulhad

SONUÇ

Devlet ve toplumların tarihsel süreç içerisinde birbirlerinden insanlar arası ve insanlarla doğa arasındaki farklı egemenlik ve mülkiyet dolayimleri üzerinden belirginleşen yapısal farklılıklar taşıdığını ve tarihin evrelerine ayrılırken bu farklılıkların belirleyici olması gerektiği anlayışından hareket eden bu çalışma, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerini ve bu devletlerin temel kurumlarını karşılıklı etkileşim içerisinde bulunduğu üretim ilişkileri ile bağlantılı olarak değerlendirmeye çalışmıştır. Doğrudan üreticiler ile üretim araçları arasındaki ilişkiler ve bunların hukuki ifadeleri ile doğrudan üreticilerin ürettiği fazlanın sömüren sınıfça ele geçirilmesinde kullanılan zorun aldığı biçimleri, farklı üretim ilişkilerinin birbirlerinden ayrılmasında temel ölçüt olarak kabul eden çalışmamız, üretim tarzı tanımlamasında üretim ilişkileri ile üretici güçlerin özgün birleşiminin esas alınması gerektiği anlayışından hareket etmiştir. Bu bağlamda üretim tarzlarının hiçbir toplumsal formasyonda saf haliyle ve tek başına bulunamayacağı, hiçbir toplumsal formasyonun temel özelliklerinin de doğrudan üretim tarzı olarak sunulamayacağı ifade edilmiştir. Nihayetinde de her toplumsal formasyonun içerisinde birden çok üretim tarzı, egemen üretim tarzının belirleyiciliğinde eklemlenerek özgün etkileşimlerde ortaya çıkarmaktadır.

Sömürgecilik ve emperyalizmle bağlantılı olarak sosyal bilimlerin kuruluşundan itibaren karşılaşılan Avrupa-merkezci yaklaşımlar, Avrupa halklarının kültürel ve/veya genetik sebeplerle diğer insanlardan üstün olduğu varsayımından hareket etmektedir. Avrupa-merkezci yaklaşımlar modernite ve kapitalizmin gelişimini yalnızca Avrupa'nın iç dinamiklerinden hareketle açıklarken, kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimini görünmez kılarak Doğu toplumlarının yapısal durağanlığının vurgulamaktadır. Kapitalizmin tarihselliğini ve emperyalizmin yarattığı sosyo-ekonomik yıkımları gizleme gibi önemli bir işlevi haiz olan bu yaklaşımlar, yalnızca iç dinamikleri ile gelişmiş olarak kurgulanan Avrupa'ya ait kurumların ve düşüncülerin gelişmemiş ülkelerce iktibas edilmesinin bilimsel temellerinden birisi olarak sunulabilmektedir. Avrupa toplumlarının, tarihsel süreçte insanlığın en ileri safhası olarak sunulan kapitalizmin nüvelerini daima

vilayetlerini iktâ etmiş, tahttan çekilen sultan yaklaşık yirmi yıl Kırım kıyılarının iktâsıyla hayatını devam etmiştir (İbn Bibi, 2020, s. 590).

bünyesinde taşındığını buna karşılık despotik ve merkezi Doğu toplumlarının öncekilerin aksine sivil toplum, özel mülkiyet ve sözleşme ilişkilerini ortaya çıkaramayacak şekilde baskıcı ve durağan bir yapıya sahip olduğu yönündeki bilim dışı Avrupa-merkezci yaklaşımlar, feodalite ve Asya tipi üretim tarzı tartışmalarına derin tesirlerde bulunmuştur.

Asya tipi üretim tarzı soyutlamasından hareket eden yaklaşımlar feodalitenin yalnızca Batı Avrupa'da gözlemlenebildiğini, Doğuda ise despotik ve merkezi devlet teşkilatlanmasının özel mülkiyetin inkişafını engelleyerek durağan bir yapı meydana getirdiğini ileri sürmektedir. ATÜT yaklaşımının Marx'ın yayınlamamak üzere taslak olarak hazırladığı sınıfsız toplumdaki sınıflı toplumlara ilkel geçiş aşamalarından birisi olarak Hint kabileleri üzerine düştüğü notlarına dayandırıldığı gözlemlenmektedir. Genel özellikleri ilk bölümde incelenen ve Asya tipi üretim tarzı altında soyutlanan arkaik ilişkilerin, Orta Çağ'ın gelişmiş feodal devletlerine uygulanamayacak kadar ilkel olduğu ifade edilmiştir. Batı Avrupa Feodalitesi ile eş zamanlı olarak sunulan Asya tipi üretim ilişkilerinin ise ikincil siyasi ve hukuki form farklılıklardan ibaret feodal üretim tarzının farklı görünümü olduğu ifade edilebilecektir. Bu bağlamda Asya tipi üretim tarzı yaklaşımı, Batı feodaliteleri ile Asya feodalitelerini üretim tarzlarının eklenmesi dolayısıyla taşıdıkları tali özgünlükler üzerinden ayrı üretim tarzları olarak ele alarak söz konusu toplumlarda ortak olan egemen feodal üretim tarzının belirleyici özelliklerini silikleştirmektedir.

İlk olarak Orta Çağ Batı Avrupa'sında belirli bir somut toplumsal formasyonun ifadesi olarak ortaya çıkan feodalite terimi zamanla ifadesi olduğu ilişkilerin çok ötesinde geniş bir anlam kazanmış, Orta Çağ'da birçok toplumda gözlemlenen evrensel üretim ilişkilerinin ifadesi haline gelmiştir. Ancak bu anlam genişlemesi sırasında öğretinin bir kısmı Avrupa-merkezci etkilerin tesiri altında kalarak terimi ilk anlamı bağlamında adem-i merkezi siyasi örgütlenmenin ifadesi olarak kullanmaya devam etmiştir. Bu bağlamda düşünüldüğünde askeri sınıf arası şahsi ilişkiler, köylünün emek-rant üzerinden sömürüsü, askeri sınıfın köylü üzerindeki yargısal hakları gibi bazı Batı feodalitelerinde karşılaşılan formların diğer toplumlarda bulunmadığı sonuçlarına varan birçok düşünürün, inceleme ve kıyas konusu olan toplumları ya özgün noktaların vurgulanması

ya da Asya tipi üretim tarzı bağlamında değerlendirdiği gözlemlenmiştir. Varılan noktada kapitalist üretim ilişkilerinin köklerinin sadece “dinamik Batı’nın” feodal üretim ilişkilerinden türetildiği, bu bağlamda kapitalizmin yalnızca Avrupa’nın iç dinamikleri tarafından belirlenmiş bir süreç olarak değerlendirildiği Avrupa-merkezci bir tarih kurgusu ortaya çıkmaktadır. Orta Çağ Türk toplumlarının da bu bağlamda kendine özgü yönlerinin vurgulanması yahut despotik bir durağanlık içinde sunulması bu anlatıyla istemli ya da istemsiz bir şekilde bağlantılı olarak düşünülebilecektir.

Feodal üretim tarzının evrensel bir bağlamda ele alınmaya çalışıldığı yaklaşımlarda da sıkça Batı Avrupa’ya ait bir toplumsal formasyonun özelliklerinin feodal üretim tarzı olarak soyutlandığı gözlemlenebilmektedir. Söz konusu yaklaşımlarda özellikle askeri sınıf içi ilişkinin siyasi formu üzerinden feodalite kavramsallaştırması yapılmakta, adem-i merkezi diğer siyasi formlar feodal olarak nitelendirilmektedir. Ancak feodal askeri sınıfın iç ilişkilerinin aldığı farklı görünüşler, bu sınıfın kolektif olarak egemen olduğu olgusunu değiştirmemekte, askeri sınıfın bir parçası olan kral/sultan ile askeri sınıfın diğer parçaları arasındaki ilişkilerin yoğunluğu üretim ilişkilerinin özünü etkilememektedir.

Feodal üretim tarzının egemen olduğu toplumlar birbirlerinden farklı üretim tarzlarının eklemlenmesinden kaynaklı özgünlükler taşımaktadırlar. Feodal ilişkilerin egemen olduğu tek bir toplumda dahi tarihin farklı momentlerinde feodal ilişkilerin formlarında birden çok ikincil düzey farklılık meydana gelebilecektir. Ancak her halükarda feodal üretim ilişkilerinin egemen olduğu toplumlarda üretim araçları ile doğrudan üretici arasındaki ilişkinin ve üretilen fazlanın askeri sınıfça ele geçiriliş biçiminin özdeş bir şekilde gözlemlenebileceği ifade edilebilecektir.

Feodal mülkiyet ilişkileri temel üretim aracı olan topraklar üzerinde çok kademeli bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Feodal üretim tarzında “topraklar üzerinde askeri sınıfın dolaysız ve yükümlülüklerle donatılmış kontrolünün” yanında aristokrasinin en tepesindekinin, soyluların rızası olmaksızın kullanamayacağı hakları bir arada bulunmaktadır. Bunların yanında üretim araçları üzerinde belirli hakları bulunan, üretim araçlarından ayrılmamış ve özgürlükleri sınırlanmış doğrudan üreticiler (serfler)

bulunmaktadır. Bu bağlamda serflerin ürettiği artı ürün topraklar üzerinde kolektif bir şekilde örgütlenmiş askeri aristokrasi tarafından rant biçiminde temellük edilmektedir. Döneminin devlet ve hukuk sistemi tarafından meşrulaştırılan bu sömürü biçiminde askeri sınıf, siyasi, hukuki ve askeri zor yoluyla artı ürünü doğrudan üreticiden koparmaktadır. Netice olarak feodal üretim tarzı; temel üretim aracının toprak olduğu tarımsal üretim temelli bir ekonomide, üretilen fazlanın kolektif ve kademeli bir şekilde örgütlenmiş askeri sınıf tarafından hukuki, siyasi ve askeri zor ile emek rant, aynı rant veya para rant biçimlerinde ele geçirildiği üretim tarzı olarak tanımlanabilecektir. Feodal üretim tarzı soyutlamamızda esas alınan bu kıstasların egemen üretim tarzı feodal olan bütün toplumlarda müştereken gözlemlenebileceği ancak askeri sınıf arası ilişkilerin yoğunluğu ve doğrudan üreticinin sömürü düzeyinin tarihsel olarak her toplumda -hatta aynı feodal toplumda dahi- farklı görünüşler kazanabileceği, bunun üretim ilişkilerinin özünü etkilemeyecek tali farklılıklar olduğu ifade edilebilecektir.

Bu çalışmada, Selçuklu toplumu yukarıda bahsi geçen nedenlerle sadece feodal üretim tarzı soyutlamasına dayanarak çözümlenmemiş, farklı üretim tarzlarının eklenmesi dikkate alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ikinci bölümde Selçuklu feodal üretim ilişkilerinin teşekkülünün tarihsel zeminin anlaşabilmesi için bu devletlerini kuran Oğuz boylarının İslâm ve İran topraklarına gelmeden önceki üretim ilişkileri ele alınmaya çalışılmıştır. Oğuzların, hareketli üretim araçları olan hayvan sürüleri üzerinde aile mülkiyetinin ve otlaklar üzerinde kolektif bir mülkiyetin bulunduğu, geniş coğrafi alanlara yayılmış, iç sömürü düzeyi düşük ve hayvancılık temelli karmaşık göçebe üretim tarzını sürdürdüğü ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Oğuzların ticaret ile uğraşmakta olduğu, zanaat ve madencilikle uğraşanların yanı sıra yerleşik hayata geçmiş ve şehirlerde oturanlarının da bulunduğu, büyük göçler sonrası İran ve Anadolu coğrafyasına gelen Oğuzların yalnızca göçebeler olmadığı, yerleşik yaşamın üretici güçlerine dair birçok bilginin Orta Asya'dayken dahi Oğuzlarca bilindiği belirtilmiştir. Aynı zamanda gelişmiş bir ticari ilişkiler ağının parçası olan Oğuzlar, öğretilen aksine yağma temelli bir sosyo-ekonomik zorunluluk altında bulunmamıştır. Göçebe üretim ilişkilerindeki uzmanlaşmış hayvancılık refah yaratan bir üretim fazlası oluşturabilmiş, üretilen fazlanın ticaret yoluyla değiştirilmesi imkanın ortadan kalktığı yahut hareketli

üretim araçlarının olağanüstü bir sebeple göçebelerin kendilerini yeniden üretmelerine imkan sağlamayacak duruma geldiği durumlarda yağma gündeme gelmiştir.

Geniş coğrafi alanlara yayılan boylar ve obalar arası otlak kullanımı başta olmak üzere temel göçebe ilişkilerinin gayri şahsi kurallar bütünü olan Töre, Oğuzlarda da boy beyleri ve kağanların üzerinde yer almıştır. İç sömürü düzeyinin düşük olduğu göçebe Oğuzlarda, gelir farklılıkları ve hiyerarşi oluşmasına rağmen siyasi ilişkilerin temel belirleyicisi töre olmuştur. Oğuzlarda, Selçuklu askeri sınıfının nüveleri olan ön sınıf aşamasındaki ak budunun geniş sürülere sahip olduğu, kara-budundan kimi göçebelerin sürülerini kaybederek ak-buduna ait sürülerin çobanı haline geldiği ve boy beyleriyle akrabalarının çevresinde nöker adı verilen boy bağlarından arınmış savaşçıların birikmeye başladığı ifade edilmiştir. Tüm bunlara rağmen iç sömürünün hala düşük seviyede bulunduğu, sıradan göçebelerin dahi karar mekanizmalarında etkin olduğu gözlemlenmiştir.

Oğuzlar, göçebe üretim ilişkileri ile karşılıklı etkileşim içerisinde bulunan Şamanizm'den, komşu İslâm devletleriyle uzun yıllar ticari ilişkilerin başat rol aldığı barışçıl ve rızaya dayalı bir süreç sonunda İslâm'a geçmeye başlamıştır. Müslüman halkların halihazırda yerleşik olduğu topraklarda gerçekleşen Selçuklu göçleri ile İslamlaşma hız kazanmış, üretim ilişkilerindeki dönüşümle beraber yaklaşık altı yüz yıl süren bir süreç boyunca devam etmiştir. Selçuk Bey'in Cend'e gelmesinden başlayarak uzun yıllar hayatta kalma mücadelesi ve otlak arayışı içerisinde bulunan Selçuklular ve çevresindeki göçebe Oğuzlar, 1040 yılında Dandanakan savaşını kazanıp tarihte önemli bir kırılma meydana getirmiş, kendilerinde önceki Türk devletlerinden farklı olarak Türk nüfusuyla beraber yerleşik toplumlar üzerinde hâkim olmuştur. Göç halindeki çok sayıda Oğuzu kendi etraflarında toplayabilen Selçuklular, kısa sürede İran coğrafyasını ele geçirmiştir. Kurucu unsuru olan Oğuzların içinden gelmekte olduğu göçebe üretim ilişkileri ve Türk devlet geleneklerini bünyesinde barındıran Büyük Selçuklu devletinde, yerleşiklerin de yöneticisi olarak konumlanan Selçuklu askeri eliti ve Sultan, göçebe üretim ilişkileri ile çatışan yerleşiklere ait çıkarları gözetmediği durumlarda veya göçebe taleplerine cevap veremediği zamanlarda çok sayıda Oğuz isyanıyla karşı karşıya kalmıştır. Ancak tüm bunlara rağmen üretim ilişkilerindeki eklemlemeyle bağlantılı olarak Selçuklu sultanları göçebe egemenlik sembollerini kullanmaya devam etmiş,

yabancı topraklarda kurulan diğer Türk devletlerinden farklı olarak göçebe geleneği ile övünmüş ve Türkmenlerin kağanı olmaya devam ederek önemli ölçüde göçebe beylerine ait olan görevleri yerine getirmeye devam etmiştir.

Selçuklu devletinin kurulduğu coğrafyada İslam hukuku kurallarına göre düzenlenmiş feodal koşullarda özel mülkiyete benzer hakların yanı sıra toprak üzerinde yerleşik köylülerin belirli şartlara tabi tasarruf hakları bulunmaktaydı. Fatih Selçuklular bahsi geçen tüm bu toprakların üstün denetim hakkını -askeri sınıfın temsilcisi olan- sultana ait olarak kurgulamıştır. Böylece feodal mülkler ve vakıf topraklar da dahil olmak üzere tüm toprakların devlete ait olduğu bir sistem ortaya çıkmıştır. Bu sayede Selçuklularca tarımsal üretimin getirilerinden yararlanılırken mevcut haklar da ortadan kaldırılmamıştır. Askeri sınıfın, toprakların üstün denetim hakkı sultana ait olacak şekilde örgütlenmesiyle ortaya çıkan mirî rejim, temel üretim aracı olan toprak üzerinde katmanlı bir feodal mülkiyet oluşturmuştur. Selçuklular, kendilerinden önceki İslam devletlerinden farklı olarak askeri sınıfın topraklar üzerindeki kolektif egemenliğini Halife yerine Sultan üzerinden hukuk haline getirmiştir. Nihayetinde bu, iktâ temlikleri ile göçebe üretim ilişkilerinden kaynaklanan imkanları da kullanan fatih Selçuklu askeri sınıfının, köylüler üzerinde rant toplayıcı olarak örgütlenmesini sağlayarak Türk feodalitesini meydana getirmiştir. Söz konusu toplumsal formasyonda, topraklar ve diğer üretim araçlarında kalıtsal tasarruf haklarını devam ettiren yerleşik köylülerin üzerinde hukuki ve siyasi haklar dahilinde konumlanan fatih askeri sınıf, artı ürünü ayni ve parasal rant olarak ele geçirmiştir. Aynı anda ülkelerinde bulunan diğer feodallerden farklı olarak Türk askeri sınıf, göçebe yaşam biçiminin getirdiği imkanları da değerlendirmişlerdir. Askeri sınıfın kolektif hakimiyetinin bu sınıfın temsilcisi olan Sultan üzerinden dolayımlanması ve meşru haline gelmesinin Selçuklulardaki biçimi mirî rejim olarak ifade edilebilecektir. Meşruiyetin halife yerine Sultan'dan kaynaklanmasıyla oluşan hukuk ise örfî hukuk olarak adlandırılabilir.

İktâ sisteminin ele alındığı ikinci bölümde tarih içerisinde farklı ilişkilerin ifadesi olarak kullanılmış iktâ teriminin etimolojik kökeni incelenmiştir. Selçuklu öncesi klasik biçimleri altında iktâ; devletin doğrudan toprak hakimiyetini devretmesi, kamusal haktan öncelikli faydalanma hakkı verilmesi ve vergi toplama hakkının devri gibi farklı

ilişkilerin ifadesi olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda Selçuklu öncesinde iktâ terimiyle ifade edilen ilişkilerle Selçuklu devletinde terimin ifadesi olduğu ilişki ağlarının temelde birbirlerinden oldukça farklı olduğu ifade edilmiştir. Askeri niteliği ile dikkat çeken Selçuklu iktâ sistemi kendisinden önceki İslam devletlerinde karşılaşılan askeri sınıf üyelerine yapılan iktâ temlikleri ile de sadece terim yönünden benzerlik taşıdığı ifade edilmiştir. Başka bir ifadeyle, Selçuklu öncesinde karşılaşılan, belirli sınırlar dahilindeki vergi toplama haklarının askeri sınıf üyelerine verilmesinden ibaret olan askere iktâ devirleri Selçuklu iktâ sisteminden yapısal farklılıklar taşımaktadır.

İktâ sistemi Selçuklularda ilk defa Sultan Melikşah döneminde Vezir Nizamülmülk'ün düzenlemeleriyle, ortaya çıkmıştır. Göçebe üretim ilişkileri ile halihazırda mevcut feodal düzenin eklenmesiyle bir toprak ve devlet hukuku olarak ortaya çıkan Selçuklu iktâ sistemi, öncesinden temel olarak ayrılan yeni bir ilişki alanının ifadesi haline gelmiştir. Bu bağlamda iktâ sistemi, yabancı yerleşik toplumlar üzerinde hüküm sürmenin yanı sıra iktidarını ve askeri gücünü göçebe Türkmenlerden alan Selçuklu askeri sınıfının, kolektif bir şekilde topraklar üzerinde örgütlenmesini sağlayarak Türk feodal devlet örgütlenmesinin düğüm noktası olmuştur. Söz konusu uygulama Selçuklu devletine; göçebe Türkmen savaşçılarının yerleşik hale getirilerek asker ihtiyacını karşılaması, askerlerin yerleşik toplumla uyumlu bir şekilde örgütlenerek geçimlerini sağlaması, topraklara yerleşen askeri sınıfın kendi gelirlerini yükseltmek adına tarımsal verimliliği arttıracak uygulamalarda bulunması ve askeri elitin kendilerine verilen toprakların güvenliklerini sağlaması gibi dönemi için belirgin avantajlar sağlamıştır. Selçuklu hanedanının üyeleri ve bunların yakın savaş arkadaşları başta olmak üzere güçlü boy beylerine yapılan, -melik sıfatıyla ve oldukça bağımsız bir şekilde yönetmek üzere geniş bölgelerin bırakıldığı- iktâ temlikleri sonrası, bahsi geçen askeri sınıfın güçlü üyelerinin kendi egemenlikleri altındaki toprakları tekrar parçalayarak yeni iktâ temlikleri ile kendilerine bağlı askeri sınıfa dağıtmasıyla iktâ sisteminin kısa sürede Selçuklu devletin geneline yayıldığı bu bağlamda da iktâ sisteminin, Selçuklu askeri sınıfın topraklar üzerinde kolektif örgütlenmesinin ifadesi olduğu ileri sürülebilecektir.

Selçuklu devletindeki doğrudan üreticiler de topraklarında tarımsal üretimi devam ettirmek şartıyla üretim araçları üzerindeki belirli tasarruf haklarını koruyabilmiş, sınıfsal

konumlarını ve haklarını alt soyuna miras bırakabilmiştir. Topraklar üzerine iktâ menşurları alarak hukuki ve kolektif bir şekilde konumlanmış bulunan sipahiler, ellerindeki menşurlar ile köylülerin kendi emirlerine itaat etmelerini ve ekonomik yükümlülüklerini layıkıyla yerine getirmelerini talep edebilmişlerdir.

Selçuklu devlet sisteminin Asya tipi üretim tarzı veya sui generis merkezi bir örgütlenme ile bağlantılı olarak sunulduğu yaklaşımlarda iktâ alan askeri sınıfın, topraklar üzerinde sınırlı olarak sunulan haklar dahilinde devlet tarafından memur olarak görevlendirildiği ve devlet örgütlenmesinin mutlak merkezi bir yapıya haiz olduğu vurgulanmaktadır. Devletin merkezi egemenliğinin belirleyici olduğu Melikşah'ın hakimiyeti döneminde, iktâ verilecek arazilerin tahrir edildiğinden, toplanacak rant oranlarının merkez tarafından askeri sınıfa dayatılabildiğinden ve askeri sınıfın köylüden tespit edilen oran haricinde bir sömürü gerçekleştirilemediğinden bahisle merkeze bağlı çıkar gruplarınca kıvanç duyulduğu görülmektedir. Ancak dönemin kaynaklarından açıkça görülebileceği üzere askeri sınıf askeri niteliğini koruduğu müddetçe sınıfsal konumunu alt soyuna aktarabilmekte, ölen sipahinin erkek çocuğu savaşamayacak yaşta ise kıdemli başka bir sipahi topraklara ve çocuğun eğitimine vekalet etmekte, müteveffa sipahinin erkek alt soyu olmadığı durumlarda da töreyle bağlantılı olarak sınıfsal haklar kardeşlere ve yakınlarla aktarılabilmektedir. Yine serflerden toplanan artı ürün oranları ile askeri sınıfın serflerle ilişkilerinin merkez veya bir üst askeri sınıf üyesi tarafından denetiminin, Selçuklu tarihi boyunca sabit kalmadığı ileri sürülebilecektir. Sultan Melikşah'ın ölümü sonrası başlayan ve devletin yıkılışına kadar kısa aralıklarla devam eden askeri sınıf arası savaşımın esnasında merkezin denetiminin ortadan kalktığı ve askeri sınıfın, hâkim oldukları topraklarda başlarına buyruk bir yönetim sergilediği ifade edilebilecektir. Bizzat Sultanların da dahil olduğu birçok askeri sınıf üyesinin bu savaşımın sırasında köylülerden zor kullanarak para ve mal müsadere ettiği, tarımsal üretimin devamlılığını ve hatta köylülerin kendilerini yeniden üretimini tehlikeye sokacak oranda rant topladığı görülebilmektedir. Söz konusu vakalar dikkate alınmaksızın Selçuklu devletinin salt merkezi bir yapı olarak sunulması bilimsellikten uzak bir yaklaşım olarak değerlendirilebilecektir. Buna ek olarak Selçuklu devletinin merkezi egemenliği, feodaliteye ters bir özellik olarak da ortaya konulamayacaktır. Feodalite burada benimsenen tanıma göre parçalı egemenlik olmayıp toprağa ve serf emeğine dayalı özgün

bir sömürü biçimidir. Feodal toplumlarda sultanlar ya da krallar aristokratik sınıfın haklarını kısıtlayacak imkanlar bulabilirler. Bu bağlamda feodal devletlerin siyasi formları, birbirlerinden ve aynı feodal toplum içinde gözlemlenen önceki biçimlerinden konjonktürel olarak farklılaşabilmektedir.

Selçuklu devletinin kuruluşundan itibaren büyük bölgelerin hanedan üyeleri ve boy beyleri arasında paylaşıldığı, askeri sınıfın kendilerine ait bu geniş bölgelerde yönetsel ve ekonomik yönden Sultandan oldukça bağımsız bir şekilde egemenlik alametleri de kullanarak hüküm sürdüğü ifade edilebilecektir. Devletin merkezi egemenliğinin verili olmadığı ifade edilen Selçuklularda aynı zamanda birçok vassal devletin bulunduğu gözlemlenebilmektedir. Söz konusu vassal devletler, Selçuklu egemenliğini tanımakla birlikte belirli kısmi yükümlükler haricinde oldukça bağımsız bir şekilde varlıklarını devam ettirmişler, hatta kendilerine tabi alt vassal devletlerin hamisi olmuşlardır. Egemenliğin ortadan kalkması veya vassal devletlere yüklenen askeri ve mali yükümlülüklerin yerine getirilmemesi gibi olağanüstü hallerden sonra Selçuklu Devletinin hakimiyetini yeniden vassal devlet üzerinde kurduğu durumlarda, Selçukluların o devletteki askeri sınıf arası ilişkileri değiştirmedeği, mümkünse yönetimi eski sahibe veya eski sahibin akrabalarına bıraktığı gözlemlenmiştir. Başka bir ifadeyle Selçuklu devletine tabi vassal devletler de dahil olmak üzere askeri sınıfın topraklar üzerindeki egemenliği kolektif olmuş, askeri sınıfın bir parçası ve temsilcisi olan Sultan'ın kendisinin de dahil olduğu bu ilişkiyi değiştirme yönünde bir eğilimi olmamıştır.

Ancak tüm bunlara rağmen Selçuklu Sultanları daima rezervde bulunan, doğrudan kendilerine bağlı gulâm orduları oluşturarak askeri sınıfın adem-i merkezileşme eğilimlerine karşı baskı yaratmaya çalışmıştır. Aynı zamanda Selçukluların, yerleşik toplumsal ilişkilere aşina İranlı bürokratların sivil yönetim organlarında aktif rol almalarına imkan tanıdığı gözlemlenebilmektedir. İktâ sistemi ile feodal ilişkiler ağının bir parçası haline gelen Türkmen askeri sınıfının dışında özellikle kara-budun kökenli birçok göçebe Türkmen Anadolu başta olmak üzere uç bölgelere gitmeye teşvik edilmiştir. Bir kısmının feodal üretim ilişkileri ile bütünleşerek askeri sınıf haline gelmesi sonrası boy yapıları bozulan Türkmenlerin, bu uç bölgelerde yeni boy örgütlenmeleri

altından iç içe geçerek başlarına töreye uygun olarak yerleşik askeri sınıfa dönüşmemiş boy beyleri geçirmiştir. Fakat Selçuklu devletinin göçebeleri uç bölgelere teşvik etme politikası “İran hükümdarları haline gelmiş Selçukluların” Türkmenlerden kurtulma politikası olarak değerlendirilemeyecektir. Selçuklu sultanlarının uçlara yönlendirilen Türkmenlerin kontrolünü kaybetmemek adına uç bölgelerde çok sayıda savaşa girdiği, hanedan içi mücadelelerde ise göçebelerin desteğinin kaybedilmemesinin iktidarda kalmak adına belirleyici olduğu ifade edilebilecektir. Bu bağlamda Anadolu uçlarında bulunan Türkmenler ile bağlantısı kopmayan Selçuklu Devleti, doğal olarak göçebelerin kendi kontrollerinden çıkacak kadar güçlenmelerine karşı kontrolcü politikalar yürütmeye çalışmıştır.

Büyük Selçuklu devletinde feodal ve göçebe üretim ilişkilerinin eklenmesi sürecinde ortaya çıkan bu stratejinin neticesi olarak Anadolu'nun göçebelere yurt edinilmesi süreci Malazgirt Savaşı sonrası başlamıştır. Söz konusu savaştan sonra Büyük Selçuklu devletinin Anadolu'yu göçebelere bırakarak geri çekilmesi, Anadolu'yu fetheden Türkmen Beylerinin kılıç hakkı ile kazandıkları yerleri mülk olarak tasarruf etmelerine sebep olmuştur. Bu bağlamda üçüncü bölümün konusu olan Anadolu Selçuklu devlet ve hukuk sisteminin oluşumu, Anadolu'nun fetih ve zamanla Anadolu Selçuklu devletinin egemenliğini diğer beylikler üzerinde yayması süreçlerinin incelenmesi gerekliliğini doğurmuştur.

Selçuklu sefer ve fetihleri öncesi Anadolu'nun sosyo-ekonomik bir durağanlık içerisinde bulunduğu, sanılanın aksine Türkmen fetih ve yağmalarının kısa süreli olumsuz etkileri ile açıklanamayacak uzun vadeli bir toplumsal çöküş yaşamakta olduğu ifade edilebilmiştir. Anadolu'nun Türkmenlerce yurt edinilmesiyle birlikte Rum nüfusunun bir kısmının Batı kıyılarına, Balkanlara ve adalara kaçtığı anlaşılmaktadır. Fetihlerin ilk şokları atlatıldıktan sonra göçebe ve yerleşik ekonomilerinin karşılıklı refah oluşturacak ilişkilerde buldukları ileri sürülebilecektir. Bunun yanı sıra Orta Asya'dan devam eden Türkmen göçleri ile Anadolu'da göçebe nüfus artmaya devam etmiştir. Aynı zamanda Orta Asya'da hali hazırda yerleşik olan Oğuzlar ve İran coğrafyasında yerleşik hale gelmiş Türkmenlerinde özellikle Moğol genişlemesiyle birlikte Anadolu'ya gelerek şehir ve köylerde yerleşik yaşamı sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu nüfusa bugüne değin pek

araştırılmayan Fars nüfusun hareketlerini de eklemek uygun olabilecektir. Bu sonuncuları Moğol istilası boyunca işgalci güçlerle uyum içerisinde çalışmış, yer yer Türklerin talan edilen mallarından istifade etmiştir.

Merkezsiz ve çok başlı bir fetih süreci ile kısa sürede Anadolu'nun büyük kısmına hakim olan göçebe Türkmen boy beylerinin, kale ve şehirleri mülk olarak ele geçirerek kısa sürede yerleşik yaşama geçtikleri, kontrolleri altındaki otlaklarda ise kara-budunun beyler ile bağlantılı olarak göçebeliği devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Fatih Türkmen boy beylerinin, mülkleri olan toprakları alt parçalara bölerek iktâlar halinde akrabaları ve yanlarındaki nökerleri başta gelmek üzere fetih sürecinde etraflarında biriken savaşçı Türkmenlere dağıttıkları böylece de Anadolu'da Türk feodalitesinin teşekkül ettiği ifade edilebilecektir. Soyluluklarının bilincinde olan ancak göçebe beyi niteliklerini hızlı bir şekilde kaybeden bu beyler, feodal üretim ilişkilerinin gerekleri doğrultusunda hareket etmeye başlayarak halihazırda Anadolu'da sayıca az olan yerleşik köylü nüfusun korunmasına yönelik politikalar uygulamışlardır.

Benzer bir süreç içerisinde Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından kurulan Anadolu Selçuklu devleti kısa sürede diğer beyler üzerinde egemenliğini kimi zaman antlaşma kimi zaman ise savaş yoluyla yayarak genişletmiştir. Ancak önce Süleyman Şah'ın sonrasında I. Kılıç Arslan'ın Büyük Selçuklulara tabi beylerle girdikleri savaşları kaybetmeleri sonrası, tesis edilen egemenlik hızlı bir şekilde parçalanmış, tekrar bu hakimiyeti sağlamak kolay olmamıştır. Danişment beyliğinin güçlendiği devam eden süreçte hakimiyetleri bir süre Konya çevresi ile sınırlı kalan Selçuklular, Bizans ve Haçlı seferleri başta gelmek üzere diğer beylikler ile mücadelelerle geçen yaklaşık yüz yıldan sonra egemenliklerini genişletebilmiştir. Miryokefalon zaferiyle birlikte Anadolu'daki Bizans karşı saldırıları sona erdirilmiş sonraki süreçte Anadolu'nun büyük çoğunluğunu denetim altına alan II. Kılıç Arslan, ülkeyi on bir oğlu arasında paylaşmıştır. Söz konusu süreçte Anadolu Selçuklu egemenliği altına giren bölgelerde fiili sahiplere iktâlar verilmesi suretiyle askeri sınıfın topraklar üzerindeki kolektif örgütlenmesi hukuken korunarak mevcut sistemle bütünleştirilmiştir. Öğretide kimi yaklaşımlarda ifade edildiği üzere Anadolu'daki mirî rejim, sahipsiz Bizans topraklarının merkezi bir şekilde ele geçirilerek Sultan tarafından paylaşılmasıyla ortaya çıkmamış, aksine ayrışık fetih süreci

sonrası topraklar üzerinde kolektif egemenlik kurmuş askeri sınıfa Selçuklu Sultanlarının üstün denetim hakkının zamanla kabul ettirilmesi ve merkezin de mevcut feodal ilişkileri tanıyarak egemenliğini askeri sınıfın diğer üyelerine yaymasıyla tesis edilmiştir. Burada bahsi geçen, Türkmen aristokrasinin Selçuklu egemenliği altına girmesi sürecinin söz konusu aristokrasiyi mülksüzleştirmede, Selçuklu tabiiyetini kabul eden söz konusu oluşumların, devletin merkezileşme eğilimine kadar yönetsel ve ekonomik bakımdan oldukça bağımsız kaldığı ifade edilebilecektir. Bu bağlamda parçası olduğu askeri sınıfın içinde cereyan eden çatışmaları çözümlenme ve ortak çıkarları temsil etme işlevine sahip bir otorite olan Anadolu Selçuklu Sultanları hiçbir dönemde askeri sınıf üzerinde mutlak bir güç sahibi olamamıştır.

Anadolu Selçuklu egemenliğini tanımakla birlikte atalarından kalan bölgeleri Melik unvanı kullanarak idari ve ekonomik olarak bağımsız bir şekilde yöneten Türk aristokrasisi, Anadolu Selçuklu devletinin altın çağı olarak kabul edilen ve merkeziyetçi müdahalelerin yoğunlaştığı I. Alâeddin Keykubad döneminde dahi önemli güç odakları olarak varlıklarını sürdürmüştür. Ulu beyler siyasi karar alma süreçlerinde aktif rol almışlardır. Kimi zaman sultanlardan daha zengin olan veya daha çok asker bulundurabilen söz konusu ulu beyler, sultanların tahta çıkışlarında ve iktidarlarını devam ettirebilmelerinde belirleyici olmuşlardır. Özellikle yeni Sultanların başa gelmesi sürecinde tahta aday hanedan üyelerinin askeri sınıfın desteğini alması zorunlu olmuş birçok durumda ise müteveffa sultanın varisi bir araya gelen Ulubeyler tarafından kararlaştırılmıştır. Bunun yanı sıra güçlü Türkmen aristokratlarına karşı konumunu koruma ve kontrolünü genişletme arayışındaki Sultanların, “orta beyler” olarak adlandırılan ve sınıfsal konumlarını diğerlerinin aksine doğrudan sultanla girdikleri ilişkiye borçlu olan diğer milletlerden gelme askeri sınıf üyelerinin desteğine başvurduğu ve bunlara önemli mevkiler dağıttığı gözlemlenebilmiştir. Gulâmlıktan veya doğrudan yabancı devletlerin askeri sınıfından gelmekte olan ve devlette önemli mevkileri ele geçiren orta beylerin zamanla çok güçlenerek devletin dağılması sürecine tesir edecek çok sayıda iç mücadele gerçekleştirdiği ifade edilebilecektir. Nihayetinde askeri sınıfın kolektif bir şekilde topraklar üzerinde denetimini koruduğu Anadolu Selçuklu Devletinde, askeri sınıfın temsilcisi olarak hiçbir zaman tek başına iktidar olamayan sultanların, askeri sınıf üleriyle ilişkisi kendi kontrollerinde bulunan sipahi, gulâm ve

paralı asker sayısı ve diğer askeri sınıf üyeleriyle oluşturduğu ittifaklar altında konjonktürel olarak farklı yoğunluklarda gözlemlenebilecektir.

Uç bölgelerde Sultan'ın üstün egemenliğini kabul ederek hakimiyetini sürdüren Uç beyleri ve bu beylere bağlı olarak beye iktâ edilen alanda göçebe yaşamı sürdüren Türkmenlerin, Sultan'ın katılmadığı savaşlarda fethedecekleri yerleri kendi egemenlikleri altına almalarından çekinen Selçuklular, göçebe hareketliliğini sınırlamaya çalışmışlardır. Yeri geldiğinde boyları parçalamak suretiyle Anadolu'da Oğuz çeşitliliği yaratan Selçuklular, tüm bunlara rağmen göçebeler üzerinde hakimiyet kurmakta büyük güçlülerle karşılaşmışlardır. Göçebe üretim ilişkilerinden kaynaklı taleplerin yerine getirilmediği durumlarda kolaylıkla tabi oldukları beylerin kontrolünü terk eden ve uzun yıllar ordunun bel kemiğini oluşturan bu Türkmenler üzerinde hakimiyetini devam ettirmek isteyen Sultanların Oğuz töresine uyduğuna ya da uyar gözüktüğüne dair kayıtlar bulunmaktadır. Ancak Devletin merkezileştiği ve Köseadağ yenilgisine kadar sürecek yaklaşık elli yıl boyunca Sultanlarla yakın ilişkilerdeki uç beyleri eliyle bu Türkmenlerin Bizans'a karşı fetih hareketleri büyük ölçüde baskılanabilmiştir. Nihai olarak göçebe Türkmenlerin kimi zaman baskı kimi zaman teşvikler yoluyla topraklara yerleşmesi yönünde uzun vadeli bir eğilim gözlemlenebilse dahi kriz durumlarında kolaylıkla hareketli yaşama dönebilen Türkmenlerin, yerleşik hale getirilerek feodal sistemle tam manasıyla bütünleştirilmesi meselesi, selefi Osmanlı Devleti'ne miras bırakılarak varlığını sürdürmüştür.

Sultanlar tarafından ticaret limanlarının fethedilmesi, uluslararası ticaret güzergahlarının tekrar Anadolu içinden geçmesini sağlamaya yönelik olarak da çok sayıda kervansaray inşa edilmesi ve ticaret antlaşması yapılması, doğrudan Sultanlara ait olan vergi gelirlerinde büyük bir artış meydana getirmiştir. Böylece Sultanların paralı asker ve gulâm besleme kapasitesi dolayısıyla da askeri gücü büyük ölçüde artmıştır. Bu süreçte merkezin taleplerini yerine getirme konusunda isteksiz davranan soylu meliklerin atalarından kalma topraklarındaki hakimiyetlerinin Sultanlar tarafından ortadan kaldırılarak bu bölgelere gulâm kökenli subaşılar tayin edildiği gözlemlenmiştir. Bahsi geçen subaşılardan bölgelerdeki alt düzey iktâ bölüşümlerini değiştirecek herhangi bir yetkileri olmaksızın doğrudan kendilerine tayin edilen gelirler çerçevesinde bölgelerin

iktâ askerlerinin komutanı olarak konumlandığı bilinmektedir. Atalarından kalma topraklarda geniş mali ve yönetsel bağımsızlık altında hüküm süren eski meliklerin sınıfsal konumları ortadan kaldırılmaksızın, devletin kontrolünün yüksek olduğu bölgelerde kendilerine iktâ temlikleri gerçekleştirilmiş böylece Anadolu Selçuklu devletinde soyluluğun toprakla bağı zayıflatılmıştır. Söz konusu bu süreçte merkezi feodal bir biçim alan Anadolu Selçuklu Devletinde askeri sınıf ile sultan arasındaki ilişkinin dönüştüğü söylenebilecektir.

Tüm bu süreçte devletin merkezileşmesine paralel olarak Sultan saray ve divanında İran kültür ve gelenekleri yaygınlaşmış, devletin bürokratik mevkilerinde İran kökenli elit baskın hale gelmeye başlamıştır. Söz konusu dönemde Türkmen ve diğer yabancı kökenli elitlerin kendi çıkarlarını savunacak sultanları tahta geçirme yönünde bir mücadele yürüttüğü ve özellikle I. Alaeddin Keykubad döneminde Türkmen elitin devlette temsilinin yoğunlaştığı ifade edilebilecektir. Buna rağmen merkezileşme döneminde genel eğilimin Türkmenlerin karar mekanizmalarından uzaklaştırılması yönünde olduğu ifade edilebilecektir.

Görüldüğü üzere Selçukluların doğrudan kendi hakimiyetlerindeki toprakları iktâ sistemiyle askeri sınıfa bölüştürmesi ve çeşitli yollarla benzer bölüşümler yaşamış diğer beylikler üzerinde egemenliklerini tesis ettikten sonra yine iktâ tevcihleri yoluyla fiili durumu tanımlarıyla mirî rejim kurulmuştur. Böylece ülke toprakları üzerinde üst kontrol hakkı sultana ait olacak şekilde askeri sınıfın topraklar üzerindeki kolektif hakimiyeti hukuk haline gelmiştir. Söz konusu iktâlarda tarımsal üretimi gerçekleştiren köylüler, üretim araçları üzerinde tarımsal üretimi kesintiye uğratmamak kaydıyla fiili olarak tasarruf hakkına sahip olmuş ve alt soyuna miras yoluyla konumunu aktarabilmiştir. Feodal üretim ilişkilerinin hakim olduğu Anadolu'da yaşanan nüfus eksikliği sebebiyle askeri sınıf arası mücadelelerin ortaya çıktığı tespit edilmiş, rakip beylerin birbirlerinin arazilerindeki köylüleri topraklarından kopararak kendi adlarına çalıştırılmak üzere hakimiyetlerindeki topraklara yerleştirdikleri birçok vakayla karşılaşmıştır. Aynı zamanda köylülerin topraklarını terk ederek tarımsal üretimi sekteye uğrattığı vakalarda da askeri sınıfın köylüleri kendi adlarına çalışmaya devam etmek üzere geri getirme yönünde girişimlerde bulunduğu saptanmıştır.

Anadolu Selçuklu Devletinde yeni fethedilen bölgelerin iktâ temlikleri yapılmadan önce bu bölgelerde tahrir yapıldığı ve iktâ sahiplerinin iktâ gelirleri oranında asker iaşesiyle yükümlü bulunduğu tespit edilebilmektedir. Doğrudan üreticilerden toplanan rantın toplam ürünün üçte birini bulması, geri kalan kısımdan tarımsal verimliliğin düşük olmasına binaen yüksek miktarda tohumluk ayrılması gerekliliği ve bu toplam üründen doğrudan üreticinin kendisi ve ailesini yeniden üretmek adına kullanması gerekli miktarı dikkate alındığında köylünün elinde artı ürünün çok küçük bir kısmının kaldığı hesaplanmıştır. Konjonktürel olarak askeri sınıf tarafından müsadereye ve şiddete maruz kalabilen serflerin yine de önceki metbularını terk ederek Selçukluların himayelerine sığınmalarına dair kayıtlar ve 13. Yy gezginlerinin Anadolu'da çizdiği refah tablosu düşünüldüğünde Anadolu Selçuklularında sömürünün görece düşük olduğu ileri sürülebilecektir.

Askeri sınıfın, iktâları üzerinde miras hakkı bulunduğu, hukuken Sultanların bunları yenileme zorunluluğu olmamakla birlikte uygulamada sınıfsal konumun alt soya aktarıldığı -Batı Avrupa feodalitelerinde kullanılan terimiyle düşünüldüğünde beneficium'dan fiefte doğru geçişlerin sık vuku bulduğu- anlaşılmaktadır. Devletin merkezi egemenliğinin yükseldiği dönemlerde altsoya aktarılan iktâların, müteveffa mukta'nın ilk iktâsı kadar olduğu, sonradan elde edilmiş üst düzey iktâların merkezce yeniden dağıtımına tutulmak üzere ele geçirildiği anlaşılmaktadır. Yine söz konusu konjonktürde, Sultanların ölümü sonrası iktâ menşurlarının hukuken geçerliliğini yitirdiği, devam eden fiili durumun yeniden hukuki hale getirilmesi amacıyla dönemin anlayışı içerisinde yeni Sultanın mevcut ilişkileri tanıması gerekliliğinin doğduğu gözlemlenmektedir. İktâ sahiplerince yeni sultana tabiiyetin sunulması ve itaat yeminleri edilmesiyle birlikte yüklü miktarda hediyein de verildiği gözlemlenen bu uygulamada sultan da iktâ sahibine hediyeler ve halihazırda hakim oldukları iktâ arazilerinin menşurlarını vermektedir. Özellikle feodaliteyi Batı Avrupa'ya özgü olarak değerlendiren ya da siyasi form üzerinden evrenselleştiren görüşlerin feodal üretim tarzının ayırt edici unsuru olarak sunmakta olduğu askeri sınıf arası sözleşme veya adam-adama tabiiyet ilişkisinin farklı kültürlerde farklı biçimlerde gözlemlenebileceğini ancak bunun feodal üretim tarzının ayırt edici bir unsuru olmadığına yönelik tespitlerimizi

burada tekrar anımsatmak isteriz. Aynı damardan, doğrudan üreticiler üzerinde kolektif bir askeri sınıf hakimiyetinin gözlemlenebildiği tüm feodal toplumlarda askeri sınıf arası ilişkilerin formlarının özgün biçimler alabileceği; egemen üretim tarzlarının aynı olması dolayısıyla dönemseller olarak ikincil formlarda belirleyici olmayan benzerlikler gözlemlenebileceği ifade edilebilecektir. Sonuç olarak, tahta çıkan Sultanların, mevcut iktâ sahiplerinin menşurlarını yenilediğinden defaatle bahsedilmesi veya söz konusu uygulamanın Batı Avrupa feodalitelerinin uygulamalarıyla benzerlik göstermesi feodalitenin evrenselliğine yapılan vurguyla uyumludur. Bu bağlamda Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletlerinde konjonktürel olarak askeri sınıf arası ilişkilerin adem-i merkezi ya da merkezi özelliklerinin öne çıktığı ifade edilebilecektir.

Zamanla iktâ arazilerinin bir kısmının vakıf haline getirilerek askeri özelliklerini kaybetmeye başlamasıyla mirî rejimin yeni görünümüne aldığı, iktidardan uzaklaştırılan göçebe Türkmenler yerine de gulâm ve paralı askerlerden oluşan ordularının önem kazanmaya başladığı ifade edilebilecektir. (Anadolu Selçuklu Devletinin Moğol hakimiyetine girerek dağılma sürecini başlatan Köseadağ Savaşından kısa süre önce yaşanan) Babaî isyanı, bu bağlamda bozulan toprak rejiminin ve Türkmenlerin devlette ikincil konuma düşmelerinin sonuçlarının gözlemlenebileceği önemli bir vaka olarak düşünülebilir. Moğol istilasının yayılmasıyla Orta Asya'dan ve İran'dan yoğun bir şekilde Anadolu'ya gelen yeni Türkmenler, kendilerinden önce kurulmuş ilişkilere kolayca uyum sağlayıp eklenmişlerdir. Babaî isyanı, söz konusu eklenmenin dayanağı olan toplumsal uzlaşının bozulması olarak değerlendirilebileceği gibi Türkmenlerin devlete yabancılaşmasının devletin yıkılmasına giden süreci derinden etkilemesi bağlamında bu uzlaşının koşulların var olmayı sürdürdüğünün kanıtı olarak da görülebilecektir. Bu bağlamda toplumsal uzlaşının II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkması sonrası kırılmasıyla birlikte başlayan süreçte Anadolu'da tesis edilmiş harmoni ortadan kalkmıştır.

Bahsi geçen konjonktürde Köseadağ Savaşının kaybedilmesi sonrası Moğolların etkisi altına giren Anadolu Selçuklu devletinde askeri sınıf, hâkimiyetlerindeki alanlarda bağımsız yönetimler sergilemeye başlamış, taht mücadelesi içerisindeki Sultanlar kendilerine yandaş bulmak adına iktâları mülk olarak dağıtarak mirî rejimin nihai olarak

bozulmasına yol açmıştır. Merkezi egemenliğin zayıflamasını takip eden süreçte doğrudan üreticiler üzerindeki sömürünün de hatırı sayılır oranda arttığı gözlemlenmiştir. Birden çok Sultanın aynı anda tahta çıkararak iktidar mücadeleleri içerisinde gün geçtikçe devleti güçten düşürdüğü bu süreçte Anadolu Selçuklu devleti ekonomik açıdan da Moğol hakimiyetine girmiştir. Bürokratların ve üst düzey yöneticilerin Moğol hükümdarlarınca göreve getirildiği, örfi vergi getirilerinden yoksun kalan sultanların diğer askeri sınıf üyelerine benzer şekilde sadece Moğollarca kendilerine iktâ edilen araziler üzerinde kontrol sahibi olduğu devam eden dönemde, uç bölgelerde yoğunlaşan Türkmen nüfus, Sultanlara olan feodal yükümlülüklerinden farklı kademelerde koparak yeni devlet oluşumları meydana getirmiştir.

Nihayetinde Selçuklu devlet ve hukuk sistemleri, feodal üretim ilişkileri ve göçebe üretim ilişkilerinin eklemlenerek oluşturduğu yapıyla karşılıklı etkileşim içerisinde belirlenmiştir. Feodal üretim tarzının egemen olduğu Selçuklu devletlerinde, göçebe üretim tarzıyla feodal üretim tarzının eklemlenmesi, tüm feodal toplumlarda karşılaşılan ortak özelliklerin yanı sıra tarihsel özgünlükler de ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda her feodal toplum gibi incelenen Selçuklu toplumları da zaman ve mekan bağımlı olarak özgünlükler taşımaktadır. Ancak söz konusu özgünlükler toplumsal ilişkilerin analiz edilmesiyle anlaşılabilir hale gelebilecektir.

KAYNAKÇA

- Abû'l Farac (Bar Hebraeus), G. (1999). *Abû'l Farac Tarihi Cilt I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Agacanov, S. (2019). *Oğuzlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Agibalova, Y., & Donskoy, G. (2017). *Ortaçağ Tarihi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Akdağ, M. (2018). *Türkiye'nin İktisadî ve İçimaî Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- al-İsfahânî, İ.-D.-K. (2016). *Zubdat al-Nuşra va Nuhat al'Usra*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Althusser, L. (2005). *Yeniden-Üretim Üzerine*. İstanbul: İthaki Yayınları .
- Amin, S. (2014). *Avrupa-Merkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Anderson, P. (2017). *Antikiteden Feodalizme Geçişler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anievas, A., & Nişancıoğlu, K. (2020). *Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu? .* İstanbul: Yordam Kitap.
- Avcıoğlu, D. (2015). *Türklerin Tarihi Beşinci Kitap*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Avcıoğlu, D. (2017). *Türklerin Tarihi Birinci Kitap*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Baby, J. (1975). *Ekonomi Politîğin Temel Prensipleri*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Balibar, E. (2017). Tarihsel Materyalizmin Temel Kavramları Üzerine. L. Althusser , E. Balibar, R. Establet, P. Macherey, & J. Ranciere içinde, *Kapital'i Okumak* (s. 451-604). İstanbul: Nora Kitap.
- Barkan, Ö. I. (1980). Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü. Ö. L. Barkan içinde, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1* (s. 725-788). İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Bartold, V. (2019). *Türkistan*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Bayram, M. (1979, Mart-Nisan). Baba İshak Harekatının Gerçek Sebebi ve Ahi Evren ile İlgisi. *Diyanet Dergisi Cilt 18 Sayı 2*, s. 69-78.
- Bayram, M. (2003). Türkiye Selçuklularında Devlet Yapısının Şekillenmesi. M. Bayram içinde, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar* (s. 32-49). Konya: Kömen Yayınları.

- Bayram, M. (2003a). Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasî Boyutları. M. Bayram içinde, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar* (s. 1-21). Konya: Kömen Yayınları.
- Bayram, M. (2021). *Sosyal ve Siyasî Boyutlarıyla Ahi Evren- Mevlânâ Mücadelesi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Beckwith, C. (2011). *İpek Yolu İmparatorlukları Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Bedirhan, Y., & Atçeken, Z. (2019). *Malazgirtten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Bensussan, G., & Labica, G. (2016). *Marksizm Sözlüğü*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Berkes, N. (2020). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berktaş, H. (1983). *Kabileden Feodalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Beyhakî, E.-F.-i. (2019). *Târîh-i Beyhakî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Blaut, J. (2015). *Sömürgeciliğin Dünya Modeli Coğrafi Yayılmacılık ve Avrupa-merkezci Tarih*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bloch, M. (2014). *Feodal Toplum*. İstanbul: İslık Yayınları.
- Bloch, M. (2019). *Feodal Toplum*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Boran, B. (2018). Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet 1. E. A. Türkmen içinde, *Behice Boran Kitabı: Seçme Metinler ve Üzerine Yazılar* (s. 41-45). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Boratav, K. (2018). Toplumsal Sınıflar. G. Atılğan, & E. Aytekin içinde, *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (s. 29-40). İstanbul: Yordam Kitap.
- Brenner, R. (1990). Feudalism. J. Eatwell, M. Milgate, & P. Newman içinde, *Marxian Economics* (s. 170-185). London: The Macmillan Press Limited.
- Brown, E. A. (2020, October 29). *Feudalism*. Encyclopaedia Britannica: <https://www.britannica.com/topic/feudalism> adresinden alındı
- Buhr, M., & Kosing, A. (1978). *Marksçı-Leninçi Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Konuk Yayınları.

- Buhr, M., & Kosing, A. (1999). *Bilimsel Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Cahen, C. (1955-1956). Selçuki Devletleri Feodal Devletler mi idi? *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, 348-358.
- Cahen, C. (2002). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Chesneaux, J. (1970). Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları. J. Chesneaux, E. Varga, G. Lichteim, M. Godelier, J. Suret-Canale, C. Parain, . . . İ. Banu içinde, *Asya Tipi Üretim Tarzı* (s. 23-68). İstanbul: Ant Yayınları.
- Cin, H., & Akyılmaz, S. (2000). *Tarihte Toplum Ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite Ve Osmanlı Düzeni*. Adana: Çağ Üniversitesi Yayınları.
- Cohen, G. (2001). *Karl Marx's Theory of History A Defence*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Demir, E. (2018). İmmanuel Wallerstein Dünya Sistemleri Analizi. F. Yalvaç içinde, *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler* (s. 61-94). Ankara: Nika Yayınevi.
- Demirci, M. (2000). İktâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 22, 43-47.
- Divitçioğlu, S. (2005). *Oğuz'dan Selçuklu'ya Boy, Konat ve Devlet*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Divitçioğlu, S. (2005a). *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI.-VIII. Yüzyıllar)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Divitçioğlu, S. (2015). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
- Dobb, M. (2000). Bir Cevap. M. Dobb, K. Takahaşi, P. Sweezy, C. Hill, & R. Hilton içinde, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (s. 47-60). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Dobb, M. (2007). *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık.
- Ebu Dülef. (2019). Ebû Dülef Mis'ar b. Mührilhil el-Benâzicî'nin Türk, Hind, Çin Ülkelerinde Gördüklerini Anlattığı Birinci Risâle. R. Şeşen içinde, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri* (s. 62-69). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- Elvan Çelebi. (2017). *Menâkıbu'l-Kudsiyye (Kutsal Mekabeler)*. Konya : Çizgi Kitabevi.
- el-Yezdî, M.-H. (2020). *Selçukluların Hikayesi el-Urâza fi'l-Hiâyeti's Selcûkkiyye*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Engels, F. (2018). *Anti-Dühring, Bay Eugen Dühring Bilimi Altüst Ediyor*. Ankara: Sol Yayınları.
- Erdem, İ. (2006). Selçuklular ve Anadolu Beylikleri Dönemlerinde Tarım ve Çiftçilik. A. Ocak içinde, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* (s. 363-367). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- er-Râvendî, M. (2020). *Râhat-üs-sudûr ve Âyet-üs-sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti) Cilt I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ertürk Keskin, N. (2009). *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.
- Fişek, K. (2016). *Das Yönetim Devlet, İktidar ve Bürokrasinin Marksist Analizi*. Ankara: NotaBene Yayınları.
- Findley, C. (2019). *Dünya Tarihinde Türkler Asya'nın Bozkırlarından Avrupa'nın İçlerine*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Frank, A. (2010). *Yeniden Doğu Asya Çağında Küresel Ekonomi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Göksu, E. (2017). *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Göksu, E. (2018). *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gözübenli, B. (2000). İktâ. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 49-52.
- Gümüşçü, O. (2019). *Türk İskan Sistemi veya Uc-Fetih İskan Döngüsü (XI-XVI. Yüzyıl)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Gündüz, T. (2006). Anadolu Selçukluları ve Türkmenler. A. Ocak içinde, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* (s. 265-273). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Godelier, M. (1993). *Asya-Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalar Göre Toplumların Evrimi*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Golden, P. (2017). Orta Asya'da İslâmiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar. D. Sinor içinde, *Erken İç Asya Tarihi* (s. 459-499). İstanbul: 2017.

- Gordlevski, V. (2018). *Anadolu Selçuklu Devleti*. Ankara: Onur Yayınları.
- Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus). (1999). *Abû'l Farac Tarihi Cilt II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hassan, Ü. (2015). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hilton, R. (2000). Yorum. M. Dobb, K. Takahaşi, P. Sweezy, C. Hill, & R. Hilton içinde, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (s. 111-122). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hindess, B., & Hirst, P. Q. (1975). *Pre-capitalist Modes of Production*. London: Routledge & Kegan paul.
- Hobsbawm, E. (2009). Kapitalist Üretim Öncesi Biçimlere Önsöz. K. Marx, & F. Engels içinde, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* (s. 9-64). Ankara: Sol Yayınları.
- Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*. (2020). İstanbul: ayışığıkitapları.
- İbn Bibi, E.-H.-C.-R. (2020). *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuknâme) II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Fadlan. (2019). Seyahatname. R. Şeşen içinde, *İbn Fadlan Seyahatamesi ve Ekleri* (s. 1-47). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İbn Havkal. (2021). *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbnü'l Cevzî, A. (2014). *El-muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbnü'l-Esîr. (1987). *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi Dokuzuncu Cilt*. İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (1987a). *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi Onuncu Cilt*. İstanbul: Bahar Yayınları.
- İslamoğlu, H. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İstahri. (2020). Ülkelerin Yolları. M. Ağarı içinde, *Ülkelerin Yolları Değerlendirme-Metin* (s. 1-284). İstanbul: ayışığıkitapları.
- İvanov, M., Grantovskiy, E., Dandamayev, M., Koşelenko, G., Petruşevskiy, İ., & Belova, N. (2021). *İran Tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları.

- Köprülü, F. (2009). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1941). Ortazaman Türk-İslam Feodalizmi. *Bellekten*, 319-334.
- Köprülü, M. F. (2005). *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köymen, M. (2019). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (2010). *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Kâşgarlı Mahmud. (2014). Dîvânu Lugâti't-Türk. A. Ercilasun, & Z. Akkoyunlu içinde, *Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Karatay, O. (2019). *İlk Oğuzlar Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Khazanov, A. (2015). *Göçebe ve dış Dünya*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Koç, Y. (2006). Anadolu Selçukluları Döneminde Türkiye'de Yerleşme ve Nüfus. A. Ocak içinde, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* (s. 241-247). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Koç, Y. (2006a). Selçuklu ve Beylikler Dönem Türkiye'sinde Mülk ve Vakıf Topraklar. A. Ocak içinde, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* (s. 353-359). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kolesnitski, N. (1985). İlk Sınıflı Toplumların Kimi Tipik ve Özgül Özellikleri Üzerine. J. Suret-Canale, E. Hobsbawm, E. Hoffmann, G. Lewin, F. Tökey, Y. Varga, . . . P. Briant içinde, *İlk Sınıflı Toplumlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi* (s. 177-188). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Krader, L. (1975). *The Asiatic Mode of Production Sources, Development and Critique In The Writings of Karl Marx*. Assen : Van Gorcum & Comp B. V.

- Kucur, S. (2005). A study on the coins of Tughril Beg, the Sultan of the Great Seljuqs. *XIII Congreso Internacional de Numismática* (s. 1599-1608). Madrid: Ministerio de Cultura.
- Kurpalidis, G. (2020). *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Laclau, E. (1984). Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm. H. Keskinok, & M. Ersoy içinde, *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine* (s. 95-120). Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık.
- Lambton, A. (1988). *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*. London: I.B. Tauris & Co Ltd.
- Le Goff, J. (2020). *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lewis, B. (2021). *Ortadoğu*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Lindner, R. (2020). *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Lindner, R. (2022). *Osmanlı Tarihöncesi*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Loud, G. (2010). *The Crusade of Frederick Barbarossa The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*. Surrey: Ashgate Publishing.
- Mandaloğlu, M. (2013, Cilt 2 Sayı 2). Eski Türklerde Sanayi, Ticaret ve Maliyenin Ekonomik Açısından Değerlendirilmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi II*, s. 129-150.
- Marx, K. (1993). *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2009). Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler (Formen). K. Marx, & F. Engels içinde, *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri* (s. 67-116). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2018). *Grundrisse Ekonomi Politîğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. İstanbul: Birikim Kitapları.
- Marx, K. (2020). *Kapital: Ekonomi Politîğin Eleştirisi Cilt:1*. İstanbul: Yordam Kitap.

- Marx, K. (2020a). *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi Cilt 3*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Maurice Godelier. (1993). *Asya-Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimi*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Mecit, S. (2017). *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Michael the Great. (2013). *The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*. Long Branch: public domain.
- Montesquieu. (2014). *Kanunların Ruhu Üzerine*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Nizâmü'l-Mülk. (2020). *Siyâset-Nâme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ocak, A. (2020). *Babaîler İsyanı Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Oyan, O. (1998). *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Öz, M. (2006). Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Malikâne Divânî Sistemi. A. Y. Ocak içinde, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi 1 (Sosyal ve Siyasal Hayat)* (s. 347-351). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öz, M. (2006a). Türkiye Selçukluları Döneminde İktâ Sistemi. A. Ocak içinde, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurlığı* (s. 341-345). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özdemir, A. (2011). *Güç Buyruk Düzen Uluslararası Hukuk Kuramında Eleştirelilik ve Emperyalizm*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Özdemir, A., Saygılı, A., Zabunoğlu, H., Akyıldız, N., Ketizmen, M., Demirli, A., . . . Şahin, O. (2022). *Genel Kamu Hukuku Kuramsal Yaklaşım*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Özdemir, A., Saygılı, A., Zabunoğlu, H., Demirli, A., Aykut, E., Türkoğlu Karacaova, E., . . . Şahin, O. (2019). *Genel Kamu Hukuku Kuramsal Yaklaşım*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Özgüdenli, O. (2020). İskân. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 657-659.
- Özyüksel, M. (1997). *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Der Yayınları.
- Peacock, A. (2017). *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Peacock, A. (2020). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pirenne, H. (1990). *Ortaçağ Kentleri ve Ticaretin Canlanması*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pirenne, H. (2018). *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Polat, M. (2004). *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*. İstanbul: Kitabevi.
- Poulantzas, N. (2014). *Kapitalist Devlette Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*. Ankara: Epos Yayınları.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh. (2018). *Selçuklular Câmî'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Roux, J.-P. (2018). *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Roux, J.-P. (2021). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Sümer, F. (1958). X.Yüzyılda Oğuzlar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 131-163.
- Sümer, F. (1960, XXIV s.96 Ekim). Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi? *Bellekten*, s. 567-594.
- Sümer, F. (2016). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı -Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Sander, O. (2020). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sencer, M. (1969). *Osmanlı Toplum Yapısı Devrim Stratejisi Açısından*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Simon de Saint Quentin. (2006). *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*. Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı.
- Somer, K. (1985). Sunuş: İlk Sınıflı Toplumlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi. J. Suret-Canale, E. Hobsbawm, E. Hoffmann, G. Lewin, F. Tökey, Y. Varga, . . . P. Briant içinde, *İlk Sınıflı Toplumlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi* (s. 1-32). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Stalin, J. (1975). *Dialectical and Historical Materialism*. Calcutta: Mass Publications.

- Suret-Canale, J. (1985). İlk Sınıflı Toplumların İrdelenmesinin Teorik Sorunları. J. Suret-Canale, E. Hobsbawm, E. Hoffmann, G. Lewin, F. Tökey, Y. Varga, . . . P. Briant içinde, *İlk Sınıflı Toplumlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi* (s. 33-44). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Sweezy, P. (2000). Bir Eleştiri. M. Dobb, K. Takahaşi, P. Sweezy, C. Hill, & R. Hilton içinde, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (s. 15-46). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Şahin, O. (2022). *Törenin Ekonomi Politikası*. Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Şeker, M. (2020). *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Takahaşi, K. (2000). Tartışmaya Bir Katkı. M. Dobb, K. Takahaşi, P. Sweezy, C. Hill, & R. Hilton içinde, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (s. 60-96). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Tanilli, S. (2020). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası II. Cilt Ortaçağ: Feodal Dünya*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tezel, Y. (2020). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Turan, O. (2006). Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku. A. Ocak içinde, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* (s. 329-341). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Turan, O. (2017). *Selçuklular ve İslâmiyet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2018). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2019). İktâ. O. Turan içinde, *Makaleler I Türk Tarihi Araştırmaları Âbide Şahsiyetler İlmî Münakaşalar* (s. 258-174). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2019a). *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2021). II. Kılıçarslan (...-1192). O. Turan içinde, *Makaleler II Türk Tarihinde Selçuklu Asırları* (s. 53-76). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Urfalı Mateos. (2019). *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Uzunçarşılı, İ. (2014). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Van Caenegem, R. (1988). Government, Law and Society. J. Burns içinde, *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350-c. 1450* (s. 174-210). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, İ. (2015). *On altıncı Yüzyılda Kapitalist Tarım ve Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri Modern Dünya Sistemi I*. İstanbul: Yarın Yayınları.
- Wallerstein, İ. (2018). *Dünya-Sistemleri Analizi Bir Giriş*. İstanbul: bgst Yayınları.
- William Archbishop of Tyre. (1943). *A History of Deeds Done Beyond The Sea I*. New York: Columbia University Press.
- Wolf, E. R. (2019). *Avrupa ve Tarihsiz Halklar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Wood, E. M. (2003). *Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış*. Ankara: Epos Yayınları.
- Wood, E. M. (2016). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*. İstanbul: Yodam Kitap.
- Yaşa, R. (2021). Moğollarda Kemik(iskelet) Yakmanın İnanç Boyutu ve Etkileri. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Dergisi*, Cilt: 128 Sayı: 253 Sayfa: 309-322.
- Yazıcızâde Ali. (2017). *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi]*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Yerasimos, S. (2015). *Bizans'tan Tanzimat'a Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye-I*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Yinanç, M. (2020). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yinanç, M. H. (2020a). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri II. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Zagalov, N., Arzumanyan, A., Paşkov, A., Atlas, S., Volodin, V., Grigoryan, G., & vd. (1976). *Ekonomi Politiğın Temelleri*. İstanbul: May Yayınları.
- Zubritski, Mitropolski, & Kerov. (2019). *İlkel Topluluk, Köleci Toplum, Feodal Toplum Kapitalist-Öncesi Biçimler*. Ankara: Sol Yayınları.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: .../.../.....

Tez Başlığı :

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin,/...../..... tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç
- 4- Alıntılar dâhil
- 5- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: _____

Öğrenci No: _____

Anabilim Dalı: _____

Programı: _____

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: .../.../.....

Tez Başlığı:

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: _____

Öğrenci No: _____

Anabilim Dalı: _____

Programı: _____

Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

_(Unvan, Ad Soyad, İmza)